

ТИРКИШ ЖУМАГЕЛДИЕВ

**ЯНАН
ГЕЛИНЛЕР**

ТИРКИШ ЖУМАГЕЛДИЕВ

ЯНАН ГЕЛИНЛЕР

Повесть хем хекаялар

Ашгабат
«Туркменистан» РНЧБ
1991

БКК 84 ТУР7
Ж84

Жумагелдиев Т.

**Ж84 Янан гелинлер: Повесть хем хекаялар. — А.:
Туркменистан, 1991. 304 с.**

ISBN 5-8320-0623-2

Бу ыыгында Тиркиш Жумагелдиевни «Янан гелинлер» повести хем хекаялары гирйэр. «Янан гелинлер» авторын төзе эсери. Бу повестде Гадыр диен йигит билен дурмуш гуран оба гызы Ажабын трагедиясы соңкы йылларда жемгыети хейжана гетирен өзүңи отламак билен гутаряр. Бу пажыганын дөремеги жемгыетчилик гатнашыкларында хем машгалада адамын мертебесини кемсидйән ногсанларын довам этмеги билен баглы. Автор Ажабын ыкбалына дурли тарапдан середйэр. Өңе сүрүлйән пикири айдыңлашдырмага көмек этжек еринде документал материаллар хем уланыляр. Ажабын өлүмине диңе эри гүнәкәрми я-да бу хеләкчилиги диңе көпәниң галындысы билен дүшүндирип онаймалымы? Повесть шу вахып соваллара жогап берйэр.

Йыгында авторын соңкы дөвүрде дөреден хекаялары хем гиризилди.

4702590201 — 025

Ж

M551(14) — 91

Билдиришсиз

БКК 84 ТУР7

ISBN 5-8320-0623-2

© Жумагелдиев Т., 1991.

ЯНАН ГЕЛИНЛЕР

повесть

ГАЗЕТЛЕРДЕН:

Аяллар өзүни отлан пурсаты везипели адамларын биргидени «Нәлет сиңмиш көне дәп-дессур!» диймәге әндик әдипдирлер. Олар шейле диймек билен, бизе асырлардан мирас галан дәп-дессурлары көки-дамары билен ёк әтмәге, гечен етмиш йылын жуда ужыпсыз мөхлетдигини яңзыдырлар.

...Ойланып гөрүң, гүл кимин ачылып, түйс гүйже гирен зенанын бирден дурмушдан ирп, халыс дегна-сына дегленсон өзүни ода урмагы, әйсе, абырсыз ахвалат дәлми! Әгер билер болсаңыз, онуң ягдайына дүшүңсе болар. Нененси кынам болса, дүшүңсе болар.

«Правда» газетя, 21-нжи апрель,
1988-нжи йыл.

Широва Марал. 1961-нжи йылда доглан. ВЛКСМ члени. Үстүне солярка дөкүп өзүни отлапдыр. Ол шу йылың 25-нжи февралында Халач район кеселхана-сынын хирургия бөлүмине ирден 8 сагат 30 минутда агыр ягдайда гетирилипдир. Широва Маралын тени-ниң 95 проценти янылдыр. Шол себәпли оны халас әтмек башартмады. Ол агшам сагат 20-де арадан чыкды.

«Яш коммунист» газетя, 1987-нжи йыл,
13-нжи июнь.

Халач район прокуратурасы. Широва Яңылдының жәнаяты боюнча 72-нжи ишден:

Маралын сөсөп Ингиди Розшев Жумагелдинни гөр-
көзмөсү:

— Мен Широва Маралы халаярын, онун билен биринчи класдан тә онунжы класа ченли бир клас-
да окадым. Биз Широва Марал билен 1986-нжы йы-
лын башларындан сөйшүп башладык. Марал билен
икимизниң мақсадымыз дурмуш гурмакды... 1986-нжы
йылың апрель-май айларында, числосы ядыма дүше-
нок, бир гүн энем менден «оглум, сен хем адам бо-
луп етишипсин, гүрлешйән, сөйүшйән гызын бармы,
савчылыга баралы» дийип менден сорады. Мен энем
Огулбегө өзүмизниң обамыздакы Широва Марал би-
лән сөйүшйәндигими ве оны говы гөрйәндигими айт-
дым, онуң үчин-де Маралың эне-атасының янына сав-
чылыга барып билжекдиклерини айтдым. Мениң, гүни
ядымда ёк, 1986-нжы йылың апрель айының аякля-
рында, май айының башларында, энем Огулбег, атам
Худайкулыев Розы билен биле Широва Маралың
өйүне савчылыга барып гелди...

Мен сөййән гызым Марал билен соң ёлда душу-
шып, эне-атаң сениң галыңыны көпрәк айдан ялы-ла
дийдим. Марал маңа: «Мениң өзүм-ә энем билен гүр-
лешип билжек дәл, йөне экем билен я-да Гүлширин
билен гүрлешип гөрөйин, докузы, серпайы, пулы —
хич бири гөрөк дәл, мениң өзүми өз ыгтыярыма гой-
берсе боляр, мен сениң билен дурмуш гурсам бол-
яр» дийди...

Маралың эне-атасы галыны көп айдандыклары
үчин, эне-де той этмеклик баша бармады. Үчүнжи ге-
зек, декабрь 1986-нжы йылда той этмелидик, эмма
Маралың галыңыны тапып билмедик. Оларын талап
әдйән галыны бизде ёк, биз оны асла тапып хем бил-
жек дәл. Шол себәпем мен говы гөрйән гызыма өй-
ленип билмән гелдим. Мен Марал билен ёлда ду-
шунярдым. Ол эгер болмажак болса, онда сен той
этмөсен, мен сениң билен биле гачжак дийип айдяр-
ды. Мен она: «Марал, биз хөкман дурмуш тоюны ту-
тарбас» дийип айдярдым. Марал өзүниң жанына каст
өдип, өзүни отлап өленден соң эшидишиме гөрә, Ма-
ралы энеси ве атасы ише гойбермән өйүнде саклап,
өзүниң гарындашларына дурмуша чыкаржак болан-
да, Марал нәразы болуп, өзүни отлапдыр.

...Шировларың гызы Маралың дурмуша чыкарыл-

магына гаршы боландыгы барада мен хөкүмете чыкмадым. Себэби мен сөйүшкөн гызым Марал билен гошулушарын дийип, онун үчин-де оларын үстүндөн арз эдип йөрмедим, өзүме гелшиксиз гөрдүм ве соңы билен Шировлар разылашар өйдүп тама этдим, эмма болмады.

ГАЗЕТДЕН:

Шасенем Аллабердиева, 1963-нжи йылда доглан, ВЛКСМ члени, Халач районунын «Коммунизм» колхозынын «Социализм» участкасындан. Шу йылын 22-нжи январында сагат он икилерде чөле гидип, өзүни отлапдыр. Онуң акыл тайдан үйтгәнлиги себэпли диен формулировка билен жөнөт ишини гозгамакдан йүз дөндериандирлер.

Тәч Иллиева, 1930-нжи йылда доглан. Халач районунын Калинин адындакы колхозындан. Шу йылын 12-нжи февралында сагат 14-лерде өз ховлусында үстүне бензин сепип отлапдыр. Кеселханада арадан чықар. Онуң билен гүрлөшилөнде ол өзүне хич кимин азар бермәндигини айдып, дүшүндириши берипдир. Дерңев органлары тарапындан, Тәч Иллиеваның өдмегинде жөнөт аламатынын болманлыгы (?) үчин, жөнөт иши гозгалмакдан йүз дөндерилипдир. Онуң акыл тарапдан өзүни тәсин алып барандыгы барада хем айдылар. Эйсем шейле болса, Т. Иллиева дүшүндириши нәхили берип билипдир? Дүшүндириши берәен-де хем онун дүшүндиришини кабул эдип болармы?

Алмадурды Жумаева, 1964-нжи йылда доглан, ВЛКСМ члени, Халач районунын Жданов адындакы колхозынын Эсенмеңли обасындан. Шу йылын 4-нжи февралында сагат 23-лерде өзүни отлапдыр. 5-нжи февралда янанлыгы себэпли тенине дүшөн шикестден кеселханада арадан чықар.

«Яш коммунист» газети, 1987-нжи йыл,
13-нжи июнь.

Женаят ишлери:

- 103-нжи иш. Сакарчәге районы, 1985-нжи йыл, сентябрь-декабрь айлары. Женаяткәр Чүлиева Нәзикгөзелиң ишине середилйәр. Онуң дурмуша чыкмадык гызы, колхозчы Огулжан өзүни отлап өлйәр. Нәзикгөзел «эмишен» диен бахана билен Огулжаны сөййән йигидине бермейәр.
- 102-нжи иш. Сакарчәге районы, 1985-нжи йыл, сентябрь-декабрь айлары. Женаяткәр Амандурдыев Жумагелдиниң ишине середилйәр. Онуң аялы, башлангыч класын мугаллымы, Амандурдыева Гүләлек берилйән азара чыдаман өзүни отлаяр, өлйәр. Эри шофёр болуп ишлейәр.
- 92-нжи иш. Мары районы, 1986-нжи йылың май айы. Женаяткәр Сапарова Аннагөзелиң ишине середилйәр. Ол гелни Сапарова Огулгурбана азар берипдир. Огулгурбан өзүни отлап, жанына каст эдйәр. Онуң эри милиционер. Олар халашып дурмуш гурупдырлар.

А В Т О Р Д А Н:

Списогы узалдып отурмалы, бес эдели. Өзүни отлап, ягты дунйә билен хошлашян аял-гызларың ахвалатындан хабарлы адамлар ёкаркы списогын жуда узалжакдыгына ынанындырлар.

Мен ики саны пажыганы (трагедия) окыжының дыкгатына хөдүрлемекчи. Оларын бири көп санлы женаят ишиниң ичинден алнан 101 номерли иш. Өлүмиң өн янында урнуп ятан яш аялын сүлчә берен гүрүни магнитофон язгыдан сөзме-сөз алынды. Шол язгыда женаяткәрин хем дүшүндириши бар экени. Бир вака гатнашан ики гахрымаының сөзлерини окуп, нетиже чыкармагы мен окыжының өзүне гойярын. Документал факт хемише ёвуз хем ынандырыжы. Ол адамы өзбашдак пикире итерйәр. Мениң хем ислегим шол. Шу зерарлы биринжи ваканы өз дилимден гүрүң бермек иследим. Диңе белли себәплере гөрә, она

гатнашанларын адыны үйтгетмек билен чәклендим.

Икинжи ягдай — дурмуш хақыкатының чепер баяны. Бу ерде-де жуван өмрүң дурмуш пеллеси өлүм билен тамамланяр. Әхли геп гутулгысыз чыкалга хөкмүнде йүзе чыкан өлүм хақында. Яш зенаны өлүме алып баран ёллары-ёдалары баян эдемде мен документал фактлара йүзленмели боларын. Эмма документал фактларын гетирилмеги дурмушын бу ёвуз ахвалатына авторың гарайшыны жеделсиз кабул этмели диен пикири аңлатмаяр. Өлүм адамың яшайшының гутарандыгыны текрарлаян ягдайында бир меңзеш денлиге эе болуп билер. Өлүми дөрөйдән себәплерин дүрлүлиги, шол себәплерин адама тәсир эдишинин дүрлүлиги, өлүм диен хадысаның дөрөмегини хер бир шахсын хәсиетине кыбапдаш өзболушлылыга голайлашдыяр.

БИРИНЖИ БӨЛҮМ

1

Сүлчи билен башдакы гүррүн

— Сиз нәче йылдав бәри сүлчи болуп ишлейәрсиниз?

— 1981-нжи йылын апрель айындан бәри.

— Аял-гызларын өзүни отламагына алып барян себәплер дөврүн хәсиетине гөрә үйтгейәрми? Ынха, өңлер өзүни отлаян галапын яш гелинлерди, аялларды. Инди гызларам өзүни отлаяр.

— Мениң дернән ишлеримнң көпүси аяллар. Ики, үч, дөрт чагалы аялларын өзлерини отламага межбур болян ягдайлары боляр. Бизде-хә кән дийсек, нәдогрурак болаймаса...

— Хәзир гүррүн оларын көплүги, азлыгы дәл-де, шол хадыса хакда баряр. Бир ерде көпрәк, бир ерде азрак. Йөне адам нәдип өзүни отламак дережесине етйәр?

— Шол дережә етйәндигиниң себәби, биле болян ёлдашы-адамсы азар берип, чыдамсыз ягдая дүшүрйәр. Бизин женаят кодексимизинң маддасында-да шол ягдай гөркезилйәр.

— Маддада башга себәплер, аспектлер хакда айдыян зат ёкмы?

— Ёк. Ызыгидерли азар берилсе, чыдамсыз ягдай дөредилсе, диңе шол халатда аял өз жанына каст этмәге межбур боляр.

— Ынха, 101-нжи женаят иши хакында айтсак: сиз Дурсунын өлүми билен баглы ягдайлары төвереклейин өврендиңизми? Шаятлары чагырдыңызы, оларың гарайышлары нәхили?

— Бу женаятың ачылышы гызыклы. Бизе хеләкчилигиң болан еринден хабар геленде, өзүни отлан аял эйям кеселхана гетирилен экени. Мен гөни шол ере бардым, өзүни отлан аял билен гүрлешдим: нәхили болды, гүррүң бер-дә дийдик. Мен, дийди, ирден чай гойжак болдум вели, бирден газың оды хап эдип үстүме дүшди-де болайды дийди. Өз дили билен диени шү. Серетдим, барладым. Тене дүшен яра гөрә, ол ашакдан янып уграйдыр. Эгер газ гүплән болса, илки сачың, йүзүн янмалы, башга хили болмага мүмкнңчилик ёк-да. Онсоң мен ваканың болан ерине гитдим. Газ гойлан ер күме алы жай. Чагаларының бирини чагырдым, икинжи-үчүнжи класда окаян йөрени бар экени. Нәхили, говы окаярмың дийдим, какаң, эжең агзыбир яшайрлармы диен маныда сораглар бердим. Хавва дийёр. Эжең нәхили от алды дийдим. Эжем-ә үстүне керосин гуйды дийди. Ханы ол керосиниңиз дийсем, какам пылан ере экирти дийди. Бар, гетир дийдим. Олам ылгап гидип, агаларының өйүнден түңнүри алып геләйди. Отланан аялың адамсы биа барамызда ёкды, аялының янына гиден болмагы мүмкин, эгер сораг эдилсе, болан ягдайы айтмагың диен болмагам әхтимал. Гоңшуларың сораг этдик. Гоңшулары: хакыкатданам Аман ичгини говы гөрийёр дийдилер, айлына азар берийёр дийдилер. Доганлары биленем өверли гатнашыгы ёк. Ёне бир йүзе чыкан әхен, Аман габанжанрак экени. — Аманың өзи аялым габанжан дийий, гөркезме берипдир-ә?

— Хава, бир рус аялы хакда гүррүң гидийёр; йөне Аманың өзем гаты габанжан экени; би шаятларың гөркезмесине гөрә шейле; Аман гулак асасан, аялым мени габаняр; пылан эдийёр; пысыган эдийёр... Соңра ене кеселхана бардык. «Дуреун; сен бизе догрымы

айт, биз оба бардык, гөрмели ерлери гөрдүк, ягдай башгарак ялы» дийсек, «эй, ёк» дийип ятыр-да, хич айданок. Онуң гарындашлары гелди, олара-да, ынха, ягдай-а шуң ялы дийдик. Доганы: «Дурсун, биз сенин яшайшыңа белет» дийди, өнөм бирки гезек уруп-дыр, шонда Дурсун өзүндөн гидипдир. Шу затлары айдып: «Өнөм саңа азар берйәди ахыры!» дийди велин, Дурсун үйтгедн. «Елдаш сүлчи, мен саңа болан зады гүррүң берейин» дийди, гүррүң берди. Шондан сон женаят ишини ачып, Дурсунуң хем онуң адамсы Амануң сесини магнитофона яздык.

2

101-нжи женаят ишиндәки механики язгынын тексти.

1986-нжы йылың 20-нжи августы. Язгыны Мары районуның прокуратурасынын сүлчүси Таганов алып баряр. Дурсун агыр халда ятыр. Дурсунуң хем женаятда айыпланян Амануң гөркезмелери башдан-аяк дицлененден сон, олары айры-айры йыллара, шол йылларда болан вакалары болан гүнүне гөрә бөлмеги, шолара дегушли ерини гезеклеширип бермеги макул билдик.

1975 — 76-нжы йыллар.

Амануң гөркезмесинден:

— 1975-нжи йылың апрелинде Дурсуна өйлендим, обада машгала тоюны гурдук. Шондан бәрем, 1983-нжи йыла ченли агзыбир, ылалашып яшадык. Хәзир дөрт саны чагам бар. Оларың икиси огул, икиси гыз. Бирине какамың ады дакылан, бирине эжемиң ады дакылан. Дурсун 1975-нжи йылда, мен 1976-нжы йылда институты гутарып гелдик. Ол бир йыл өйде ишлемән гарашды, мең гутарып гелериме. Ишлемесенем агаларым сени экләр дийдим, ишлемән отурды, агаларым серетди. Сонра Дурсун пиле заводуна ише ерлешди, направлениидини шол тая бердилер, ол хәвирем шол тайда ишләп йөр.

Дурсунын гөркезмесинден:

— Илки гелин болуп гайдып гелен гүнүм Аман, сен о тама геченок дийип, отуран еримде уруп, йүзүме уруп, енсэмден депип, ол тама гечирди. Урярды, мыдама диен ялы урярды. Ишден бир зада гахары гелип гелсе-де, ырсапап урярды. Адамым Аман билен биз Ашгабатда танышдык. Ол университетин беден-тербие факультетинде, менем сельхозын агрономчылык факультетиндедим. Танышдык, бәш ай ялы тиркешдик, соң... соңам дурмуш гурдук. Гөвреликәмем, биринжи чагам гөврәмдекә-де урярды. 12-нжи апрель 1975-нжи йылда дурмуша чыкдым. 76-нжи йылын 12-нжи январында оглум болды. Чаганың сепсиси барды, эндамы сары дүвүртик, иринли ярасы барды, азарлы болды. Аглаярды вели, элиме алсам, сен шоны элине алян дийип урярды, соң он бәш гүнлүк болды вели, чаганы уруп уграды. 53 гүнлүк чаганы, шол элли үч гүне ченли дөрт-бәш гезек, эдил улы адам уран ялы эдип, дийсен ынанар ялы дәл-дә, шей дийсем, шол чынмы дийип сорааялар-да... Уранда агзы-бурны гөгерип чишйәди о чаган. Ойнап ятанам болса урярды. Мен: вай, оны нәмүчин бейтдин, мени өлдүр вели, оңа зат дийме, о чага ахыры дийсем, мен нәме хакым ёкмы о чагада, мен өлдүреринем, өлсе ене бири диййә, чага өленде нәме, өлсе ене бир чага диййә. Гарындашымызын әйүнде яшаярдык-да, өзүмден ұлы элтимин немесинде, ...ховлусында... Бир гүн Аманам ишикде отуран. О чага аглапдыр. Болан ягдайы, ураныны-зат эденини... бәш-алты йыллыкда өзи мана точно дүшүндирди-дә, себәби хич ким ёк-да онун янында уран вагты. Онсон арлыгыны чалшырдым вели, аглады диййә, өз дили билен шей диййә, аглады велин диййә, гулагынын дүйбүне яндырып гойбердим диййә, яңы элли үч гүнлүк чаганы! Онсон шейдйә вели, чага өзүнден гидйә, өзүнден гидйә-де агзы бир яна чекип дур-да. Биринжи поликлиника элтдилер велин, оларам инфекционна хат бердилер чага кесели дийип Айдамзок-да онун урланыны шо махал. Шол вагтам Амандан гөрйәдим, өң энчеме сапар шейденсон. шондан башга хич кимден гөрер ялы дәл. Шейдип, бәри гетирдик, шол гүнем балнисе ерлешдирдик. Хәпдән алтынжы гүнүди-дә шол болан ягдай, врачларам ёк-

ды-да, дежурный врач барам вели, эдил иш гүнлери ялы дэл-дэ. Чага кеселидир өйдүп, ол чага эм эдйөлөр, олам гайта өзүнем биленок, ятыр о чага. Ятыр вели... хех... хех... (Ысгыны гачяр). Бираз дынжымы алаяйын... о чага шоң ялы агыр ягдайда ятыр вели... өзи гиче барды ызымдан. Өзем оконң анырсында аглап дур эден ишине. Чага өлжек инди дийдим, хич зады биленок дийдим. Неме эдйэ дийди, айдай мен уранымы дийди. Менем онсон айттым, болшы ялы эдип айттым. Врачлар адамың гелсе айт дийдилер, өзүмиз геплешжек дийдилер. Неме эдипдирлер, дил хат алыпдырлар: шо чаган 18 яшына ченли нервисине зыян етирсем, мен гүнэкэр дийдирип... Гелди вели, неме дийдим, ол оконң анырсында, мен бәрсинде, шо вагт чага билен ятырдым. Инди мен дийдим, чаганы бейле этдирмен дийдим. Бөкерсинем этдирмән дийди, мен оң какасы, нәм эдесим гелсе эдерин дийди, чага элсе, ене бири диййэ. Мен бу ягдайы хич киме айдамок шу махала ченли...

...Ин улужа оглум алты-еди айлыкка аглады, менем оны алы-ып эмдирдим-дэ. Эмдирдим вели, сен шоны аглатман эмдирдин дийип, уруп башлады, менден биругсат эмдирдин дийип уря... вай... вай-ей... (Ысгыны гачяр). Илки менем она эл гайтардым, гыгырдым, вай, етиң дийдим. Элтим дашарда кир ювуп отырды. Аман ишиги гулплады, соңам йүзин ятырып, янбашыма урды, билеме ченли гөм-гөк болды. Ялбардым: жа-ан, Аман, урма, инди чыдамок дийдим. Ёк, сен инди маңа эл гайтаряң, өлдүржек сени дийди. Төверекде майдаларам ойнап йөрдүлөр. Көллөмөм ялаңач, аягымам ялаңач, депип-депип, өйден чыкарып, ковуп гойберди, көчө ченли ызымдан сүденекледип... менем бадыма йыкылян-да. Улы гайын агамлара бардым. Она бир зад-а болды дийдим, ёгса пелянам дэлди шо вагт. Гайын агамларам: бейдишип йөрмөн, барай өйүңе диййэ. Би 76-нжы йылын томсунда болан ягдай. Олара-да айттым, идетмәни кын гөрсөңиз, мени улы аял доганымың өйүңе ташлаң дийдим. Эжемем гарры адам-да, шол өлөймесин дийип горкян-да, Аманың уряныны айтсам пикир эдип өлөр диййән-дэ. Улы гайын агамам: ёк, кын гөрөм-вок, йөне, гөвы дэл шу ягдай дийдилер. Аманың агалары үйшдүлөр, Аманам гелди. «Аманың гүнәсини

гечээрлер, мунча-мунча зат боляндыр, эркек адам-да» дийлөөлөр. Онсоң Аман айтды: ятае чөпи галдыранок, пох иш эденок дийлө. Менем айтдым: мана шей дийлөн адамын гарагы гапылар дийдим. Хей, аягымы узадып отуранымы гөрөн бар болса, айдың дийдим. Серменип йөрдүм, я мен окувлы дийип пасон атамок-дым, я-да эшик дийип азар беремокдым, тазе чыкян маталардан алып бер диемокдым. Гайын агам ачары ташлап гитди, менем айтдым: өзи инди этмөйин дийип ялбарып гелсе-хэ барарын, болмаса-да дийдим, мени гайын агам кованок өйден, Аман ковды дийдим, өзи гелмесе, өзи экиртмесе, барып билжек дәл дийдим. Гайын агамларда ики гиже ятайдым өйдлөн. Улы гыгына-да гөркездим адамымың гөгүни. О фельшер болуп ишлейө. Онсоң, олам аглады. «Вай, гелнеже, шенең дөздүкө, ер чөкөн» дийди. Мени хемме элтилем, гайын агалам говы гөрйөрлер. Соң Аманың өзи барып, ялбарып алып гайтды... Ене яшап йөрдүк вели, бир гүн отлан жигим барды. Биринжи курса гирише гидипди-де, экзамен табшырып гелен болмалы. Жигиме мени яманлаяр: ичерини-дашарыны өзүм сырян дийлө. Менем жигиме айтдым: сен шуң кежине гайтма кән дийдим, шу махал ол гаты педн дийдим. Обада бири жайына фундамент гуиды-да, арацца спирт билен арагы гарып берипдир. Соңкы дөвүрдө ичлө, көп ичлө... Менем тамдырда нан биширкек болуп йөрдүм. Геллөнчөм эийем икисиниң сөзи азашылдыр-да. Жигим: «Ислемайән болсаң, бейдип йөрмөн, ковайсаң болмаямы» дийипдир. Олам: «Мен оны биринжи чагасында ковжақ болдум вели, гиденок» дийипдир. Шо чаганы уруп өлдүрүп ковжақ экени-дө пикири, биринжи чагамы. Хэзирки айдыным ики чагадан соң болды, етмиш секизде болаймаса шө... Ишдей гахары гелип гелсе-дө уряды ырсаң, хич хили баханасыз. Неме... илки юмругы билен йүзүмө какып гойберйәди. Вай, нәмүчин бейдлөн дийсем, шуң үчин шейдлөн дийип, уруп бацлаяр... Шойда-да яшап йөрдүк-дө, мен-ө хич киме айдамок. Иле гөз өдип, дашарда уря, сениң бидереклигини илем гөрсүн-дө дийлө, сен пох адам дийлө. Сен хич иш эденок, мен үчин бир көдүк адам сен дийлө... вай-вай-ей... (Иңдөйөр, ысгыны гачяр). Онсоң... шейдип... яшап йөрүс-вели... (Гөплөмөгө гүйжи етенок).

Механики язгының довамы.

1983 — 86-нчы йыллар.

Аманың гөркезмесинден:

— 1983-нчи йылың башында мен педагог-организатор болуп ишлейәрдим, общежитийә середйәрдим, агшам сагат он бирде гайдярдым, общежитиедәкилер ятансоң гайтмалы-да. Сен ишден гич гелйән, иррәк гел, сең муның боланок диййә, ише телефон эдйә, гөзледйә. «Аялың жаң этди, йүреге дүшди, гидәймесең болжак дәл» диййәрлер. Ишден гич барсаңам бирде гахарың гелмесе, бирде гахарың гелйә. Ахыры гоха етди, бир-ярым шарпык чалынды, өйүне гитди. Өйлеринденем гачып, агаларына гидипдир, шоң ялы-да... Ишден гич гелйән, дава шондан туряр. Бирки шарпык урдум, хә... онсоң әжесиниң янына әкитдим шуны.

Дурсуның гөркезмесинден:

— Бирден бир гүн, эйтдилер-бейтдилер, Аманы ГРЭС-ден, шол ишинден бошатдылар. Ишден чыкманка шо орус аял өе телефон этди, балнисде медсестра болуп ишлейә. Овадан, даяв аял. Ол аял айтды: Аман бармы дийди. Аман ёк, ким сен дийдим. Олам: Аман надо, Аман диййә. Менем сөгдүм: ганжык дийдим. Онсоң ол трубканы гойды... (Ысгыны гачяр). Бир азажык сув берсеңиз-ле... Гайын агаларым әйдип-бейдип, Аманы ГРЭС-ден ишден чыкардылар. Әй, оң гайдасы геленок-да шо тайдан. Ишден гитсин дийип, премияданам кесйәдилер, онда-да гайданокды. Ахыры гайдып, шәхердәки спорт комитете гелди. Олам командировка гитмелирәк иш-дә. Ене шол аял билен гатнашыкда экени. Бир гүн жүбүсинден хат алдым. Хатда: сен меңи таң, я... нәме дийлиң язылгы-да... хә, сен маңа герек, бабушкаламададырын, я-да Олялардадырын дийип язылан. Орусча язылан, ызына-да «я» дийипдир. Онам гизләп йөрдүм веля, Мургапта балнисде ятыркам йигириндирин... Шейдип, комитетде ишләп йөркә, бир гүн биле ишлейәнн барды, Какабай диййәлер адына. Эртир: отчёты таб-

шырмалы, отчѣт табшырып, командировка гитмели дийди, Тагтабазар гапдалынамы, нирѣми, такык билемок. Шей дийди-де, ол-а гитди. Аманам ийип-ичип, мен Какабайлара гитжек дийди. Яңы алып галаймалы экениң дийдим. Эй, ѳк дийди, шо Какабая отчѣтымы печать этдиржек дийди. Менем: мен ишим секизде башланяр, сен ишин докузда башланяр, хайыш этсек бир сагатда бизин секретарымызам печать эдип берер дийдим, гидип отурма дийдим. Мен озал халыс вас-вас болдум, шо гезип башлалы бѣри. Шол аялын адыны тутса, аглап-аглап титревүк болярдым, үшүдип титрейѣдим, аягымдан башланярды, эрбет сандырап башлаярдым. Онсоң Какабайлара дийип гитди-де, гиже ѳе гелмеди, ирден гелди, алтыларда. Менем: би чака ченли ниреде болдуң дийдим. Мен билен ишин болмасын дийди, мен гидейин, гелейин, сен ким дийди, бейдип йѳрер ялы дийди. Мен онда шү ичерик герек дѣл-дѣ дийдим. Шей дийдим вели, хава, герек дѣл, мен үчин-ѳ сен бир көпүк адам, сени динлѣмогам, динлѣменем дийди. О тама гечип уксус ичжек болдум велин, ылгап барды-да ызымдан. Сен дийди, мана герек болмасаңам чагаларыңа герек ахыры дийди, чагалаң аладасыны ѳденокмы дийди. Эй, чагаларам оваррам, илде-де етим бар, буларам шоларын бири болжак экени-дѣ дийдим. Мен халыс сен урғыңа чыдамок дийдим. Энтирѣп гидйѣдим-дѣ, агзымдан-бурнумдан ган гелип, соңам эссим айылып ятядым-да. Чыдамок-да, чыдамок, ялбарсамам уря. Жабжынмадан-а гечен, йѳне ялбарып яшаян-да. Өзүмден гидемде депйѳ, сен похуңы ийип, жѳгүлик эдйѳн дийип депйѳ, көвүшли аягы билен депйѳ. Ичерини сырып-сүпүрип гояй, көвүшли гезип йѳрендир, ѳсгеренок-да. Ене ичерини хапа саклаян диййѳ. Көвшүни чыкармасаң хапа болар-дѣ диййѳн, диййѳнем диенок... Шо гезек онсоң агзымдан-бурнумдан ган гелди вели, бар, довнуп гел, янадан уржак диййѳ. Юлмага ругсат берди, менем чыкып гачдым. Йүзүм ган. Уранда келлѣм дагы сансар болуп, ярты яным гулагым билен гувлѣп дурыды... Гачдым, гайың агамлара гачып бардым, Аманам ызымдан ѳли пилли барды. Ханы Дурсун дийип гыгыряр... вай-вай... (Ысгыны гачяр) Шу тайымы гашап берин-дѣ... ашагырагыны... Оларам бизде Дурсун ѳк дийдилер. олардан гидип, бейлеки

гайын агамлара барылдыр. Дәли ялы-да болуп йөр-ши. зыр дәли! Шо махал ичгилем дәлди. Шоны өл-дүржек диййә, өйден гачыпдыр, урсамам гачып гайдя, отуранок, иле масгара боляр диййә. Онсоң гайын агалам үйшдүлөр, менем элтдилер, инди мени шолан янында уржак боля-да, зыр дәли.

Оба гатнап ишләре улагымыз ёкка, вагтлайын шәхерде яшадык. Бир гүн икиндинара, Аман-а бир ере гидипди, шәхерде яшаян гайын агам оба барып-ды. Сенем эртир иш гүнүн болса, мен шәхере гайт-жак, алып гидәейин, эртир би ерден ише етишжек болсан кын болар дийди. Бизем оң билен шәхере гайтдык, өе-де записка гойдук, шәхердәки өе гитдик дийип. Ачарам гәңшымда гойдум. Аман гижә шәхере барды-да, сен-мен ёк, мени депип уграды. О махал ики чагам барды. Депип-депил гыгыря: сен кимден биругсат гайдян, сен онлы хеләй болсан бейтмездик, шәхерде бир похуны ийжек болуп биругсат гайдан-сың дийип енжйә. Вай, нәм болды дийдим, мени агаң алып гайтды, өзүм гайдамок дийдим. Йөр ханы, йүз-лешдиржек дийди. Онсоң гайын агамлара бардык всли, оларда енжип башлады. Элтимем: «Вай-ей, бейтме ахыры, о нәм үчин бейдйәң оны» дийди. Енч-ди, еңсәмден депип алып гайтды, өе гелемсонам тул-тук этди, тултук эдибем, галмаз эдибем, гидип боль-ничный ачдырып гелди... (Инлейәр, жуда межалсыз ягдайда). Сув ичжек, сув берин... (Демини дүрсейәр). Уксус ичжек боламда гахарыма чага-да гөзүме гө-рүнмеди, халыс сүннүмден гечди-дә! Уксус ичжек бол-дун дийибем урды, уруп-уруп... гөзүм-йүзүм гөрненок-ды. Бол, шайыны тут, сени өйнүзе ташлап гелжек дийди. Эжемлере, Мургап районына... Вай-вай... (Ыс-гыны гачяр). Шайымы тутдурды-да, элимдәкиже гы-зымы берди, бир яш үч айлык. Кичи оглума-да: бол, сенем алып гитжек дийди. Илки хич чагамам берме-ди, сон ики кичими берди, улымам бермеди. Улужа оглум эжем гидйә дийип аглая, өзүмем агляйн, айдян-а, эншешик-дә барымыз... бираз дынжымы ала-йын-ла... Экитмәнкә-де урды, урды, эсасам келләме уря, юмругы дагам даш ялы. Соңам йүзин ятырды-да, эшигиме ёкарык сыпырды, ички геймимем ашак сыпырды, кемер билен уруп башлады. Экспертизә ба-рамда кемерин ызыны гөркезмедим. Менем ятан ерим-

ден: ур, өлдүр, урубөр диййөн. Ялбараным билен боланок, нөдейин! Шейдип, ики кичими алып, улымы алып галды, үчимизи алып гайтды. Гелдик өе, гоцшымызын гелнем дашарда экени: «Вай, Дурсун геләйипдир!» диййә, мен шо махал отпусकाдадым... (Иңлейәр). Өйде эжем бар экени. Мен-ә шейдип, намыс эдвп өе гирдим, шейдип атаң өйүне бармак эрбөт боля, намыс-арың болса, өленин говы-да! Аман эжеме: «Дүшүнишмәге гетирдим» дийипдир. Эжемем: «Мени әкидәймели экенин, бу ягдайда гетирмели дәл экениң-дә» дийипдир... (Иңлейәр, агыра чыдап биленок).

Аманын гөркезмесинден:

— Мен пикир өтдим, эжеси икимизе-де кәййәр, гызына-да кәййәрмикә өйтдүм, терсине болды-да! Сен бар гит, гоңшуларам гөрдн, сен бизн ит масгарасы этдин дийди. Мен ене гелжек дийип гайтдым, гичден еоң ене бардым. Эжеси ене: «Бар, гит» дийди. Дурсунын йүзи үйтгәпдир, йүзи-гөзи гөм-гөк, өзүни пылчап-пылчап ере уря, чашя, йыкыля» дийди. Бәх, дийдим, намыс эдйәндир-дә дийдим. Гайтдым. Эжеси ене: «Шу төверекдә гөрнәйсен эшитмедим дийме» дийди. 1983-яжи йылда Дурсунын йүзүнө уранымы, өден херекетими боюн алян.

Дурсунын гөркезмесинден:

— Әйле-бейле билен ахыры үч гүнден сон экспертиә гетирдилер. Оба Совети гетирди, Мургабынны. Онсон... (Иңлейәр). Вай, яман дилим агыря... (Аракесме). Экспертиза: балнисе гир, хала Мургаба, хала областа гир дийди, Мургабын райбалнисине гирдим. Онда-да Аман эййәм врачлары гөрүпдир, нирә барсам өнүмде. Эртеси гүни Аман барып... эртеси гүнми я шо гүнми, Аман барып, кичижик чагамы алып гайдыпдыр, эжемлерден. Оба Советем: «Бейтме, эмйән чаганы хеләк әдерсиң» дийсе-де, динлемәндир. Ики гүнден сон менем чагамы алдым, эшигимизи алдык. Балниседе ятыркам Мургабын милициясындан бардылар. кимин ураныны айтдым, өн Марын милициясына-да айтдым. Аман: өйдең гидип, мени масгара

этдин дийнэ. Өйүмизде кырк гүн болдум. Сен шо арада бирине баржак болупсың дийнэ.

Аманың гөркезмесинден:

— Дурсун балнисден чыкан гүни, агам билен ола-ра төвөллө бардык. Хабарымызы алмадылар, барың, гидин, гызымызы бержек дөл дийдилер. Гайтдык, би-зин бар азабымызы бир көүкүк этдилер. Дурсун иш-лөп башлапдыр, ишине телефон этдим. Шу гүнүң өзүндө яшулуларыны йыгна-да өө гел дийди, төвөлла-ны алжак дийди. Менем нәме-де болса, шу гүн-э гит-жек дөл, пикир этжек дийдим. Эртеси яшулулары алып бардым, отуранларың өнүндө ягдайларымызы айтдык. Ылалашып гайтдык. Эжеси: «Сен, йигит, дил хат бер» дийди. Менем семьяда агзыбир яшарыс, шарпык зат хакда гүррүн ёк-да, семьяда агзыбир яшарыс, гох болмаз дийип, мен расписка бердим. Ахыры Дурсуны алып гайтдым.

1985-нжи йылын май айында Дурсун дагы пиле кабул эдвөдилер, ишден гич гайдыдылар. Чагалара өйдө өзүм середйардим. Бири сичжак, бири ятжак, чагалары өзүн билдөн. Шун яды ягдай гүнде гайга-ланып дур. Менем бир гүн ишине бардым, бейлеки кишгөрлер дынайындырлар. Дурсун дынмандыр. «Дур-сун дийдим, би затлар саң багы дийдим, дынмалы экенин чалтрак. Бол чалтрак, бол дийип, адамлаң янында гыгырдым, чаган агдап дур дийдим, йөне мен она башга зат диемок, хэ-э, соң деррев алмалы адам-ларындан пилөнү кабул эдишдирди. Өө гелдик. Сен кәсиетин ярамаз, маңа яранок дийдим, диең эдеңок дийдим, бир шарпык елмедим, хава, йүзүне урдум, бурны ганады, аглап ятды, соң койды. Ирден ишине телефон этдим, Дурсун ишине чыкмаз, яранок, цехи-ни киме табшырсаңыз табшырайың дийдим. Бирнәче гүн ише чыкмады.

1986-нжи йылын февраль-март айларында-да ара-мызда уруш болды. Дурсун даргурсак-да өзи. Иш-жанлы, ишжанлы дөл дийжек дөл. Эдйән задыны, ядындан чыкарайя-да айдан затларыны, окара-чөмчө, эгин-эшиге үнс беренок-да. Шон үчин бирки шарпык елмедим, бурны ганады, ванна жая гирип, йүзүни ювды, чаларак шумжарды.

Механики язгынын довамы.

1986-нжы йылын августы.

Аманын гөркезмесинден:

— Ядап өе гелдим, жай агартдым, шпаклѳвка этдим, үсти-башым хекди. «Дурсун, душда сув бармы?» дийдим. «Душы нѳме ѳтжек?» дийди. «Сува дүшжек, сагат едиде тоя гитмели» дийдим. «Гитмерсиң, аягы-нам ѳтмерсиң» дийди. Чүммүклѳн болуп... оюнам эдйѳ арасында вели, ойнун аңырсында-да хакыкат бар-да! «Дурсун, мен йүрегим билен чынымы айдян, гитмели мен» дийдим. «Ѳк, гитмерсиң!» «Боля, мен гитмѳйин» дийдим. Ичим шо махал янып дур, гитмели-дѳ! Боля, сен айданын болсун, мен тоя гитжек дѳл дийдим. Тойдан галдым, ѳзи гезмѳге гитди, садака дийдими, нѳме дийдими, гитди. Гелди вели, менем машының янына гитдим. Кѳсе гѳзлейѳн чай ичмѳге, ѳк-да! Бар вели, хапа-да, ийлен-ичилен. Онсон, агшамара, Дурсун, бѳри гел дийдим, мен-ѳ алып галдың, ѳзүңем гитдиң дийѳгеден бир шарпык елмедим, чеп гѳзүне дегди, шо махал гѳзүнин гѳги шондан. Себѳби, мени шол дережѳ етирди-дѳ, ѳзи етирди, мен нѳдейин! Онсон, нѳм үчин би затлар боля? ѳе середенок дийдим, ягдая бир дүшүнишели дийдим, мени гоюп гитмели дѳлдиң дийдим.

Дурсунын гөркезмесинден:

— Оба балык сатян баран экени. Аман маңа «балык ал-да арассала, балык иели» дийди. Мең ѳзүм балык иемок. Шо гүнем бедентербиечилер гүнүди. Ичди, еке ѳзи отурып ичди. Менем садака гидип гелдим, садака эдйѳн гаршымыздады. Башга-да бир той эдйѳн барды, оңа-да бир гүн ѳңүндѳн гѳрнѳели дийип, балдызлам билен гитдим, элтилеримем гитди, эркек адамларам гитди, бир Аман гитмеди... вай-вай-ей... (Инлейѳр, ысгынсыз, межалсыз). Гелдим-де, ѳйде ол-би затлары эдишдирейин дийип, эшигими чалшырып дурдум. Аман: «Сен ниреден гелдиң шу вагт?» дийди. Мен элтимиң ѳйүне гитжегем болсам, шондан ругсат алып гитмели, гит дийсе гитмели, гитме дийсе

отурмалы. Гыгырып уграды: «Сен яман нежис адам» дийди. Мүнүп йөрөн машиныны оңаряды шо махал. Онсоң, ылгап гидип, яма, чукура гирип гелди-де ен-жиберди. Бир эрбет шаркылды болды вели, билемок, элинде ачары бармы. Эл билен урдумы, ачар билен урдумы, билемок, чеп гөзүм урды, үч гезек урды. Гөзүм-йүзүм гөк нил болды. Агзымын ичем даш ялы болуп дур, додагымам ярылды, ики еринден ярылды, гара ган. Өзем күнти дийип сөгйә, кәшгә, мен шон ялы адам болсам-да...

Аманың гөркезмесинден:

— Августың он секизи аралыкда гызымыз яранок-ды, Дурсун бюллетень алып гелди. Судоргасы тутя, бирден чашя. Чашса-да, чага бир зат эденсиң дийип, Дурсун үстүмө гыгырыберйә. Хава, мен бир зат эден-дирин дийип, сыпсам кайыл гелйән. Онсоң, гызым чашя вели, өзүм доктора әкидйән, өзүм гөркезйән, олам өйде отыр. Обадакы докторы чагырдым, олам ёлдашы билен гелди. Барың, гөрүң, чага өзүнден гидйә дийдим. Гөрдүлөр. Өйкенини динләп гөрди, хем-ме задыны гөрди. Эртир муны ише элт дийдилер, догруданам, чага яранок дийдилер. Агшамарады, өйде отуруп нан ийдик, бир чүйше арак ичдик. Дурсун билйәндир мен ягдайымы, мен кән ичип билемок, отпушение почки, балнысда-да ятдым. Шонда менем бир-ики рюмка ялы ичендирин-дә, себәби, кән ичен болсам, экспертиза гөркезерди. Онсоң, олары әкидип гелдим, пеян дәл, гиже сагат он икилерде. Доктор-а иргөзин өзи өйүне гитди, яны билен гелен ёлдашам иркилжирәп отыр. Отуран адама, бол, гидели диймек говы дәл-дә. Сон оны элтип гелдим, эгленибрәк гелдим вели, ичердәки затлар дуршуна дур-да. Нәме үчин муны айырмансың, Дурсун? Хә-ә... мен сең билен яшашып билмен, Дурсун, нәме үчин би затлары әдип боланок дийдим. Сен өйден алмалы затлары ал-да, гошуңы гөтөр дийдим. Мен оны чын йүрекден диемок о махал, тоя гойбермәни ядыма дүшүп дур, гахарым гелди-дә, итекледимем, уран болсам урдум дийжек. Гидип, агамлара барыпдыр, агланыны гөрө-мок. Мен-ә сон өе гирдим-дә, диванда ятдым.

Дурсунын гөркезмесинден:

— Доктор билен отурдылар, ең-э бир адам барды, оны танамок. Олар ир гитдилер. Олар отуруп ичдилер, точно билемок вели, хемме иченлери үч чүйше даг-а бармыка диййән. Аманам олардан бетер пейя. Олар гитмәнкә бар-а, зол дашары чыкып, о гөзүнем гөгердерин диййә. О адамларам өйде отыр. Бурнуны япбашдырын дийип, элинин аркасы билен йүзүме уря. Улы гызым бар, кичижик гызым-а ятырыпдым, ики огланам ятды... вей-вей... (Инлейәр, ысгынсыз). Ичерде отуранлар би затлардан бихабар. Нан гетир, чай гетир, менем бар зады тайярладым, ийдилер, ичдилер. Улы гызыңы дашарда ятыр, мен өйдө ятжак дийди. Экитдим, соң нәмө үчин әкитдин дийип уруп башлады, әнтөк адамлар гитмәнкә, олар өйде, бихабар, биз дашарда. Сачымдан тутуп, келләмиң еңсесине, ягырныма шейле бир уря, гүйжүнниң етдигинден. Ол гөзүнем гөгердерин диййә. Менем гызымы ене өе салдым. Қичим оянды, менем салланчақда янап ятырдым, шо махал Аман доланып гелди. Чаганы итенекледип, ызлыкган ятырды-да, яравсыз, дүйи судорга болуп ятан чаганы!.. Бәрик гел дийип, мени дивана чагырды-да еңжип башлады. Жа-ан, Аман, сен шу махал пейя, бейтме дийдим. Сен гөрек дәл, гүмүни чек диййә. Уруп-уруп, яман әрбет еңчидә. Улуҗа гызымам аглап отыр, өшидип отыр-а ол отагда. Ики оглум дашарда ятырды. Уруп-уруп, сачымдан чекип, хи-ич сөз билев айдар ялы дәл-дә болшуны. Дөпйә-дөпйә, элимде-дө кичижегим, улымам дашары ковды, гүмүни чек, сен гөрек дәл мана дийди. Даш яшиқде нәтжегими билмән дурун. Гызыми әже, дийди, гайын агамын оглуның адыны гутды-да, шолара гидәели дийди. Гидип, шо гижө гайын агамларда ятдык. О гезек урмасы, шо нәтаныш адамы алып гиденде, машының гапдалы штакетниге дегяп, аяян етипдир, шоны сөз әтдин диййә мана...

Аманын гөркезмесинден:

— Он докузынҗы август ирден агам гелди: «Аман, нәмө бейле дава боля?» дийди. Боля-да хожалықда, мен халыс ирдим, басылдым дийдим, дүшүн, мени

гитжек ериме гойберенок, жаным яня, шоң үчинем өйден гит дийдим, йүрегимденем диймедим, дүшүнермикә дийдим. Агамам: «Сен говы бол, хемме зат говы болар, Дурсунам хәзир гелер» дийди. «Гелиберсин, йөне мени өйде улы гыз саклан ялы саклап дурмасың, мен улы гыз дәл, яшым бир чене барды, чага экләп йөрүн, хожалыга болсун дийип ылгап йөрүн» дийдим. Ана, онсоң Дурсун өе гелди, менем өйде, отурдык...

Дурсунуң гөркезмесинден:

— Гайың агам ир билен Аман билен геплешипдир, улы элтимем чагыртдык. Бейлеки элтимем шо махал сыгрыны сагып гелди. Ол гелмезинден өңинчә Аманы гөрүпдир-де: «Бейтмәң, ылалашып яшан, биз-ә, Аман, халыс сенден бизар болдук» дийип, Амана иңирдәпдир... Аман геленлере-де: «Би яшар ялы адам дәл, мен инди бизар болдум» дийди.

Хөкүметиң сатяң солярка пезини улаңардык, шонда якылаң небитден бир канистр галыпды-да. Элтиң дага-да: «Мен мейдана гидип гелжек» дийдим. Шей дийип гитсем, оларам маңа гарашып отуранлар... Огдум чай отуртмага баран экени, менем канистри алдым газың янындан, газлы жайда дурды. Оглум күкүрт нызып билмеди вели, нызып бердим. Оглума: «Огдум, мен хәзир өлжек, инди чыдамок» дийдим. Чага-да болса, билйәр-ә, мең ургудан чыдамаянымы билйәр-ә. О чага гөзүни тегедәп, зол ызына гарап-гарап гитди, онынча-да... онынча Аман чыкды. Ол өе тарап... пешана габат болды...

Аманың гөркезмесинден:

— Эшиклерими гейдим, машина тарап йөнеддим иди, соңам туалете тарап йөредим, шо икарада Дурсун өйден чыкыпдыр, гелнежелемниң янында отырды, чыкыпдыр, ха... Газ жайдан вазлап гелийә, бираажык отланыпдыр-да, етиң, чагалар, эжениз өзүни отлажак боля дийдим. Оңа мендем маңа тарап гелди, менем тапырдадып йыкдым, элим билен сөндүрдим. Эгер ол көп сепен болса, мен оны тутубам, сөндүрибем билмездим-дә. Сув сепейин дийсем, флягада-да бираажык сув бар экени, кейшеклериниң яңан ерине сув

сепдим, деревем балныса элтдим оны Сая мен
балныса эжитмежек болдуң диййә, мен оны эжитдим,
дерев элтдим балныса!

Дурсунын гөркезмесинден:

— Небити өнүмө гуйдум, шу гапдалыма гуйдум.
Ине, шу эгнимден, чеп эгнимден гуйдум. Шейдип
чыкдым вели, Аманам бейлерәгимде дур, бәш-алты
әдим бейлерәгимде. Илки бир күкүрт чыздым, бир-
бада гутахмады-да, онсон менем яңадан чыздым ве-
ли, Аман айтды: «Чагалар, гөрүн, эжеңиз өзүни от-
лаяр» дийди. Шей дийди, онянча гүпүледи-дә... вий,
энтөк гүпүлемәнкә айтды, жай салайсак дийип алнан
тагта басылгы дурды, тагтаны бир отлайма, бейле-
рәк сүйш дийди. Онсон, эйлерәк сүйшжек болдум ве-
лин, гүпледи-дә. Чиркин гыгырыпдырын.

Аманын гөркезмесинден:

— Инди гөрүп отурсан, машгала дапасыз болма-
яр. Инди мен ызыгидерли азар берен ялы-да, мен
шуны... өзүниңем гүнәси барды. Мен семьяда улусы,
бойнума алян, ак йүрекден бойнума алян, эден ишим
үчин өкүйән, ызындан етип билемок. Чагалар о тай-
да, эжеси бәрде, мен инди о тайда гезип йөрүн. Шу
затлара серетсен, хожалыкда чагалара серетжек адам
ёк-да. Икимизем ишгәр, Дурсун би затлары этмелем
дәлди вели, белки, межбур эдендирин-дә, мен межбур
эдемогам-а вели... өзүниңем этжеги бардыо вели... Ызы-
гидерли уруп, хорланымы бойнума алян, ак йүрек-
ден бойнума алян, йөне бир хайышым бар: чагала-
ра середере адам ёк, еңиллик берсениз, чагаларын
арасына гойберйәнизми, нәхилем болса, шо затлары
гөз өңүнде тутсаңыз. Өйде мал-хал бар, мен хожалы-
гы даргатжак болуп эдемок, болсун диййән вели,
бирден терсине боля-да...

Дурсунын гөркезмесинден:

— Шу дережә етмегиме, өзүми отламагыма Аман
гүнәкәр. Ха-алыс гүн бермәни үчин этдим. Инди атам
өйүмө баржак дәлдим, онсон... Аман үстүмден сун

гуйды, фляга агдарды, инди хи ич чылап билемок-да. «Өлмек ансат дәлдир гөрсен» диййәр. Элтлериме-дегыгыряр: «Дегмән, ятсын, муны балныса әкитжек дәл» дийди. Олар Аман этдимикә өйдүпдирлер шо вагт. Аман мени алып гайтмажак боля-да, хич задам боласы ёк диййә. Аман маңа: «Намысын болса, өлдүр өзүци, гайратлы болсаң, ас, отла» диййәр. Ха-алыс чыдап билмән шу ягдая дүшдүм. Соң сөндүрип болан-сонам янбашыма депип гойберди, от алып ятырын вели, шо махалам депйә-дә. Зордан шейдип догтора гетирди-дә...

5

Сулчи билен сонкы гүррүн

— Өзүни отлан Дурсун магнитофон язгыдан соң йигрими гүн яшады. Мен онуң ишлән ерине бардым, сораг-идег этдим. Говы ишлейәрди, гужурлы аялды дийдилер, өзем партия агзасы. Иште эгленип дагы гижә галайса, әри уруп алып гидйән экени. Кәмахал ише геленде гөзүниң төвереге гөгерер дурарды дийдиләр.

— Дурсун гөркезмесинде: әрим он бәш гүнлүк чагамы урды диййәр. Шу ягдай женаяткәрден-соралмандыр. Нәме себәбе сорамадыңыз?

— Шол эпизоды делиллендиржек әсас тапмадык.

— Мен-ә шоны догрудыр дийжек. Дурсун әрине төхмет әдейин дийип, бейле айылганч зады айдып билмез, пикириңе-оюңа гетирер ялы дәл! Умуман, женаятын дөремегине гетирйән себәплере гин, төвереклейин середилсе төвнежай болжак. Социал шертлерин тәсири улы, шоны аныкламага йыкгын этмели. Онсуз өзүни отламак ялы бела-бетере социал хадыса хөкмүнде баха берип болмаз. Хәзирки чыкарылян нетижелере гөрә, динә әри я-да гайынлары гүнәкәр, башга она дахыллы адам ёк.

— Даш-төверегин, доган-гарындашын тәсири хөкман болаймалы.

— Даш-төверек дийленде, мен социал сфераны гөз өңүнде тутян. Гынансак-да, Женаят кодексимизин дегишли маддасы женаята хас төвереклейин гарамага

мүмкинчилик бермейэр. 112-нжя маддада шейле язлан: «Мадды тайдан я-да башга бир жәхетден гүнәкәре гарашлы болан адамы чыдамсыз гүнә салмак я-да онун шахсы мертебесини бирсыхлы кемситмек билен оны өз-өзүни өлдүрмәге межбур эдене я-да оны өз-өзүни өлдүртмек кастына дүшене ики йылдан бәш йыла ченли азатлыкдан махрум этмек жезасы берилйәр».

— Суд шу мадда эсасында Амана женаят чәресини гәрди, ол дөрт йыл азатлыкдан махрум эдилди.

— Ханы, бу ерде социал шертлер? Суд оны аиратын кесгитнамада ныгтап гечйәр диерсиңиз. Биринжиден-ә, судлар оны хемише кабул эдип дуранок, икинжиденем, онун тәсири кануныңкыча боланок. Онсузам бизде гатышмазлык кесели гүйчли. Эгер биле ишләп йөрөн аяллары гөзүни гөгөрдий ише гелйән болса, шоны азар эдип соражак, билжек болуп дураноклар.

— Дурсуна азар берилйәнини Аманың доганларам билйп йөрөн экенлер.

— Билселерем бетбагтлыгын өңүни алмандырлар.

— Өзүни отламак билен батлы хадыса йүзе чыкан халатында, бу мәселә райкомын бюросында середиййәр. Биз информация берйәрис, бюро прокурор гағнашяр. Дегишли адамлара партия теммиси берилйәр: я оба Советиниң башлыгына, я-да колхоз башлыгының медениет барадакы орунбасарына, я болмаса парторга... жезасыз гойланок.

— Гараз, бирине темми берилди дийип, башдан совмалы-да... Өзүни отланларың өлмезден өн пәхими дуры боляр диййәрлер?

— Догры шол. Тә өлйәнчәлер хәзир икимйиң гүррүн эдип отурышымыз ялы гүррүн эдйәрлер. Үч түне ченли ягдайлары ганымат боляр, сон янгынын ярасы иче уруп уграяр.

— Этмишлерине өкүнйән халатлары боланокмы? Нәме үчин жаныңа каст этдин дийсеңиз, нәхили жогап берйәрлер?

— «Яшажак вели, чыдап билмедим, шейдип яшандан өзүми отлап өленим говы диен пикир келләме урды. Эринден айрылышыпдыр, чағасы билен ковлупдыр дийленден өлениң говы» диййәрлер. Асыл өкүнөноклар. Айтжак пикирлерини жуда такык айдярлар.

Көмәхал гүнәкәр адамлар: эгер адам өзүни отлан болса, акылындан азашандыр, акылы ериндәки адам өзүни бейле жеза сезевар этмезди дийип, дахылсыз киши болжак болярлар. Мен-ә акылындан азашана душмадым. Дурсуныңам акылы ериндеди. Дөрт чагасыны етим гоюп, өлүп гитди.

ИКІНЖІ ВӨЛҮМ

1

Ажап бир бела учраныны сентябрын башларында дуйды. Бада-бат саралтма Ёлуганлар хақыдасына гелди, калбына тукатлык аралашды. Соңкы йылар бу кесел ил арасына ёң кимин яйрапды. Саралтмалылар учин районда ики саны сырқавхана ачылдылар.

Бу кесел обалынам, шәхерлинем гайгырып дуранок. Ол экине сепилён авулы дерманлар зерарлы дөрөйәр дийәрлер. Ажап хәзир шу пикири ялана чыкармак иследи: «шәхерде экин бармы, шәхериң үстүме авулы дерман сепип йөрөнем ёк, шонда-да саралтма дегйәр». Бу делил онун калбына горкы салап өтняжй еңдетди, бирденем өзүниң саралтма билен кеселлежегине ынанмады. Ким кеселлесе-де, мен кеселлемен дийди. Обаның хер көчесинден ики адам, гой, үч адам кеселлесин, хөкман шоларың арасында Ажап болаймалымы?

Ол әкли беланы ядавлыга сырыгдырды. Бәш-үч гүн дем-дынч алса, ене өңки каддына гелер. Алдажы ялы болуп пагта йыгым гелди, хайда-хай, сәхел-мәхел кесел дагы ятдан чыкар гидер.

Бу йыл говачада ак ир гөрүнди. Августың аягында йыгыма гирен ерлер бар дийдилер. Ажап дагы болса, он гыз болуп, хенизем яндак чапып йөрлер. Эсен бригадирин хөкман йыгылаймалы диййән үч мүн петдеси халыс гутарман гечди, инди он гүн он гызың элинден агыр кәтмен дүшенок. Я шол нежис саныны булашдыран болуп, өзи үчинем йыгдырып йөр. Гумак ерде болелин өсүп, гурсагына етип дуран яндак дүйплерини чапаймак аңсат иш дәл, петтиш хова демиңи далжыкдырып баряр.

Ажабың сүңнүнден гум асылан ялы, бир ятса багырыны ерден галдырасы геленок, вагтал-вагтал башам

айланяр, келлесем агыяр. Биле ишлейән Шекер:
«Сен давлинниң педсир менде-де боля ара чай ачи-
бер, эми-ёмы шодур» дийди Бу сөз Ажабын гулагына
якды. Онсоңам, хәзир томус билен гүйзүн сепгиди,
сепгитде хемише-де Ажаба ысгынсызлык аралашяр.
Биринжи класа гиден йылы ики өйкенине-де совук
дегип тас өлен экени, шон хусуры хенизем сүңнүнден
чыкмаян болара чемели

Арлы томус говача бежергисинден халыс лүти чы-
кан дайхана йыгымың әнүсырасында бөвшенлик, дем-
дынжа пурсат берилйәр. Хер ким той гутжак, өлен-
йитенине садака бержек. Бу йыл яндак йыгмак он
гызын башына дүшди, эййәм сентябрын бәши, булар
хачан дынч аларкалар?

Ажабын өзүнден улы уясы Дүңйә-де ов гызың
арасында. Әжелери Гызгүл:

— Жан гызлам, гайрат эдеверин — дийди. — Хо-
жамырат жаны абырсыз бергә батман, гөзли-башлы
әделиң, гелин геленде бәш-он гүн янында отурарсы-
ңыз, дем-дынч аларсыңыз. Барып-гайдана хак язы-
лып дур, о пулы bize ким бержекмиш, гайрат эдиң.

Ажабын Дүңйә небси агыяр. Гөргүлин инди окув
дийип ярым салкын ишден галмага-да баханасы ёк,
шу йыл мекдеби гутарыпды. Дурмуша чыкарыляңча
ишден гөзи ачылмаз, эртир гидер, агшам гелер.

Он гызың үчүси онунжы класа гитмели, үчүң би-
рем Ажап. Эсен бригадир олары биринжи сентябрь
мекдебе бармакдан дындарды гоайды.

— Аркайын ишләберин, башлыкданам, деректир-
денем ругсат алдым — дийди. — Онуна мекдеплери
йыгыма сүржеклер, ёкардан айдыпдырлар. Бөлүп-бү-
чүп йөрүшлерине хайран мен, декабрда окув баш-
ланя дий — гутар! Маңа галса-ха бир махалкы еди-
йыллык мекдеби ачжак. Язманы-бозманы өвредйәрди,
боля-да. Зехинлилер окаберсин, шо махалам зехинли-
лер ёл аляды. Хәзир-ә дүрүшдә болды-лай.

Эсен бригадир кырк бәшден гечен, еди-секиз йыл
бригадирлик эдйәр. Ажабын кақасындан дөрт-бәш яш
кичи, йөне шол яшдакы адамларын окув хакдакы
викирлери галапын угурдаш. Яш-еленлерин дайханчы-
лыкдан совашып барянынам олар окувдан гөрийәлер.
«Хемме адам окувдан чөрек ийжек болса, бу дайхан-
чылыгы ким әтмели болар?» диен совала энжейли

жогап эшитмейэндиклери үчин, өзлериңи йүз керем мамла дийип билйәрлер.

Ажабың халының теңдигини Дүңйә аңыпдыр.

— А гыз, сен иййән задың ёк-ла? — дийди.

— Бирхили, йүрегим буланып дур-да... бирденкә дувүнмә учран болайсам...

— Лал бол-а! Дувүнмә учрар ялы сен етмиш яшлы гаррымы. Ысгынын гачыберсе, яндагын көлегесинде гышарай. Худая шүкүр, уян дөв ялы, ики адамлык чапар, сен петделәп етишсең бор. Сен яндак чапма, зың артып кәтмени.

— Гара чай ичип башладым-ла, инди говы борун.

Дем-дынч алара пурсат болмады, гызлар кәтмени гоюп, пагта йгыма гирмели болдулар. Эсен бригадир:

— Сизң башармажак задыңызы айдамогам — дийди. — Би патрак ялы ачылан ханалары ташлап, сизми өйде отуржак, дынч алжак. Бир гүн отурмага карарыңыз етмез, мен сизе белед-ә, гайта шу махал ишден галын дийсем, ёкуш гөресиниз, о зерарлам мен-ә галын дийжек дәл. Сизң дынч алжак вагтыңызы мен билйән: башыңыз богулар, сизден иш гутулар. Хәзир вели, ярыша гирип сылаг аларсыңыз, гайын өйңүзде пасон атмага эшик герекидир-ә сизе.

Йгымың өз гызыгы, хөвеси бар. Гуруганчылыкда гөм-гөк япракларың арасыңдан гөрүнйән ханалар хасам ак, хасам берекетли. Билиңдәки партыгам чалт доляр, аграмам зыят, пагта-да арасса. Партыгын долуп барярка хөвесиң артмалы. Шол хөвеси Ажап бу йыл дуянок, партыкдакы пагта артдыгыча билиңиң агырысы бетерлейәр. Агыры сүңнүне яйраяр, келлеси шатлап баряр, йүреги буланяр. Өз яныңдан меңки чакызадыр диййәр, чакызалыгына-дә бегенйәр, ады йитмиш саралтма болмаса боляр. Ене ол бу кесел барада көп пикир эдип уграды, йөне өз дердини аныкламага горкяр. Аныклайын дийсе, сәхел салымда аныклап билжек. Бир атызда Мейрем билен пагта йгып йөр. Мейрем өтен йыл саралтма болуп, бир ай район сыркавханасында ятып гелди. Ажап оңа ягдайыны айтса, Мейрем бада-бат такыклап берер, доктора гидип йөрмегин гереги ёк. Ажап Мейреме айтмажагыны билйәр, гайта онун гөзүне илмежек болмалы диен әтияч калбында пейда боляр. Өзи ялы улы гызын саралтма учураныны билсе, бегенәймеги әхти-

мал, хер ким өзүне дертдеш күйсейэр, адам багта гезек геленде денлик күйсэнок, бетбагтлыга денлик күйсейэр. Ажап бирденем бигам болжак боляр. Жэхеннем-ле днийэр, саралтмадан жуда бир багтытан болаймаса өлийэн ёк-ла, Мейрем өлмэндир-э, менем өлмен! Дийсе-де, энтек ёлуган дердиниң саралтмадыгына ынананок, йөне дүшнүксиз дерде саташаныны дуйяр. Ысгыны гүнсайын гачып баряр, ишдэси ёк, яглы-йүзлэ середип биленок, ненини гайтаряр. Петиш ысыда гүр кешин астындан гөтерилиён капас хова йүрегини булар. Бу ховада чыглы топрагын агрылжык ысы бар, ол ыс Ажабың бурнуна балыклы ята сувун ысы болуп дегйэр, Ажап балыгын ысыны хемише-де йигренип йөр.

Гандалдакы улы картаның пагтасыны машын йыгмалыды, говачаның япрагыны дүшүрмек үчин самолёт дерман дөкүп башлады, Ажап тас өлүпди. Еледе болансон самолётдан пүркүлийэн сувук дерманың чалчаңы Ажап дагының ишлэп йөрөн ерине-де етйэндир, авының порсы ысы бейини чайкап баряр, айрыны бэрик гетирйэр. Ажап ирө гачып гүтулжагыны биленок. Партыгыны окарыкда ташлап, еңсөдөки тутлы яба тарап йөнелйэр. Она хич ким үнс беренок, хер ким йыгым билен башагай. Йыгмага пагта боланда адамлар башыны галдырмаз. Вах, жаның саг болса, самолёт дерманы депэнден гуянда этжеги нөме! Ажабың дерди бар, дерди!

Ол адамлардан ара ачып, сувсуз ябын ичине өзүни оклайр, ысгынысыз бедени йүплүк ялы сүйнүп ятыр. Төвереге ййран порсы ысдан халас болуп биленок. Бу ыс дүйөнни тутандыр, бу ыс Ажабың багыр-өйкенини агзындан гетирмесе айрылмаз. Ол хер гезек өгөнде күкрегиянде дөрөйөн эгирт гүйч агыздан чыкмага дызаяр, йөне башаранок, Ажабың бедени зора чыдаман совук дере гапланяр. Ол жебрини өзүне айдыр.

Өлдүмө-ей...

Эйме өлүмнү хакыкы маньсы хакда пикир эденокды.

Хич ким онун ызындан гелмез, пагта йыгып йөрөн уяларам гелмез, олар Ажап аяк едуна гайдандыр өйдйэндирлер.

Агшамлык Ажабың йыган ярты ганар пагтасыны гөрүп, Эсен бригадир ген галяр.

— Сана не дов урды, Ажап? — дийёр.

Ажап жогап беренек. Эгер онун аз йыганынын себепини йүз-гөзи, болшы андырмаян болса, онда илин гөзүне бейле бир халы тен гөрүнйөнөм дэлдир. Бу пикир Ажабын калбына умыт саляр.

Умыт узага чекмеди, Дүйөнн айдан сөзи оны ёк этди.

— Вай-ей, Ажап, гөзүнде сары бар.

Гызгүл өрини хабардар этди.

— Гызын-а шо бела саташыпдыр, чагамын гүл меңзи саралып баря.

— Ише бир гойберме оны.

— Мен-э догтора-да дуйдуржак дэл. Кеселхана дийип бир довзах ачыпдырлар, ятанлар дат эдйө, итнини салар ялы дэлмиш. Дөрт-бөш саны жанлыжа бит тапылса, ичирип гойбермели, эми-ёмудыр дийё-лер. Бит жанаварлар багырдакы сары сувы сокга сарайян экенилер, төрөт билен чыкар гидерлер, гызын агырамазам, ынжамазам, анырсы бөш-он гүнден алланэмө болар дийдилер, мен-э ынаниян шол айдыл-яна, бетерем ынаниян. Илатын битли махалынам гөрдүк. Тамдыра гейим какардылар, битини какардылар, белетсин-ле сен. Көзе дүшсе ярылямы-нөмени, шат-шат... чага-да болсак сеси гулагымызда галыпдыр. Бити геңлейөнөм ёкды, саралтма-да ёкды, инди середип отурсак битин ойны экени шо. Худай хер жандары бир хасап билен ярадармыш дийилйөнни догры болуп чыкайды. Бит жанаварын-а ады йитди, би артып самолётларам эртири ёк, агшамы ёк, депэмизден авы гуяп дурлар. Саралтман тейи шондан дийип, газетлерем языпдыр, ил окая белли. Хөкүвметиң газети шей дийён болса, онда би самолётлаңкы нөме? Я самолёт би хөкүвметиңки дэлмикө? Газете гулак сал-ян бамы...

Бакы дава этмеги халанок, ёгса аялынын хемме дийёнини унап баранок. Догры, авы, азот чаксыз көп дөкүлйөр. Гавун-гарнызын тагамы гачды, пами-дору ики гүнден артык саклап боланок, эрөп-акын гидйөр. Авы көв дөкүлели бөри саралтма-да ил арасында көп, йөне Бакы огланка авыны элинде ойнам адам, бир зат болжак болса маңа-да болмалы дийди. Дуст айылганч ээхер, инди ол дүйё йүзүнде гадаган өдиленмиш дийёлөр, кырк докузынжы йылда говача

гурчук дүшенде шондан арзылы дерман ёкды. Бахасам гымматды, адамлар онун гымматлыгыны эшидип умыт багладылар, гыммат болса пейдалыдыр дийдилер. Говачанын гунчасыны, гозасыны ийип ятан гурчуга етсин дийип, авыны асмандан самолёт билен гуйдулар, ерден насос билен пүркдүлер. Авылы насосы аркасына алып дустан пүркенлерин бирем Бакы. Илки агзыңызга хаса даңып ишле дийдилер, эртир-агшам сүйт ичирдилер. Сон о затларам галды, ава өвренишилдигиче онун зыяны ятдан чыкды гитди, ол дине мөр-мөжеге авы, адама дахылсыз зада өврүлди. Сонабака бедра салып, говачасы чапылан ере эл биленем сепдирдилер йөрдүлер, сепйөнем килең юмрук ялы оглан-гызларды. Өйде мөр-мөжек гырмалы болса-да дустан, гарынжаны ёк этмели болса-да дустан, гараз, ыгтыбарлы дерман хөкмүнде ол хер өйден орун алды. Бурунлар онун ысына өвренишди, йүреклерин буланмасы галды, хич ким дустан адама зыянлыклы затдыгыны айданокды. Айдылса-да, инди-индилер айдылар, дустан дүнйө йүзүнде гадаган эдилең махалы Бакы дагы оны аркасына йүжлөп, говачалы мейдана пүркүп йөрен экени.

Сонкы тапылан авы дерманлара нөме дийжек. Говача эй гөрүлйөн экин, муңа гезек геленде адам өзүнем унудяр, йөне би экиниң азарыны, хей гояйгын сен! Чырчыклы чагадыр би. Муңа жөвза ыссам ягы, салкын хова-да ягы, ыгалам ягы, мөр-мөжегем ягы. Игли чаганы дерман билең улалдан ялы, хачан гөрсөң, астындан-үстүндөң, азот дийжекми, авы дийжекми, йыл бойы гуюп дурмалы. Худая шүкүр, Бакы дири гезип йөр, эллиден гечди, я дустан өвренишен гурчулар ялы, бедени авы дерманлара өвренишип йөрмүкө? Йөне, ынха, би яш-елеңлерин сыркавлап йөрмелери боланок. Эй, оны дийжек болсан, Бакынам ден-душларының гылла яры эййөм дүнйөдөн өтди, идөп отурсан, аглабасы кеселден гидилдир.

Бакы аялының бити махабатландырып отурмасыны бейле бир унамаса-да, башга ёл салгы берип билмеди, дине:

— Би битли меселәни догторлар-а унамаз — дийди.

— Шү догторлар гурсун, шулар көпелели бәри

кеселлем көпелди, бите дерек шулары ёк этмели, па-
рахор нежислер.

Бит тапмак Гызгүле жуда кын дүшди, башга-да
гөзлейән бар экени. Гайракы обаның өчүндәки улы
көпринин гапдалында кәмахал бир тиръеки адам
отуряр, душуп болса, шол мөхүмиңи битирер дийди-
лер, бада-бадам онуң ынсапсызлыгындан зейренди-
лер. Илки бир битин бахасы үч манат экени, ики
гүнден соң бәш манада галыпдыр, эгер ене бит сатын
тапылаймаса, он манат диймеденем чекинмез, тиръе-
киде ынсап бармы!

Гызгүл әринден хемаят иследи.

— О сизин ятып-турян муртар хүндүкленнизде
ёкмука? — дийди. — Өз-ә галапын адамлаң үйшмегрәк
ятян еринде боляндыр, гүнде-гүнаша ювнуп-ардынып
йөрмейәниннизи билйән, геен көйнегиниз гүнүбирин
гара гәз.

— Әй, ол зейли кепбелере бит чыдамаз, хенизем
олара биз чыдаяс.

Гызгүл бар умыдыны салгы берлен тиръекә баг-
лады, хер бите он манат дийсе-де алжакды. Ол ын-
сапсызам болса, ене өзүнден өйән зады сатыр, хө-
күвметин чыкарян дерманыны бәш эссе гыммадына
сатып йөрен эптекчилерде ынсап бармы дий! Хер
укол уранда пул алян, сыркавханадакы ерлери сатып
йөрен догторда ынсап бармы! Олар эшиклери арасса
болса-да, ынсабы, матлабы, йүреги гара адамлар.
Эгер Гызгүлүң гөзлейән бити эптекеде сатылмалы бол-
сады, олар он бәш манатдан бәри бермездилер. Вах,
шол найынсапларың элине Ажабы бермән, дердини
деп эдип болсады!.. Худай ислесе, ымгыр чөлде бен-
деси билен Хыдыр алейссаламы душурьпдыр, инди
худай Гызгүле эбла тиръекини рова гөрмезми эйсе?..

Нененси пикир этсе-де, Гызгүл арзылы тиръекә га-
бат гелмеди, ёгса икинжи гезек гүн догманка көприн
янына гелип гарашьпды. Үчүнжи гүн якымсыз хабар
эшитди, кәйинди. Гоншы обадан бир ер чекмиш о
гөргиси яманы милисия айдыпдыр. Нәмемиш, бәш ма-
нада алан битлериниң икиси өли чыкьпдыр. «Сен
маслык сатын» дийип хенкирипди. «Менден алып ги-
денде гымылдысы бард-а» дийсе, «чалажан бити сат-
мага ким саңа ругсат этди?» дийип, гөргүлиден берен
пулын-а бир алыпдыр, гидибем милисия яманлапдыр.

Гызгүл умытсыз гайдып гелйәркә өз обасындакы тиръекилере кәйинди: непини билмез, акмаklar, ким сизден айып гөржек, оңа-муңа дилег салмага-ха ута-ванзок, бите басдыраңызда өлйәнизми дий. Диләп гелене чермегинизи галдырың-да берин отурың, нәчеден дийсениз ынсап өзүңизде, галын бенде зерурына алжаг-а!

Гараз, Гызгүл битиң гөзлегинде гезип йөркә, врачлар Ажабы сыркавхана алып гитдилер:

■

Ажабы гоншы обадакы сыркавхана сентябрың йигримилерине гетирдилер. Ол Ашгабатдан улы докторын гелен махалына габат гелди. «Сенин багтын чүвди» дийип, көне сыркавлар оңа кемсинме билен гарадылар. Ажап әдил яны гелсе-де, улы докторын гудраты билен бада-бат сагалып, оларын ятан мөхлетини ятман, олар билен биле сагалып чыкып гидер диең пикир ыкбала гезек геленде хемише карамлыгын болуп дуряныны ене олар ятлатды.

Улы доктор дийилйән орта бойлы, гөвреси дыкыз, сачы чаларан, йүзи йылманак адам экени. Онуң кеседен гелендигини эгниндәки ак халатын жуда арасалыгынданам билсе болжак. Республикада саралманы шондан зыят билйән ёк дийип, эййәм онуң махабаты етирилипди. Шу кеселин угрундан Ленинградда диссертация горап гелипдир дийдилер.

Улы доктор гелмезинден өңинчә, гелләнде келлеси санңылдап башлаяң, агажет, бурунлак фельдшер палаталара айланып чыкды.

— Елдаш сыркавлар! — дийип, сыпайы башласа-да, шу өхенде довам этмегин кын дүшжекдигини аңяң шекилде яйданмач сәгинди. — Болгусыз зейренчлер билен улы докторын келлесини агыртмажак болуң, рехим эдиң. Он дерди өзүне етик, ики ай бәри чагаларыны гөрмәге зар, областларда, районларда энтәй йөр. Бизсизем оңа зейренйән гыт дәл. Жай үчин-ә зейренжек болмаң, энтек шанлап дуран жай салың-мажагы ачык. — Келлесиниң санңылдысы артдыгыча, сыпайычылыгы ятдан чыкарды. — Хәзир гүйз синегиниң өрөв махалы, хә диймән совук дүшер, еке синек галмаз, гырлар. Гырылманда нәм-ай, сиз би тайык өмүрлик гелдинизми, чалтрак чыкып гитмән аладасы.

ны эдиң-дә! Сагалың гидин. Улы докторам сизи чалт-
рак бежермегин ёлларыны салгы бермәге гелен адам.
Оны гетиржек болуп бизиң гөрөн гөргимиз!.. Зейрен-
мөн, гапдалдакы сыгыр ятак биленем ишиңиз болма-
сын. Болшуңыз нәтенет, тезегин ысыны алмадык ялы-
ла сиз. Үнс бермән болгусыз затлара, сизе айдыла,
сизе дийилйә!.. Яшаян ериң оба бор-да, синек бол-
мазмы!

Ажапдан ики кровать аңырда ятан аял:

— Шу түрмеден мени бир гойберин, өлсемем өйүм-
де өлейин — дийди.

Фельдшерин додақлары гөгерип, йүзүне демрин
реңки урды. Шөнда-да йылгыржак болды, йөне йыл-
гырма дерек сыпайчылыгы сақлажак болмагын не-
неңси эжирлидигини дуйдурян аламант йүзүне чыкды.

— Нартәч еңне, биринжиден-ә, биз яшасак сени
өлдүрмерис, икинжиденем, сени ир гойберин, өйүндә-
қи бала-чагаларың жанына ховп салдырмарыс. Сиз
төверекдәки адамлар үчин ховплы, сиз ёканч кеселе
учран сыркавлар. Сиз бизе-де ховплы, хөкүвмет бизе
отуз процент артык хак төлейә шоң үчин.

Фельдшер палатадан чыкан дессине гоңшы кро-
ватда ятан яш гелин Ажаба йүзленди:

— А гыз, яңкы гатан гурбага укол этсе, жүбинде
бирки манат пулуң болсун. Гөз хакыны бермесен, я
башга дерман урар, о болмаса-да, иңдәни гайнатман
укол эдер гойбәр.

Ашгабатдан гелен улы доктор Ажабың янында
узак эгленмеди, гөзүне, йүзүне, дилине сын этди, баг-
рыны барлады, ягдайыны сорады. Сонра:

— Бираз өтүшдирипсин, жигим — дийди. Ол нәче
мылайым геплесе-де, Ажап онуң әхенинден игенч аң-
ды. — Ысгының гачып, ишдән кесилип угранда врача
йүз тутмалы экениң. Йүрегин буланыпдыр, иениңи гай-
тарыпсың, ашгазаның агырып башлан болса, шу зат-
лар организмде кем барлыгындан болян затлар. Жи-
гим, саглыга гезек геленде жәхеннеми гойгун. Я сана
өйде бежерерис дийдилерми, догрындан гел...

Ол совал беренне утанан ялы, гызарып, бойнуны
бир ян буруп жогаба гарашды. Ажабың сап-сары гөз-
лериниң овасы яшдан долды, дуры гөзияшам сары рең-
ке боялып баряна дөнди, йөне геплемеди. Улы доктор
гыссанды.

— Жигим, дердини гайгы этме, бежерерлер — дийди. Сонра гысбы гойлан ики хатар кроватда отуран нәсагларың хеммесине йүзленип довам этди — Сизиң пайыныза еке зат дүшйә: берхиз тутмалы, алты ай, бир йыл, ики йыл. Би кеселиң эми берхиздир.

Октябрың он бири гүни Ажабың класдашы Гадыр сыркавхана барды. Ызындан адам гелди дийселер, Ажап доганларының бири гелендир өйдйәр, Гадыр ядына-да дүшенок. Тудуң ашагында дөв ялы болуп дур, эгинлери тегеленип, йүзи ясалып, гөвреси ёгнапдыр, яшына гөрә дәл. Аягында-да эндамына сырлашып дуран тәзеже жинси балак.

— Жинсиң гутлы болсун, оглан.

— Хә, бими... — Гадыр гөвнүхошлук билен балагыны сынлады, онун ыкжамлыгыны дуйдурян шекилде юмры бутларыны шапбатлады. — Йүз манада алдым. Өвезлере керпич гуяп бердим, саңа айтдым-а бир гезек керпич гуйян дийип, шонда Өвезлең керпичини гуйядым-да. Билим агырды-лай, ташладым онсон. Ташладың дийип Өвезиң гахары гелйә, бил агырыма артык төле дийдим, гуяйын дийдим. — Гадыр канагат билен гүлди. — Бахана-лай, керпичи башашак гитсин-ле. Үч йүз берди, йүз манадына шуны алдым, ики йүзем дур, какама беремок.

— Би тайлара нәдип дүшдүң?

— Бех, нәхили-ай сен!.. Сорамга гелдим, дүйшүме гирдиң сен, дузжан урсун, дүйшүмде гөрдүм-хов! Нәм несиң гелйә дийип сорадым велин, кәшир ийжек дийдиң. Саңа ики бедре кәшир гетирдим, ине! — Олу халта салнан кәшири еңиллик билен галдырып, Ажабың аягынын өңүне ташлады. — Кәшир иймели дийип, догторларам айдяңдыр, саралтман эми шү. Ий-де ят, пагта йыгмак аладан бамы-ай. Кеселлениң кемем дәл, гынанма сен, какам бүйлем план долмаэ диййә, январа ченли окув ёк, өтен йылкы ялы бор, говача чөп билен билеже чүйредерлер мейданда. Би тайда дурмалы-лай, гапың агзы, отурара ер ёкмы?

Гадыр сыркавхананың гапдалындакы тутлы мейдана йөнелди. Ажабың ол ере барасы геленокды. Таягатым дашлыкда дикилен ики саны фанер хажатхананың синекден хем гайры нежасатдан голайыңа

барарлы болмансоң, сыркавлар аякѣлуна тутлугың ичине гидйәрдилер. Хапачылыктан, бейнице аграм саян ыс-кокдан, сиңекден яна отурара, гезим эдере ер ѳкды. Бир сагат чемеси мундан ѳңки галмагал йѳне ере турдумы нѳме! Хапачылык сыркавларың этинден ѳтүп сүңнүне орнады халыс. Сыгыр ятакдан гелйән сиңек көпелмесе азаланок. Шу йылың сиңеклери хемишеки сиңеклере меңзѳнок, агзында аңсыз диши бар ялы, гонан ерини чокжалап алып баряр. Беднебисликми, ачлыкмы, гараз, бир бела урупдыр шулара, аңырдан гелишлерине нахарлы окараңа, чайлы кѳсѳңе башашак урялар, гызгын сува дүшенлери билен бада-бат ѳленокларам. Сыркавханада тайяр-ланян нахарын ичинденем хѳли-шинди чыкып дурлар. О болманда-да, би тайда берилйән йылыссыдан хантама адам аз, хер ким ѳйүнден гетирилжек нахара гарашып отурандыр.

Октябрь гелди, чигрек дүшди, пенжирелеринг екеси абат дѳл, биринин айнасы, бейлекисининг петлеси дѳвүк. Ахыры сыркавлар дил бирикдирип, баш врача гѳс-гѳни айтдылар: ягдай үйтгемежек болса, биз шу ерде бир гүнем дуржак дѳл!

Баш врач шиллин узын, маңлайы дар, гүр сачлы, йүзи агыр адам.

Ол жуда ѳвуз ѳхѳнде:

— Муныңыз дилдүвшүк боля, ѳлдашлар — дийди. — Сыркавам болсаңыз забастовка ѳтмѳге хакыңыз ѳкдур, хѳкүметин халамаян задыны ѳтмѳн.

— Хак-хукугын гүррүнини ѳтме сен, дилиң келте бор — дийип, икинжи гезек саралтма ѳлуган хоржа аял гыгырды, хопул-сопул халат басан гѳвреси гужурына бѳс гелмѳн сандырады. — Сен-ѳ хѳкүветинг халаян задыны эдйән болдун, бизем хѳкүвете гаршы гидйән болдук, тоба, тоба ѳтдик!

Баш врачың гѳзүне ган урса-да, гинлиге салап болды.

— Дердинизе чыдасаңыз, мүн яшан. Ким гидерин дийсе, дилхат гойсун-да гидиберсин, мейлетин гидйѳс дийип язың-да гидиберин.

— Мейлетин болайшыны! Мейлетин дилхат язып гидер ѳйтме. Биз гитсек гурдун гүндиз увлар, хѳкүветин балнисе гойберйән задыны тутушжа ювдай-жак-дат ювдарха болдуңыз, ювдуп ѳлмүшлер. ѳнем-ѳ

бөрүлгөн задын ярысы сизин бокурдагыңыздан өтйө.

Гахардан яна йүзи гара-өрт болан баш врачын месайы гүрлежек болшы гөзгыныды, думан алан гөзлериндәки йигренжи гизлемек оңа башартмады.

— Кәшгә хемме ерде дүзгүне эерип болсады.. дүзгүне гөрә ишледеноклар. Би жайы биреййәм юмруп гойбермели. Башга алач ёк, вагтлайын оңнут диййәлер. Сизин кеселиңиз планда гөз өңүнде тутулмандыр, сиз пландан дашары кеселлән адамлар. Плана гөрә шу хараба йыкылмалы, йыкылманына сиз гүнәкәр, себәп сиз саглыгы саклайыш эдараларының бәшйыллык планына гөрә кеселлемән, планы бозан адамлар. Хачан, хайсы кесел билен кеселлежегиниз өтен йыл, өңкүси йыл дуйдурмалы экениңиз. — Баш врач өзүне геңиргенме билен гараян сыркавлара середип ажы йылгырды. Кинаялы сөзүң әхени олар етмеди, олар баш врач бизин үстүмизден гүлйәндир өйдйән болмакларам әхтимал. Гой, нәм болса шол болсун, ягдайы жикме-жик дүшүндирип дурмага онун хөвеси ёкды, йөне гахарына бәс гелип билмән, хоржа аяла хемле атды. — Акжа, сен төхмет атманы бес эт, йүрегиме дүшдүн!

Ол сонкы айдан сөзүне өкүнсе-де, инди гичди, Акжа оны гойбермеди, ёлуны баглады.

— Мен йүрегине дүшен болсам, өлдүр-дә! — дийип, чөп кимин инче эллерини галгатды. — Авы берип гойбер, билжек гүманым ёк. Нәхили дерман берйән, хей, сораясмы, зәхер берсеңем ичип гойберйәс.

Баш врач хөвессиз йылгырып, дегишжек болды.

— Сизин бедениңизе авы кәр этжекми, ава өвревишен-ә сиз.

— Сиз авы-зәхерден бәш бетер. Гечен гезек сен шү юмрулмыш балнысында бир ай ятдым, асма кол өйдйән нежисе отуз манадым гитди. Сагалдың, алланәме болдуң дийип, бошадып гойберен өзүң-ә. Сагалан болсам гайдып гелермидим. Аланы харам болмушлар, сизе берим герек, белаң сапыны алын. Үч гүнден бәри сен о нежисин асма кол эденек мана, хабарың бамы шондан? Жаны чыкса-да менден бир шайы алмаз. Аланы харам болсун, яманына ярасың! Сизиңем хелейиңиз мен гүнүме дүшмесе, худаидан разы дәлдириң! — Акжа чыдамады, йүзүни гутуп, кровада чөкди, сес эдиң аглады. Баш врач онун се-

синден чалтрак ара ачжак болян ялы, палатаны ташлап гитди. Акжа өз дердине янды. — Худай жан, өзүме жан гайгы, өңки чүл-чаган арасында хачана отуртжагыны билемок, индики бержегиң артыкмаж-а! Сына сагат перзент өнерми менден. Дердима дерт гошуп нэтжекдин, худай!

Хер ким йүзүни асып, өз ерине даргады. Сыркахананын ичине йүрегини гысдырыжы тукатлык аралашды. Бу тукатлык гүнорта нахарындан сон дүзгүне гөрө довам эдйән үмсүмлигин дөрөдйән тукатлыгындан тапавутлды. Укусына эжиз адамларам хэзир гөзлерини юмман, фанер чүйленен кирли потолка гаррап ятдылар. Ажабын гөвнүне болмаса, хер ким Акжанын ягдайы билен өз ягдайыны денешдирип, белли бир нетижэ гелмэге өзлерини межбур этжеге меңзейәрдилер.

Баш врач билен болан гүррүн Ажабын мертебесини кемситди. Ол өзүни унудылан, адамларын арасына доланып бармажак, барса-да Акжа кимин бу ере гайдып ене гелмели ялы, чыкалгасыз ягдай дуйды. Асыл она саташан дерт айдылышындан жуда агыр экени. Хэзир ол адамларын айдан хош сөзлерини гөвүнлик бермек дәл-де, хиле, икнйүзлүлик дийип билди.

Шу якымсыз пурсатда она ызындан адам гелендигини айдыпдылар, даш чыканда Гадыры гөрүпди, онун геленине өз янындан миннетдар болупды. Ол Ажабы агыр ойлардан дындарыпды.

Олар сувлы ябын боюндакы талын саясына бардылар. Ябы голтуклап гечйән ёл чолады, ёлуң аңырысындан башлянян оба гүйзүн асудалыгы аралашыпдыр. Гүйзде тебигата аралашян асудалык хакында Ажап окув китабындан окаса-да, оны шу махала дуйман гелипдир. Пагта йыгымынын тутда-баслыгы, гох-галмагалы бөвшеңлиге ёл бермесе нэдерсин. Узаклы гүн агыр партыгы билинден асып, гылтыма ковалашян мал ялы, кеш арасында ылгашлап йөршүне, халыс сүтүниң сүйнүп, гараңкы дүшенде өе етйэрсин. Чай-нахарыны ийип, телевизорын өңүнде ука гиденяни дуйман галярсын. Хованың салкынландыгыны дуйсаңам, асудалык ядына дүшенок.

Асыл, асудалык дийилйән зат бар экени, Ажап оны сыркаханада ымыклы дуйды, вене онун дуйяң

асудалыгы оны горкузярды. Ол нэхош адамың калбындакы гусса меңзешди. Ол кеселе өвренишмәге, өлүми бойнуна алмага берилйән пурсат ялыды.

Хәзир нәтаныш оба гарап дуран Ажабын калбында асудалык билен гусса сеплешип, ялнызлык дердини артдырды. Онун йүреги гиң мейданы, адамларың шовхуныны күйседи. Пагта йыгымынын башланмагы билен обаларда шовхун гутаряр, көчелер бошлав. Сетанда, икидир-үчдүр, көчеде гөрүнйәнлерем мүйнли ялы йүзлерини асып барышларына чалтрак гөз өңүнден йитирим боланларыны кем гөреноклар. Сыркавлар хасап дәл, олар хасапдан чыкан адамлар, оларың пайы асудалык, гам-гусса.

— Сен нә пагта йыгман энтәи йөрсүң, оглан?

— Йыгып билемог-а, эгилмек кын, билим язып баря.

— Жинси балагын йыртылар өйдйәнсин.

— Вей, гайта жинси йыртыланок. Говачан ширеси муртар-лай. — Гадыр ябың райшындакы харсан кесегиң үстүнде отурды. — Отурай сенем. — Асуда акып ятан сува юмрук ялы кесек зынды. — Ажап, саралтан нәмеден боляныны билйәнми сен?.. Шү сувдан-да. Хо гүн бир адам телевизорда айдып отуран экени, бизиң ичйән сувумыз микропдан долы диййә. Микробы гыржак болсан бар-а, ховдандакы сувуң ичине күмүш атаймалы экени, шонам билмәндирис-дә. Эжем ынанмажак боля, какам давай-давай диййә. Некелай патышан сураты чекилен күмүш пул бар экени эжемде, шоны ховдана ташладык... Отурайсана сенем шужагаз ерде... Сен-ә сыркавлалың бәри овадан болупсын бирхили... Бех, догрымы диййән-хов, йүзүндәки дүвүртиклерем ёк.

— Саңа-да несиң этсин оң ялы болса.

— Бәй, былаң өйкелекдигини-ай. — Гадыр гахар билен ызлы-ызына сува кесек зынды. — Кәшири өзүң ййгиниң, пайлап гойбериберме... Какам ики йүз маңадымы алжак боля, берейин-май? Мен-ә бержек дәл шоны, йитирдим диййәйжек. Әй, йитирдим дийсем-ә еңжер ол. Пул диениң өйде бир адамда дурса говудыр диййә, гө-өр хытырдыгыны!.. Окува гүденде өзүңе гайтарып берерин диййә.

— Берсе боля-да.

— Э-хе!.. Өз пулумы берер-дә, шуң билен оң дьер,

өзүндөн пул бермежек болуп эдйэ. Атистат алан гү- нүм Ашгабада ваз-з!.. Нархоза гиржек. Сен-э окува гитмерсин... я гитжекми?

— Ким бизи башына япсын. Сенем хондан бэри гүрлөн болуп отурма, аягыңа жинси балак геениң би- лен келлэн ылымдан долян болса кэшгэ. Какан би- лен пул даван бар болса, өзүң чөз, сен пулуңа шэ- рик дэл мен.

— Нэмэ гахарын гелйэр-ай... Мен инди теплемэн отуржак, өзүң гүрлөбөр.

Гадыр сува кесек зыңмагыны довам этдирди. Бу оюн оны барха өзүне бент эдип, соңабака гапдалын- да дуран Ажабы унудана дөнди. Ажап ген галды. «Би оглан нэме үчин гелдикэ?» диен совал серинде ат чапды.

Ол сесини чыкарман, ызына доланды. Тутлугың арасындакы ёда билен гелйэркэ, бирзейилли диншир- генди, ыздан Гадырын аяк сесиниң эшидилерине га- рашды. Эшидилмеди, гайта сува дүшйән агыр кесек- лерин пажжылдысы йыгжамлашды. Гадыр гахарыны сувдан чыкаржак болярмыка?

Ажап ара ачдыгыча гайданына өкүнди, хас бете- рем Гадырын галман отурмагы оны кемситди. Ери, сен ниреден гелдиң гелмән гечен, өнки дердим азмы дийип кэйинди. Сыржавхананың тукат хем эзенеги аг- дык жайына гөзи дүшенде агысы тутды, умыт билен ызына гарады, Гадыр гөрүнмеди.

3

Гадыр үч гүнден сон гозак моторлы гелди, гавун- гарпыз гетириндир.

Ажап:

— Мана зат гетирме — дийди.

— Дүмөң гавун-гарпызы былар, бал ялы, азот гөрмедик. Ене геләендириң, гөвүн-кине эдип йөрөн адам дэл-а мен. Класдашым быжагаз затлардан дат- сын дийдим-де гайдыбердим, ковсаң гидибержек... ко- сасың ёк-май, йылгырып дурсуң-а.

Бу сапар Гадыр жинси балагының үстүндөв по- гонлы көйнөк гейиндир, сачының этегини тымарлап- дыр, атыр сепиндир.

— Тоя барамдың?

— Пагта махаалы той борми, йерите сен аяңа

гайтдым. Класдашымын йүреги гысандыр дийдим-дә... Ажап үчин Гадыр соңкы батныксыз сөзлери диймесе говы. Онуң дегишжек болянына-да душунйәр, йөне ол сөзлөр. Гадырың ягшы ниетини чага ойнуңа өвүржек болайяр...

Гадыр дызмачлык этди.

— Мун мотора, бир салым гездирейин, эгин-башына ел чалар. Утансан оба тарап сүрменем, би гапдала гидәерис.

— Шу артып, эшикде саңа гөрүнмәге утанян.

— Я-я, сенем, Ажап... утанма, гөвнүн исләниңи эдибермелидир би заманда. Гарран гызлар әре гачып гидйәләр, сен мотора мүнмәге утанян. Аманмырадың улы гызы отуз-а яшандыр диййәләр, өңки агшам гачыпдыр, ким билен гачанны биленоклар. Утанма, мун, мен сени алып гачжак дәл-ә.

Гадыр хахахайлап гүлди. Гүлсе-де гүлди велиң, сонундан утандам. Ажап она йылгырман гарап дурды. Гызын чынлакай хем жуда селжерижки назары Гадыры йөвселлетди. Ол лакгылдап, өзүне гелишмежек гүррүнләр билен гызын гөвнүне яражак болян эмелсизе өврүленине ынанды. Өчүндә дуран чепиксиже, кеселли гызың мертебесини хәзир өз мертебесинден белентдедир өйтди, кемсинди, өз янындан Ажабы көтекледди: гөр-ле, бужагаз гызын акыллысырап, хондан бәрси болуп середишини. Ызындан гелдим велиң, өзүни гереклениңдир өйдйәр. Сең гөрмегиң илден артыкмы, акылың артыкмы? Какаң Бақы тракторчы, өжен Гызгүл, эльетмез энең-атаң бармы? Я илден артык геййәнми, илден артык иййәнми? Быжагаз товун нәме сен? Я нәз эден болдугымыка шу...

Гадыр хәзирин өзүндә бу гыза мертебесиниң белентдигини гөркезмелиди. Оны дине бир ёл билен, Ажабы кемситмек билен газанып болжакдыгына ынанды.

Олар ене ябын боюндакы чола ере гелдиләр. Икинди чагында агачларың узан көлегеси ёла етйәрди. Ажап бу сапар гечен гезекки тукатлыгы дуймады, нәтаныш оба-да үнс бермеди. Гадырың ене гелмеги гызын калбына якым берсе-де, йүрегиндәки ховсаладан дынмак оңа башартады. Сувуң асуда акып ятышыннан маны анды, тал япракларының шыбырдысындан, гапдалдакы тутлугың үмсүмлигинден маны

айды. Олар гыза үйтгешик бир пурсадың гелендигини дуйдурдылар. Бу дуйдурышы Ажап өңки сапар аңманды. Гадырың икинжи гезек гелмеги онуң максадының сыркавы сорамакдан анры гечендигини аңлатды, ики адамың болшуна, бүтин төвереге сырлы маны берди. Өзүни нәхили алып баржагыны Ажап биле-нокды, даш-төверекден середилип, бишейкел херекет этсе я-да биманы сөз дийсе гывланжак ялы, дерде галды. Әхли ягдай Гадырың гепине, сөзүне, херекетине багланды дуруберди. Бирденем өзүни әжиз сайды, гаршысында дуран Гадырдан ховатыр этди.

Гадыр Ажаба тарап узан элиниң аясыны язды.

— Ал шуны — дийип, буйрук әхенинде айтды. — Сана гетирдим, ал... ал-да!

Онуң аясында мелхиордав ясалан еке гашлыжа асма гулакхалка ятырды. Ол муны Ажаба ниетләп алманды, он яшлы жигиси үчүн алыпды, бәш манат бахасы барды.

Ажап гулакхалка эл узатмага яйданды, шол бир махалда-да өзүне әдилйән аладанын якымлыдыгыны дуйдурияң шекилде йылы гарайыш билен Гадырың гөзлерине гарады.

— Оглан, би гымматдыр-а.

— Бахасы билен не ишиң бар-ай сен, ал дийлени алыбер-дә. Пул диениң менде вешен-вешен, гызылдан ясаланнам алыбилйән.

— Ёк, ёг-ей...

— Хер гүн йигрими бәш манат кисә дүшйә, дүме гавун сатяс би гүнлер, Селим нкимиз. Селими пулуң голайына-да әлтемок, нчи яня. Какам оңа ынананок, мени янна гошды. О телешка сүрйә, менем сатян. Сөвда хезил-лай. Гүнде дөрт йүз манат, бәш йүз манат, дүйн-ә алты йүз манатлык сатдык. Шонча пулдан йигрими манат аламда нәм-ай, какамың билжек гүманы ёк, гайта өзи хер гүн бәш манат берйә, онам алян, алмасам пикир этжек ол: мең береними аланок вели, өзи бир зат әдйәндир дийжек. Селиме-де бәш манат берйән, какамам берйә, бермесен арза язар диййә. Язанда нәм-ай дийсемем, какам әденок, берйә-дә, язмаса говы диййә... Ал-да алжак болсан, элим гурады-хов!

— Нәмә жабжыняң-а, оглан, сен?

— Айнап дурма-да ал-да. аласынам гелип дур вели...

— Мен-э алжак дэл шоны.

— Алмасан, сува зынарын.

— Зынай.

Гадыр аясындакы гулакхалка гарап бирдем сэгинип дурды. Шу аралыкда Ажабын элине япышарына гарашды. Гарашанынын болмажагына гөзи етенде мыррыхы атланды, жуда кынам болса, бөш манадын хөзиринден гечмели дийди, элини батландырып, гулакхалканы сувун ортасына зынып гойберди.

— Зынмаз өйтдүңми?.. Гызылдан болса-да зынардым.

— Иш битирдин.

— Мүчәне гөрө дэл-лай сен, хөтжет болан болма.

Ажап ене тутлугын арасындакы ёла дүшүп гайтды, өз янындан анык нетижә гелди: инди гелмез дийди. Шейле диени билен аркайынлашарын өйдүпди, болмады. Хамала, гүнә иш эден ялы, өзүнде язык дуйды: гөвүн эдип гетиренже задыны алаймалыдым-да дийди. Алмазлыга межбур эден себэбин нәмеди-гинем аныклап билмеди, башы чашды. Гадырын гайдып гелмәни, гөрүнмәни говы дийди, дийип дуран пурсатам хөчжетлик билен өз ислегине терс гидйәнини билйәрди. «Гадыр мени танапдыр, маңа хөчжет диени догры, йөне хөчжетем болсам, мен угрумы тапжак болмал-а». Нәдип тапмалы? Бу совала хөзир Ажабың өзем жогап берип билжек дәлди.

— Ажап... Ажап, дур энтек.

Ажап тутлук мейданын ортасында Гадырын ызындан етерине гарашды. Онун дуран ерине гижиген гүнүн шөхлеси дүшенокды, гүр тутлугын арасы эййәм гараңкырап уграпдыр. Голай-голтумда аяк ёлуна гайдан адамын болаймагам эхтимал. Ажабың бу әтияжыны текрарлаян алаамат хөкмүндө хованын ашырымы билен хапа ыс бурнуна урды.

Ол етип гелйән Гадыра:

— Ювашрак-ла, оглан — дийди. Онуң әхеңи өйкөден-кинеден сапды. Шу алааматам Гадырын бадыны алды. Ол нәме максат билен хайдап геленини унудан ялы, сэгинип дуршуна Ажаба мүйнли гарады.

— Ене гелейинми, Ажап?

— Нәтсен шейт, йөне зат гетирме.

— Индиден бейләк шо ябын боюна бармалы-лай, шу ере гелели-ле... бәх, би ерин гизленчекдигини!

— Юваш-ш... Гайдып пулуң гүррүңини эдәйме, пулы агадыгың яныңда дурман.

— Боля-хов, боля.

Гадыр ики гүн гечирип, гич өйлән гелди. Аягында хопул-сопул балак, эгнинде гурсагы илдирме жүбүли помазы көйнек.

— Ишден гелйән — дийди. — Шу габатда машындан дүшүп галдым. Мени талабилсең янымда секиз йүз манат бар.

— Ене пулуң гүррүңи-дә.

— Ох-х... гайтмышым.

Олар мал ятак билен аралыкдакы ёла дүшүп, сыр-кавханадан чекилдилер. Петиш ховада ятагың агырысы халыс айрылмады.

— Хемише сыгыр ятакда ятан ялы-да, анкап дур. Пенжирелер-ә оңаран болялар, галмагалдан горкдулар өйдйән. Менем чалтрак чыксам, йүрегиме-де дүшди. Асма кол-а азалтдылар.

— Кәшир иййәнми?

— Иййән-ле.

— Гутарса айдай, ене гетирин.

— Сен нә, оглан, гөзүм ёк эдйән-де, гөни геләй-йән-ле?

— Өзүнден сорадым-а, геләй дийдин-ә.

— Диемде нәме. Менден башга-да ятан бар-а обадан, гүррүн-гепден горканокмы сен?

— Геп-гүррүн бор-май, биле окяс дий-де айдай сен. Мен-ә класдашымы сорамага гелйән.

— Айдыян-ла.

Ажап сүйжи йылгырып, Гадыры сынлады, гөвреси даяныклам болса, энтэк би чага ялы-да дийди. Онуң соңуны сайман айдыян гөнүмел сөзлери Ажаба яраярды.

— Ашыргулуң хелейи шпион ялы әхли зады гөрйә. «Хамат бригадириң догмасы балнысын төверегинде энтәп йөр-ле, бир зат йитирәйдимикә?» днен боля. Гепледерин өйдйә, гепләр-ов. Гадыр, сен адыңа нәме үчин Гадыр дийипдирлер-ә?

— Халамаян болсан чалшырай.

— Гадыр атлы обада башга ёк-да, хей, дүййән йүзүнде атдаш бир бамы?

— Эжем дакыпдырлай, гадырлы огул болсун дийдим-де дакайдым диййэ. Өзүм-э халамок.

— Алланэме адын бар.

— Какам-а: би заманда пулун болмаса гадырың болмаз диййэ.

— Пулун ады йитсин-ле: Елдаи чыкып нирэ бараян, оглан?

— Ажап, гизленчекі ере баралы-ла, өңдун дурды-га, шо ере: Ашыргулын хелеби гөрмез, хич кимем гөрмез.

— О ериң ховасы эрбет.

— Эрбет болса; гайдай. Тудун ичи хезил экен-лай, йөрсене, утанмасанай.

— Нэме гешин болса, айдыбер-дэ шу тайда.

— Елун үстүндө айдылан геле ынанмагын.

— Вай-ей, би огланы, үйтгешик зат айдарсың-ов.

Олар кеш тутулып экилен тутлугын ортасына етип аяк чекдилер. Язда йүпек гурчуга кесиленде гөвнө-жай келлеки эдилен тут дүйплери сайхаллы чыбык яйрадыпдыр. Чыбыкларың депесиндэки саралан япракларга гижиген гүнүн шөхлеси дүшйәрди. Ере гачан япраклар гурандыр. Шоларын шыгшылдысы зерарлы: хер эдимин төвереге эшидиллип дурды.

Чола ере гелип дурдулар велин, оларын икисем үйтгеди. Елдакы эркинлик, ачыклык зым учан ялы болайды, өз болушларыңдан утаняна мензедилер.

Гадыр эглип дуран гүр япраклы чыбыгы силкди, екеже сары япрак гайып дүшди.

— Совук урса бары дөкүлөр — дийди. — Октябрын йигримисинде эрбет совук болжакмыш.

— Она ченли мени гойберерлер.

— Говачанам совук урайсады диййәлер. Шоңа ченли дүмәни сатып гутармалы-да. Башлык тернелери дуза ятырын дийипдир. Тернеден говы закуска ёк диййә какам. Өтен йылам ики челек дузладылар, ики ая-да етмеди-лай, гутарды. Колхоза мыхман гелди дийип, йөне алын гидип дурлар.

— Гадыр, йөр, сувуң башына баралы-ла.

— Дурсана әнтек... әртир саңа гыллыжа терне гетиржек, сен кеселиңе шолам дерман.

— Зат гетирме, өзүңем гелжек болуп азара галма, хә диймән чыкжаг-а.

— Чыкынчан гелейин-дә... Ажап, мен сени оңат гөрйән-лай.

— Шейле диййә.

— Ажап, мен бар-а... Гүлмесенай, Ажап... Сен янына гелесим гелип дур-да, гайдыберйән... Ажап... Ажап, мен сени бир гезек огшайын-да.

— Йитибер-ә!

— Бей диймесене, Ажап. Бир гезежик огшайын, мен сени сөйжег-ә. Шу гүн огшарын дийип гайтдым, огшадайсана.

— Кеселим ёкашар-да.

— Ёкашмаз хов, йигрими гүнден сон ёкашанок диййәлер.

— Ххи-ий, утанчсыз, кимден сорап йөрсүң оны?

— Газетден окадым-лай, ёк-хов, телевизордан эшитдим.

— Аңырак дур.

— Боля-лай, Ажап... Өнләр овадан дәл дийип йөрдүм сана, бирден овадан болайдың. Дуйшүмд-ә сени огшаян велин... огшаянам, гужаклаянам.

— Болупдыр-да, онубер шоң билен.

— Боланок-лай, Ажап, бир гезежик, хо-ов!

— Йит-ә, утанчсыз.

— Огшаман-а гитмен.

Гадыр бирден топулды, гүйже янады, Ажабы голтугына гысды, чем гелен ерем маңлайы болды, маңлайындан өпди, өпен дессине-де ыза серпилди. Ажабын эли ховада галгап, аралыкдан бош гечди.

— Огшарын дийдим-ә.

— Әл, нежис, иш битирдин. — Ажап башындан сыпан яглыгыны келлесине атды. — Бәрик инди аягыны әдәймегин, әдәйдигиң доганламма айдарын.

— Мен сени белләп гойян, шоң үчинем огшадым. Инди башга адам сен голайыңа бир барсын!

Гадырын шу сөзи сонра Ажабың гулагындан гит-меди.

Онунжы декабрда мектепде окуп башланды. Энтегем хазан уруп, бошап галан говача мейданында окупчы гөргүлилери саклажак экенлер, йөне Москвада чыккан улы газетлериң биринде берк танкыт чы-

канмыш дийдилер. Шол газети Аман мугаллым илки тапып, мейданда мугаллымлыра окуп берипдир. Макалада: «Республика ылымлы-билимли адамлар герск дэлмикэ?» дийип языпдырлар. Шол гүнүн өзүнде окувчылар пагтадан бошадылар, окуп башланар диен тама билен гарашыпдырлар. Бу йыл планын долмажагы хеммэ аян болды, окувчыларын ерден чөплөп алян пагтасының дерде яражак ери ёк диен делиле инди-хэ үнс берилсе герек! Халыс умыдыны йтирен Өвез мугаллым: «Хешелле какман — дийипдир. — Москвадан бигеңеш окуп ятырланок. Газете язып йөрмели дэл оны, Москвадан екеже жаң болса етерлик, «окатмалы» дийсинлер, ким ёк диер? Газете язжак болсалар, ноябрың башында язмалы экенлер-дэ» дийипдир.

Окуп башламалы диен буйрук бәш гүнден сон берилди.

Ажап Гадырың өзүне айратын бир үнс берйәнини дуймады, махал-махал икичәк габат геленлеринде гөнүмел гарап, гөдекси йылгырар гойберерди. Шейденде, хер гезек онуң соңкы душумыкда айдан сөзи Ажабың ядына душерди. Асыл ол гөвнүни ямана дикип баран экени диен пикир оны кемсидерди. Бирденем, белки, ол бейлеки гызларам огшажак боландыр, Ажаба айдан сөзүни олар-да айдандыр? Гызларың бири-де Ажабың янында дил яранок, Ажабам сорамага чекинйәр. Гадыр дилине бек болса боляр, Ажап башга нәме дийсин, кемситмәни йүрегиниң гатында гизләр. Шонда-да онун гөвнүнден инкис айрыланок, өз янындан: «Эйсе, кеседен гарана мен огшашмага чемели гөрүнйәмикәм?» диййәр, махал-махал агысы тутяр, Гадыра кәйинйәр: «Барман гечмиш, мени дерди-азара гояйды-да!..»

Мекдеби тамамлап, дабаралы агшам гечириленде, Гадыр: «Сен окува гидеңокмы? — дийди. — Мен-ә нархоза гидйән».

«Мени окуп башына япсынмы, атыстатым килең үчлүк».

«Дүзетдирәймел-ә, оңарыпжык айдан болсаңыз, деректир дүзедип берйәр-ә».

«Бахаң дүзеленде, нәме, келлән дүзелмежек болса».

Гадыр Ашгабада гитди, Ажап үчин болса, эййәм

окув йыллары йүрегине дүшен, иргинсиз хем сурнук-дырыжы мейдан иши довам этди. Соңра Гадырын гириш экзаменинден йыкыландыгыны эшитди. Гиден болсам менем йыкылып гелердим дийди. Ажабын окува хөвесини башлангыч класда ёга чыкардылар. Алан хақы харам болмуш Ақы мугаллым дөртлүк-бәшлик баха гоюп, оларың жулуны терс сырдан экени. Бәшинжи класа баранларында предмет окадяи мугаллымлар дат этдилер. Дөртлүк оканлар зыбырым икилик алып дурлар, Ажабам шоларың арасында. Мугаллымларың йыгнагында Ақы мугаллымын дашына гечипдирлер: би нә себәбе бейле боляр?

Ақы мугаллым дарыкман жогап берипдир: менден билим бермели дийип талап эдйән ёк, мана йүз процент етишик бермели дийёрлер, дийленем эдйән. Чөңне окувчылары пул, танышлык билен института ерлөп болян болса, пара билен везипе алып болян болса, кишә яздырып диссертация горап болян болса, мен нәмә себәбе юмрук ялы чагалара артыграк баха гоймалы дөлмишим. Оңат баха гойян дийип, пул талап эдемок, гайта олары бегендирйән, мугт бегендирйән. Азап яманыны гөркезип, мен оlara билим берсем, эрте ким оlara хырыдар чыкжак? Билимсизиң оздуряндыгыны гөрөнлеринде, азап чекип окандыклары үчин бир-э өзлерине, бирем мана гаргарлар. Мен гаргыша галмак ислөмок. Билимли адамлар яшамага гезек геленде эбетейсиз боляр-а, билимсизиң чакганлыгыны дий, угур тапмага өкделигини дий. Хәзир дөвүр чакган адамларың дөври. Мен дурмушын пелсепесине дүшүнип диййән.

Ақы мугаллымы мекдепден ковмадылар, дөвүр үйтгәнде менем үйтгәрин дийипдир, директорың йүзүне догры гарап: саңа йүз процент етишик берйән мугаллымлар герег-э, менем шоларың бири-дә дийипдир.

Гадырам Ақы мугаллымын окувчысы.

Соңра ол алты ай окап, шофёрың правасыны алды, машын сүрмәге етишмеди, гошун гуллугына чагырдылар. Хат-хабар болмады, Ажап кемсинмеди. Жакхыллыгың елгини огланларың серине уранда, олар класдаш гызларыны өзара пайлашып уграярлар. Гөзлери илки голайдакыны гөрийәр, соңра кем-кемден өрүси гиңейәр. Соңабака класдаш ятдан чыкяр гид-

йәр. Сер салып гөрсөн, класдаш гызлары билен дурмуш гурияны сейрекдир.

Ненеңи боланда-да, Ажап Гадырын гутлукда айдан сөзүни ятланда, онун огланлык чагына дегншлидигине, гечмише өврүлип гидендигине ынанып билепоккды. Шол сөзлери айдан пурсаты Гадыр онун гөзүне улы адам болуп гөрнүпди, шонданам үйтгөноккды. Ховсала чалымдаш дуйгы хич махал калбындан чыканок, ислендик махал ятладылжак ялы болуп дур.

Гадыр гуллуга биле гиденлери билен доланмады, ики-үч ай эгленип гелди. Оба яйрамадык гүррүн галмады.

«Ол ёлдашлары билен уршуп, түрмә дүшүпдир, ене бир йылсыз гелмез».

«Ёк-ла, Гадыр госпитилде ятырмыш-а, янындан гелен огланлар айдыпдыр. Келлесинде кеми бармыш, елдиргән ялы диййәлер».

«Биз-ә башгарак хабар эшитдик. Ханы, Овганыстана әкиденмишлер, яраг элтип гайтмалы экенлер, Хырадың ёлунда бир бетбагтлыга учураян ялы-ла шол. Докузы дүзүв боланда, би чака доланар-да. Жуда бир агыр себәп болаймаса, хөкүвмет мөхлети доланы сакланок».

Гадыр доланса-да, нәме үчин эглененини хич киме айтмандыр.

«Өзи пейвагтына айдаймаса, шоны гыссамаң, адамлар, эгерки харбы сыр болса, оны сизе айдып билмез-ә, саргалып гойберлендир» дийип, уршун ызысүре мекдепде военнорук болуп ишлән, хәзир яшулуларын арасында билимли сайылян Өвездурды әбсер жеделсиз нетиже чыкарды.

Август айында, гоңшуларынын гелин тоюнда Ажап Гадыра габат гелди. Гадыр хасам дартылыпдыр, эгинлери яйрап, дөши гиңәпдир, алланәме дешли йигит Ажабың үстүне абанып дур. Йүзүниң аксовулт ренки мензине кеселден айналмага етишмедик адамың межалсызлыгына чалымдаш өвүшгин берйәр. Гөречлери-нин йитилигини, гарайшындакы дүшнүксиз ховсаланы халамады.

— Хи-ич укым ёк-да, Ажап — дийип, Гадырын өзи Ажабың калбында дөрән якымсыз дуйгынын ерлик-лидигини тассыклады дурубурди — Ятып билемок велн, гахарым гелйә. Китап окан болнн, гахарым гелсе.

көлләне гирйән задам ёк. Эй, биз самсык болупды-
рыс-лай, окамалы экени вагтында. Окувың герекди-
тини армыда билйән. Бир ере бурнумы сокубилсем
боля, очный, завочный пархы ёх маңа. Өлерин вели,
диплом эдинерии, гөрели-дә ханы! Тарыха гирейжек,
тарыхдан говы билйәдим-ә мен. Февраль революция-
сы билен Октябрь революциясының тапавуды хенизем
ядымдан чыканок... Сорамга бараным ядыңа дүш-
йәми, Ажап?

Гадыр якымсыз бир әхенде гүлди, гүленде гөзле-
ри хасам йителди, Ажабы бойдан-баша хырыдар га-
райыш билен алжыраңны сынлады.

Ажап утанды.

— Менден утанмасана сен. Ажап, армыда-да сен
гүнде ядыма дүшйәдин-дә.

Гадыр пединститута гайыбана окува гирди. Ики
ай гечип-гечмәнем эне-атасыны Ажаплара гудачылы-
га иберди.

5

Хер кимиң өз исләги боляр. Адам бир тутума баш
гошмазындан өчинчә пикир өврүп гөрйәр: амала
ашырылжак иш онуң бәхбидиними я-да терсиними?
Ажабың ыкбалы билен баглы меселеде-де дүрли пи-
кир дүрли адамларын дүрли исләгине гөрә дөреди.

Гызгүл гызының абрай билен саг-саламат башын-
дан совланына аз бегенмеди. Худайлыгыны сөзләнин-
де, Хамат бригадирлер анрыбаш ерлер-ә дәл. Эгер
сайлап-сечмели болсады, Гызгүл оларда эгленмезди.
Хамадыңам машгаласы агыр: бәш огул, үч гыз. Өзем
небисжең адам. Дайханлар биленем оншуп баранок,
чагаларына-да ызгыды ёк диййәлер, йөне эрки хеле-
йинии элинде. Гудачылыга чыкып, тоюн телекесини
эдип йөрәнем Огултувак. «Ден этмән душ этмен»,
Огултувагам әринден тапавутланып баранок. Улы гел-
нинии аңкасыны ашырды, гөргүлини атасы өйүнден
гайдып гелен гүнүниң эртеси колхозын ишине уграт-
ды. «Гелин бай, улы иле берги этдирдиң, инди бер-
гилери үзүшмәге көмек эт» дийипдир. Огултувагың
берги диенине ил-гүн ынанып баранок. Әри өйүне ха-
рам газанч дөкүп дур. Хер йылкы сатдырылган гөгүң
пулы нирә гидйәрмиш, ярысыны башлыга беренде-

-де, дүйнөнү зады өзүнө гаяндыр. Эй-вай, би нenenси заман болды! Бригадир колхозын ерине гөк экдирип, ач-ачан сатдырып йөр, эдйәнниң нәме дийән ёк, гайта бригадир болсан сенем шейдердин дийәлер. Асыл дөврүнө гөрә эдениңи эдип йөрмели экени. Харам зат несип этмез, ахыр бир ерден бөвсүп чыкар дийәймесе, Гызгүл башга нәме дийсин!

Ажап гөвнемән, аягыны депип дуран болса, Гызгүл савчылары ызына гайтарар гойберерди. Гызы гөвнеди. Элбетде, Гадыр билен сулхы алшандыр-да. Гадырын Ажабы халаяны чын болса, ерликсиз ерө онуң гөвнүнө дегдирмез, Огултувагың сүтеминө сезевар этмез. Хамадың өзем шу оглундан чекинйәрмиш диең гүррүң өнрөкден бәри бар, гахаржан дийәлер. Гаражда механигиң үстүнө демир алып топулыпдыр, хернә, махалында тутайыпдырлар, ёгса биабрайчылык болжак экени. Эшидилйән геплер Гызгүлүң гөвнүнө яранок, ярамаса нәтсин. Белки, Гадыр какасының харам газанч эдйәнине гахарланяндыр? Шейле болсун-да! Вах, Гызгүлүң бираз гызындан дилиниң келте ери бар, шо жаныны яяр, ёгса Ажабың меникли машгаладыгыны ким биленок. Эне-атасының гаңрышына гайдан гыз дәл, баран ериниңем оды билен гирип, күли билен чыкар. Арман, саглык ягдайы көсейәр-дә. Саташман гечен саралтма хусур гояйды өйдйән. Махал-махал ишдәси кесилип, ысгын-мыдары гачайяр, бөврүни тутуп отурмасы бар, багына шикест етенлиги шол. Башы боғансон ёлдашы билен узак курортлара гитсе, сапланар гидер-дә өзи.

Гыза гаранда огланың ягдайыны тойлаймалы. Гапы-гапы айланып йөрсен, ахыр бир гүн несибелиң үстүнден дүшсө боляр. Гызыңы идәп гапындан гелмеселер нәтсә болар? Менде алланәме гыз бар, гелиң, алып гидиң дийип болмаз-а. Ил арасында яшы өтүшен улы гызларам көпелип баря. Көпелмесе телевизорда айтмаздылар. Пылан ерде пыланча өтмән отуран гыз бар дийип айдып отырлар. Бахалары гимматмыш дийәлер, галың бенде-де арзанына ковалашып, даш юртлара гидип гелиң гетирип йөр. Кими өвүп, кими сындыржагыңы билер ялы болмады. Хырыдар тапылаң гүни даннан болуп отурсан соңы нәм билен гутаржак, гөрүп дурлан зат. Гарран гыз ди-

Йилйәниниңем аглабасы даннав зерарлы багты багланан машгалалар.

Хернә, Гадыр хакдакы ярамаз гүррүнлерем ятышан ялы. Армыдан гелели бәри келлеси дүзүв дәлмиш дийип бир зат тапдылар. Келлеси дүзүв болмаса, машин сүрер йөрерми? Хенизе деңич машыы агдарды, адам басдырды дийиб-ә эшидемзок. Соңам улы окува гирип гелди, келлеси дүзүв дәл адамы улы окува алынянмыдыр, догтордан гечмели, итденем саг дийип, элинде хатың болмалы. Гараждакы механик: «Пулуң болса энеден догма сәхнәнем академия алдырса болар» дийипдир. Шоң ялы бир чылкасыз сөзүни диендир, ёгса Гадыр топулмазды. Оглум окува гирип дийип Хамад-а харч чыкармаз, Огултувак эмләймесе. Огултувагың бай боласы гелйәр, докузы дүзүв дийдирсе арманы ёкдур хелейиң. Оглуның улы окувда окаянынам дилине чолады. Баран гапымдан гыз аларын дийип магтанярмыш. Ковулды диен ада галмагы намыс билендир-дә, галыңы агыр салдыңыз дийип гидибәрмеди. «Бөлүбрәк үзерин-дә, гарашык эдерсиниз» дийди. Бада-бат он муң гетир дийилди, гетирди. Дер дөкүп йыгнан пуллары дәл, гетирсинлер-дә. Галанынам үзйәнчәлер Ажабы өйде саклаймалы болар, гайтарып элтдигиң-ә Огултувакдан гара шаям алып болмаз.

Хернә, Чарымырада ёл ачылды. Гызгүлүң ислегин ерине дүшди. Эншалла, шейле-де болмалы, адама яманлык эдиң, илиң несибесиндәкини алан еримиз ёкдур дийди.

Оба арасының бир ягдайы аматлы: гарындашык ачжак ериң элиң аясында дур, кишиден сорама аладаң ёк. Огултувак Бакы тракторчының машгаласына-да, гызына-да белет. Бакы дийлен адам тракторындан гайры зады биленок, махлук. Хамад-а: махлуға меңземедик дайхан жан дындармаз дийё. Хамат нәме дийсе шоны дийсин, Огултувагың өз хасабы бар. Ол Гызгүл билен иш салышмалы. Гызгүл махлук дәл, телим огул өерип, гыз чыкаран хелей, агзыңы өвөлтдигин ягырнишлигини отлар. О хелейиң өңүнде дызың саңылдамасын. Галыңы азалдавер дийибем жуда яабарма, булар-а халыс гарып дүшүңдирлер дийип, хондан бәрсин болубәрмесинлер. Бейле бир ишдәсинем ачма, ишдәсинем кесме. Хамат брига-

дириң дөвлетиниң өзлериңкиден зыятдыгыны дуй-сунлар, йөне бей дийлени биленем о дөвлети Бақы-ның кеселли гызына чалшып отурыбермек болмаз-а. Гөвнүңден чыкараныңы тойдан өң гечир, тойдан соң-кы алжагы бош сөз, бош вада болсун. Би, гыз сат-магы гызык сөвда сайян хелейлери шейдип чүрке-мелидир.

Огултувагың оглуна ынамы ябыгорлы. Гадыр ка-касынам аз кәйиндиренек, этжеги ичинде, ганрышына гайтсаң иши гайдяр, ит ялы жабжынып дур. Армыда бир бела урупдыр, иң яман ерем хич киме айданок. Гижелерине-де ятман серменип йөр. Газанжынам до-лы гетирип беренек, машына шай алдым диййә, ене бир гөр диййә, бахана тапя. Какасы оңа гөк сатдыр-мадан-а элли бизар гечди. Хер гезек сатып геленсон тутда-баслык. Какасындан яшырып эсли пулы алян болмагы чемели. Онсоң какасы жибринмезми! «Кө-пей оглы, мен хә диймән бир бендәң дулунда отуран гызыны сатын алып бермели, маңа бир манат бир манат» дийсе, «Миннет этжек болсаңыз, мең адымы тутмаң, өйленжегем дәл» диййә. Адама небсем герек, непини-ногсаныны билмән йөрөн хаззыкдан ене небис-ли боланы говы, мугтуна килим какып берйән бар-мы! Онда-да кимден аляныңы билмел-ә, какасының кисесине эл ураны билен неп этдиги боланок. «Га-дыр, догтора гөрүн, дерман берер, хезил эдип уқыңы аларсың» дийип көп айтдылар. Догтор дийсен гыр жыны. Бәшим балчының иниси Алты оба гезмәге ге-липдир. Догторлары окадян улы мугаллым, Ашгабат-да яшаяр. Хамат ашаклык билен оңа-да маслахат салып гөрди, Гадырың ягдайыны айтды. Ол-а: «Чалт-рак оглуңы өйлендир, соңкы ягдайы сон гөрүберйәс» дийипдир. Шундан соң-а гыссанылдам, Гадырам ёк диймеди, гөвнүңе яраян машгала бармы дийилди, Ажабың адыны тутды. Хамат: «Шу оглун нәме дий-се, диенини эдели-де, абрай билен түнегини айрала-лы» дийди.

Гадыр Ажабың салгыдының агырдыгыны анды, әжеси гудачылыга гидип геленден соң, аягына от япышан ялы, бир ерде ынжалыклы отурып билмеди. Агшамлык какасы ишден гелерине мәхетдел гоншы отагда икичәк маслахат башланды, узага чекди. Яс-

сынлар әжеси маслахатдан чыкып, список язылан гөк депдери оглуның өңүне зынды.

— Оларда ынсап ёк экени, өйүмизи бир депик гумы билен гечиремизде-де үзлүшер ялы дәл — дийди.

Гөк депдере язылан список:

1. Дуры пулдан 14 (он дөрт) мұң манат.
2. Гызыл йүзүк, брошка, гулак халка ялы затлар үчин 2 мұң манат.
3. Бир саны богаз сыгыр 2 мұң манадың хасабына.
4. Алты саны 150 манатлык улы гоюн, ики саны гойнуң хасабына 100 манат пул, жеми 1000 манат.
5. Бир саны гөк реңкли, базар бахасы билен 400 манатлык болгар панбархаты.
6. Бир саны базар бахасы 330 манатлык «тултук» атлы панбархаты.
7. Бир саны гызыл гүлли, базар бахасы 380 манатлык панбархат.
8. Бир саны яшыл реңкли, базар бахасы 310 манатлык панбархат.
9. Үч саны «атарка» атлы 110 манатлык панбархат, жеми 330 манат.
10. Алты кишилик атлаз мата, жеми бахасы 90 манат.
11. 2 саны 90 манатдан айна панбархат, жеми 180 манат.
12. Бир саны «алтын япрак» атлы, базар бахасы билен 220 манатлык яшыл панбархат.
13. Бир саны япон панбархаты, базар бахасы 180 манат.
14. Ики кишилик вилюр матасы, 35 манатдан 70 манат.
15. Ики кишилик, базар бахасы билен 80 манатдан жеми 160 манатлык полотенца матасы.
16. Бир кишилик, базар бахасы билен 250 манатлык гармошка матасы.
17. Бир кишилик 100 манатдан демир ёл көйнек матасы.
18. Ики кишилик гурултай матасы, 75 манатдан, 150 манат.
19. Ики кишилик паплин матасы, хер метри дөвлет бахасы билен 37 манат 50 көпүк, жеми 70 манат.
20. Ики кишилик искорка матасы, дөвлет бахасы 29 манат, жемв 116 манат.

21. Ики кишилик кремплив матасы, дөвлет бахасы хер метри 28 манат, жеми 112 манат.
22. Ики кишилик крепдишин матасы, дөвлет бахасы билен жеми 63 манат.
23. Ики кишилик канва көйнеклик матасы 8 манат 60 көпүкден, жеми 34 манат 40 көпүк.
24. Ики кишилик 45-лик матадан, 7 манат 50 көпүк, жеми 30 манат.
25. Бир кишилик йүң көйнеклик мата, базар бахасы билен 110 манат.
26. Бир кишилик гара гүлли йүң көйнеклик мата, бахасы 13 манат 50 көпүк, жеми 40 манат 50 көпүк.
27. Ики кишилик тойнаклы йүң мата, 12 манатдан, жеми 72 манат.
28. Үч кишилик кетени матасы, 15 манатдан, жеми 45 манат.
29. Ики саны хан гынач, базар бахасы билен 250 манатдан, жеми 500 манат.
30. Бир саны бег гынач, базар бахасы билен 61 манат 80 көпүк.
31. Ики саны гытык сечекли гынач, 100 манатдан, 200 манат.
32. Импорт симли гыначдан ики саны, 110 манатдан, 220 манат.
33. Бир саны гара йүң гынач, 45 манат.
34. Бир саны бармак яглык, 55 манат.
35. Импорт яглык бир саны, 27 манат.
36. Үч саны совет яглыгы, 15 манат.
37. Бир саны паплин яглыгы, 35 манат.
38. Бир саны махер жемпери, 130 манат.
39. Ики саны яшыл жемпер, 80 манатдан, 160 манат.
40. Бир саны безразмер жемпер, 35 манат.

АТГУЛАК хөкмүндө гетирилмели затлар:

1. Ики ярым метрлик түркмөн халысы, 650 манат.
2. Бир ярым метрлик түркмөн халысы, 350 манат.
3. Ики саны 59-лык фабрик халысы, бахасы 178 манат, жеми 356 манат.
4. Алты саны йүң гынач, 45 манатдан, жеми 270 манат.
5. Секиз саны йүң яглык, 5 манат 50 көпүк, жеми 44 манат.

6. 52-лик яглык, 4 саны, 4 манат 50 көпүк, жеми 18 манат.
7. Махмал, 7 метр, 8 манат 30 көпүк, жеми 58 манат 10 көпүк.
8. Шахы мата, 10 метр, 5 манат 30 көпүк, жеми 53 манат.
9. Атлаз, 30 метр, жеми 175 манат.
10. Шекер көйнеклик матасы, 7 манат 30 көпүк, ики кишилик, жеми 43 манат 80 көпүк.
11. Шапырдык, 6 саны, 4 манат 50 көпүк, жеми 27 манат.
12. Нах сечекли гынач, 6 саны, 3 манат 50 көпүк, жеми 21 манат.
13. Ики саны нах яглык, 2 манат 50 көпүк, жеми 5 манат.
14. Өйме гынач, 8 саны, 9 манат 20 көпүкден, жеми 73 манат 80 көпүк.
15. Йүң мата, ики кишилик, 15 метр, жеми 60 манат.
16. Алты саны простой көйнек, 4 манат 50 көпүкден, жеми 27 манат.
17. Чага көйнеги, 2 манат 50 көпүк, жеми 5 манат.
18. Дөрт саны чемодан, 6 манат 80 көпүк, жеми 27 манат 20 көпүк.
19. Он саны яссык, 5 манат 50 көпүкден, жеми 55 манат.
20. Ики саны одеял, 17 манат хем 11 манат, жеми 28 манат.
21. Ики саны сандык, 30 манатдан, жеми 60 манат.
22. Ики саны никелли чөйнек, 15 манатдан, жеми 30 манат.
23. 8 саны кичи чөйнек, 1 манат 90 көпүкден, жеми 15 манат 90 көпүк.
24. 20 саны кәсе, 40 көпүкден, жеми 8 манат.
25. Ак яглык, 10 саны, 1 манат 40 көпүкден, жеми 14 манат.
26. Жир мата, 15 метр, 1 манатдан, жеми 15 манат.
27. Бир ящик көке, бир ящик сүйжи, бир халта ун, бир халта түви, умумы бахасы 97 манат.
28. Өй хакы, яшыл авна данбархат, базар бахасы 100 манат.
29. Дүе башы, гызыл вүң гынач, дөвлет бахасы 45 манат.

30. Хоржун агзына ики саны гара йүн гынач, 45 манат.

31. Чыра сөндүрөнө бир гара йүн гынач, 45 манат.

32. Гөбөк хақы, бир саны гонур йүн гынач, 45 манат.
Гадыр депдердәки язга бипервай гарады, шол бипервайлыгы биленем:

— Нәме әдейин мен, алып гачайынмы? — дийди.
Огултувак жибринди.

— Сен-ә түйс болжагындан тутдун, бизе абрай гөрөк дәлмишми?! Гачалы диениң билен сен ызыңа дүшжек гыз мунча галың салдырмазды.

— Онда ылалашын-да өзүңиз.

6

Гыз сөвдасы үйтгешик сөвда. Бу ерде бахань нә-мәнин кесгитлейәнини аныкламак гаты четин. Бир ра-йонда баха ёкары, бейлекисинде песрәк. Баха гарап, шол районьн гызларының артыкмач тарапы бардыр, олар үйтгешик овадандыр диймек нәдогры. Махал-махал гызың оваданлыгы баха тәсир эденөк, гөрмөк-сиз гызың хас арзыланып, агыр галың билен алынян махалам аз дәл. Шейле халатда гызың аслының, эне-атасының мертебесини гөз өңүнде тутмалы. Эгер олар дөвлетли болса, везипе хем газанч тайдан тапа-вутлы адамлар болса, олар билен гарындашлык ачмак, элбетде, шейле дережәни күйсәп йөрөнләр үчин та-пылгысыз зат. Олар гызларына зат гайгырмазлар, хе-мише хоссарлык әдерләр. Гызына хоссарлык әтжек адам гневсинем гапдалда гоймаз.

Гадыра гезек геленде бу бәхбидиң болмажакдыгы белли. Ол гөк депдере язылан списогың узынлыгына гең галды. Белки, олар бизи ковмак үчин шейдендир-ләр, серпигерләр, өзлери элхедер алып гидерләр өйд-йәндирләр дийип пикир әтди. Гыз гөвнәнокмыка? Гыз гөвнемели, тойда габатлашыланда гызың гөвүнлиди-гини гөзлери айдып дурды. Ондан соң-а Гадыр окува гирип гелди. Ажабын гөвнемезлиге асыл тутарыгы ёк. Гөрк-гөрмегим артык дийип билмез. Эне-атамың абра-йы илиңкиден зыят дийип магтанып билмез. Ек-лай, хайсы тарапдан аланыңда-да, ол Гадыра хешелле ка-кып разы болмалы. Гайта Гадырың оңа гөвнүетмез-

чийлик этмөгө хақы бар, муна адамлар хә днер. Гадырын Ажабы сайлап тутмагына хемме киши дүшүнмез, белки, эне-атасам дүшүнйән дэлдир? Гадыр хич киме дүшүндирмегем исләнок. Бу онуң сыры. Бу сыр онуң тәк өзүне аян, дүшнүкли. Муна Ажабынам акылы етйән дэлдир, муны дине Гадыр билйәр, өзүнде башга адамың билмейәндиги она кейп берйәр. Ажап хемише ыкбалына кайыл болжак гыз, ол ненеңси пажыгалы ахвалат башына дүшенде-де наламаз, сабырлылык билен дердини чекер. Гадыр онун гөвресиндәки эжизлиги гөрүп дур, рухундакы эжизлиги дуюп дур. Гынананок, гайта якым берйәр. Бедени сагат, рухы белент аяллар бисабыр болярлар, бисабырлык аял хәсиети дәл-ә. Эжизлигини Ажабың өзем билйәндир, эгер билмейән болса-да, эртир Гадырын гапдалына геленде билер. Билени үчин Ажап кемсинмез, гайта әринин янында эжизлигине када, дүзгүн хөкмүнде гарар. Хәзирки заманың гызларында би жуда сейрек хәсиет.

Гадыр бу бәхбидини галыңдан белент, арзылы сайды. Эжесиниң зовзуллап йөршүне-де томаша билен гарады. Кишин дулундакы гызы алжак болсаңыз, сандыгынызы гинден ачмалы боларсыңыз. Гыз үчин алнан галың ер тутанок диййәрлер. Гыз сатяңларың би эртекисине Гадыр ынанмаз. Ер тутар, тутман гитжек ери ниремиш! Галың нәче көп гечирилсе, гелин билен шонча-да көп зат гайдып гелер. Гелин билен гайдып гелен зада Гадырың ата-энесиниң дахылы болмалы дәл. Ол затлар Гадырың өйүне несип этмели, Гадырың байлыгы!..

Хамат бригадирлер Гадыр үчин Бакы тракторчынын гызына сөз айтмага геленлеринде, Гызгүл гызының разылыгыны сорапды. Ажап разы дийди. «Онда биз-ә илиң арасындакы дүзгүне гөрә болубержек» дийдилер. Ажап халаныңызы эдиң дийди. Гызың бу жогабы галың алмага ругсатды. Ажап ругсат беренин билйәрди, онуңам өзүне бап делиллери барды.

Ажап Бакы тракторчынын машгаласындакы он чаганың бири. Атамырат, Язымырат, Хожамырат, Дүнйә, Ажап, Чарымырат, Бәшим, Бахар, Жахан, Жерей. Бәш огул, бәш гыз. Үч әркек доганы өйли-ишикли, меллек алдылар, жайыны, хожалыгыны айраладылар, чагалы-чугалы. Атамырадың голайда дөрдүнжи оглы

дүниә инди, адына Шөхрат гойдулар. Бу ады олар
оба Советинин башлыгы Айсенем теклип эдипдир,
«биз шөхратлы дөвүрдә яшаярыс, дөвүрне гөрә онун
адына-дә Шөхрат гоюн» дийипдир.

Оглы көп адамлар Ажабын эне-атасына: сиз баг-
ты чүвен адамлар дийярлер, сиз гелне гечирен ма-
лынызы гызыңыздан аларсыңыз, хутма-хут. Башда
үч оглы бассыр өйлендирип көсененсиниз велин, инди
мун ызынын эшретини гөрүң. Гарран чагыңызда үч
гызы ызы-ызына сатып, хезил эдип отурарсыңыз.

Дүниәни Ажапдан ики йыл өн дурмуша чыкарды-
лар, Хожамырат өйлөндирленден соң узак саклама-
дылар. Дүниәнин галынындан биргиден бергини үз-
дүлер. Ажабын сөвдасы сап болан дессине-де Чары-
мырады өйлөндирмегин угруна чыкарлар. Ажапдан
алынжак галынын аграмы шоңа гидер.

Бу ягдайы хич ким гең гөрөнок, дурмушын баша
салан дүзгүни дийип билияр. Бир адамың, ики ада-
мың гаршы дураны билен үйтгежек зат бармышмы!
Үйтгедип болян болса, хөкүметин диени билен үйтгәр-
ди, гайта галмагал туруздыкларыча бетери чыкар.
Телевизорда геплейәнлер аглаба гызлары көтеклейәр-
лер, гызлар ёк дийсе, бу дерт бада-бат деп болжак-
мыш. Олар Ажабын эне-атасынын ягдайыны биленок-
лар, билседилер, Ажаба игенмездилер. Ажабын кака-
сы яны элиден гечди, эйям сачы-сакгалы агарды,
кесесинден сынлап, алтмыш яшандыр дийип гидибер-
мели. Он бәш йыл бирегне агыр трактор сүрйәр, яш
йигитлер бир йыла чыданоклар. Ажабын какасынын
чыдаянлыгы-газанч гөрек, огулларыны абрай билен
махалында өйли-ишикли этмели. Он бәш йыл бәри
өйүне мыхман. Колхоз тарп ере чыкды, оба билен
аралык йүз километр. Йылы ожакдан авара, совук
хем зейли кепбеде ятып-туруп ишлежеге, элбетде, бе-
рийән хақ аз-овлак артыкмач болмалы. Ажабын ка-
касы йүк машыныны ташлап, илки гүнден тарп ере
трактор сүрмәге гиденлерин бири. Атамырат өйлө-
ндирилде ол диең бергә-де батылмады. Йыл гечди-
гиче тарп ерин берекети гачды, хасыл песе дүшди,
газанч кемелди, шоңда-да обадакы газанчдан бирәз
артык. Нәтжек, чыдамалы боляр. «Зейли кепбелер
кақан-а хусурлы этди» дийип, хәли-шинди эжеси зей-
рөйяр. Соңкы махаллар какасы билинв тутуп, галың

билмән, бәш гүн, бир хепде өйде-де ятяр. Ажап какасының тәзе эшик геенини гөренок, тәзе дийип геенем, бада-бат гөзүңе көне болуп гөрүнйәр. Ол бу дүңйә яшамак үчин дәл-де, гара зәхмет билен агыр машгаланың кешигини чекмек үчин дүңйә индерилен ялы. Шонда-да Ажап какасының хенизе деңич зейренип отуранына душанок. Ол асылам аз геплейән адам. Бир гезек: «Огул-гызың аладасындан дыныбам бәш-үч йыл агаяна гезилсе, о болмас-а карам болар» диенини эшидипди, онам зейренч билен диймән, экин экип, бол хасыл йыгналандан соңкы эшрети арзув эдйән дайханың әхенінде дийипди.

Ажап: мениң үчин галың алмаң диенде-де, какасы гахар эдип, үстүне топулар өйденок. Ол сесини чыкармаз, дердини ичине салар, бу дерде-де чыдамалы диер. Огулларыны галыңсыз өйлендирмәге чыкалга тапылмаяны үчин зейрененок я-да мугт гыз тапанзок дийип, огулларына игененок. Мениң гызымы мугт алялар дийибем ода-көзе дүшмез, раст агыр кешиги чекмеги бойнуңа алдыңмы, ахырына ченли сабырлы бол-да чекибер диер. Ичине дүшен дерт оны хасам гаррадар. Онуң махалындан ир гаррандыгына өз дахылының чөкдер боландыгыны гөрмек Ажаба гүзап яманыны берер.

Ажабын гайтарма болуп атасы өйүңде гезип йөренине бир ай гечипди. Огултувак гелнини дилемәге гидермен болды. Би заманда телим айлап атасы өйүңде гезйән ёк, хәлки бир ырым ырымдыр, көне дүзгүн йитмесин дийип гайтарылан болайяр. Огултувак гудасына бу пикирин-ә бир айдар, онсоңам бежит сәхедини белле-де гелними элт диер. Буйтар-суйтар эдилжек еринде дийжек сөзи тайяр: сизе абрай герек болмаса, бизе-де герек дәл шол. Оглума, хелейини өзүң иде диерин, бәш минутдан гызың дулумда отурандыр. Оглумың башының диклигинде оба Советине-де, енесине-де бойнумы буруп барман, сана-да ялбарман, Гызгүл!

Огултувак гылавлы гитсе-де, кәйинип доланды. Галының галаныны хем гетирмесең гелниң гайдып бармаз дийипдирлер, оны утандыржак болупдырлар. Хамат бригадирин хелейи болуп-да, гелниңе гызыл гулакхалка, гызыл брошка этмән ненең гапыдан гелмәге йүзүң чыдаяр, тоба эт дийдилер. Огултувагың

Хамат бригадирның хелеиличи чын, Хамат бригадир бидөвлет адам дәл. Айдыяның жаны бар диең пикир Огултувагың бадыны алайды. Гыз Бакы махлугыңкы болса-да, гелиң Хамат бригадирныңки, Огултувагыңкы! Илиң сенеди эдилмесе, Гызгүл олары оба арасында биабрай эдер гояр. Вах, озалебединде шу сенеди чыкараны ер ювутсын!

Гадыр эжесиниң кәйинжине үнс бермеди, гыз ериниң талабыны догры дийип билди. Эртирки гүн Ажап арине азар болмасың, үпжүн болуп гелсин.

Огултувак шай үчин соралан мүн манада дерек секиз йүз манат алып гитди. Бу сапар гайтаржының сәхедини беллемәге пурсат болмады. Гызгүл элтилен пулы санаман алды, нәче-де диймеди, гапыда тайын дуран машина мүнүп атасы өйүне гитди. Доганының оғлы Овганыстанда гуллуқ эдйән экени, нерессәнин яңыжа маслыгыны тетирипдирлер.

Апрель аяк болды. Огултувагың башкы ниетине гөрә, гелиң Ажап бу гүнлер колхозың ишине гатнап, гайын өйүне газанч эдип йөрмелиди. Инди май айында гайдып гелип, шонда ише чыкайса-да зор болдугы. Гадыры күшгүрмәге-де чекинйәрди. Гадыр әмәрт, барар, машина басар алар гайдар. Огултувага сопбаш, ялаңач гелен гелиң деркар дәл, зады билен гелсин. Дүнйән малы галың дийип гечди, эслиси ызына гайтарылмалы болар. Булара герек абрай олара герек дәлмишми!

Огултувак оғлуның болшуны халанок. Хелейим атасы өйүнде гезип йөр дийип ода дүшер өйдйән, муңуң гөвни бир ялы. Ажап билен гөршүп дур дийәлер, оны янына мүндүрип шәхере алып баряныны жигилерем гөрүпдир, инди сенем доланжак болсаң чак болды дийәнде Бакы махлугың гызының йүреги ярылаярмы!

Огултувак май байрамының ыз яны ене гитди. Ики муң манат гетир, гетирен гүнүң эртеси гелиң өйүне бармаса, бизиң йүзүмизе түйкүрәй дийдилер.

Вах, сизиң дүйән пашмагына дөнүп гиден йүзүңиз гурсун. Язгыда чәре ёк, ёгса Огултувак түйкүлигини утанчсыз йүзүңизе рова гөржекми!

Ол алач тапман, оғлуның үстүне дөкүлди.

— Гүнәми берейинми олар, би өйде башга зат галмады. Абрай дийжек адамлар бейле этмездилер.

Гызгүлүн саташман гечен гызына дүшүндирип боланокмы би затлары, эжең-какан диш-дырпак болуң йөренини сенем-э гөрмөн дуранок, дога эдилен ялы-ла сен. Гызына беркрэк айт болмаса, ол өй-э товуга йүк-лэймели этдиниз дий. Гелип, ене яшамалы ери шү өй-ә! Хажымелик энең овсарындан чекжекми-скмы дий, хыкгы-пыккы этсе-де, дуран еринде мүн машына дий.

— Хэ-э, сен олаң гурдуны гүндиз увлатжак-да! Шейдип алып гайт, хезил эдерлер, задыны бермез-лер, әхли зат олаң өзүне галар. Гетирмек бәш миндин ниши, гетирдимем-дә, ялаңач гелни башыңа япжакмы? Дава турузжак болсаңыз, гапдалыңызда мен ёк.

— Болды, болды, геплеме, асыл гневиден арка та-нанлары үчин маңа ган ювутдыряндырлар олар.

— Эже, сыгрың гуйругында пычак дөвжек болма.

— Инди мен би ичерден нәме экидип берейин?! Ятакдакы гөлели сыгры экидейинми?

— Экит. Ене нәме гетирейин дий. Соң гызына нә-мелер береркә, гөрели-дә...

Огултувак отурып аглады, гапана дүшенине жаны янып аглады. Гөлели сыгрыны тарып этдигиче, йүре-ги ярылара гелди. Сыгыр элден гитсе, ики бедре сүй-ди ким бержекмиш, йөне бир сүйтми, дуранжа яг. Агшамкы сагымы агыр машгала етерлик боля, эртир-ки сагымыны колхоза сатып отырлар, иймини даш яны билен өдейә. Ювашлыгыны дий сен, богаз болды дийип, сүйдүни чекмез, ынсап эдип өзүң бес эдәймес-сең, гөлелейәнчә сагып йөрмелидир. Бакы махлугың ятагына өвренишжек малмы жанавар, хер гүн сүрү-ден бәри гайдар, Огултувак ненең эдип оны ковсун!

Ол аглап отырка-да умыды элден бермеди, гелни гөлели сыгыр билен доланар өйдйәрди.

Огултувак июнь айында гөлели сыгры берип үз-лүшди, эмма Ажабын сәхедини беллемедилер, бираз гайрат эдин, Чарымырады өйлендиржек боляс, той гечен дессине Ажабы гайтарарыс дийдилер.

Бейле якымсыз хабара Гадыр дүйбүнден гараш-ман экени. Ол хайдан-хай бир алач этмесе, аңдалак гапыд галжагыны бада-бат аңды.

Гадыр Ажабын янына ялбармага я-да маслахат салмага баранок, ол аялына эр сөзүни айтмага бар-яр. Какасынын бир пелсепеси гулагында галыпды, шоны ятлады: «Өз бэхбидине дүшүнмейэн адамдан оңлы зада гарашмагын». Бу пелсепе Гадыра хемаят берди, өзүне гөрә маньсыны сечди. Ынха, Ажап гайдып гелер, какасы оглунын өйүни айралар, сонра бәш көпүги оңа бихасап бермезлер. Пул сорасаң карз дийип берерлер. Хер ким хожалык болансоң өз гүңүни гөрмели, сана мугт бир манат бержек адам ёк. Алмалы болса велин, ынсап яда дүшенок, алжаклар, сенде зат бармы-ёкмы, онун билен кимиң иши бар!

Машына шай герек боланда гаражың хожайынына эмлемели. Ол пара алян диенок, делили бар: райондакы отуран складчы мениң доганым дәл, илиң берйәнини бермесем, герекли шайы алып билемок диййәр. Хич ким гең гөренок, дурмушың кадасы дийип билйәр. Өврүлен ериңде пул герек. Биринжи курсуң сессиясына чагырдылар, бәш йүз манат алып гитди, бир ая етмеди, ики йүз манат карз алды. Шонда-да курсы тамамлап билмән доланды, бир экзамен билен ики зачёт бергили. Хачан окасын, хачан язсын, эртирден агшама рулуң башында. Ядав халына гижелер окув билен дүмтүнип отурмага такаты етенок. Ол хич махалам баса отурып китап окан адам дәл, индиден соң окува эндик эдип болмаз диен пикир онуң диплома болан хөвесини гачыранок. «Билимиңе даянып гайыбана окарын, диплом аларын өйтме» дийип, трактор бригадири Язхан гечен ёлуны буйсанч билен айдып берди. Ол инженер-механигиң дипломыны алыпдыр. Еке өзи Берлини аланам болса, бейле магтанмазды. «Окап хер ким диплом алып билер, геп окаман алмакда. Билжек боляны мугаллымлаң өзем халанок, гайыбанача билим деркармы, гайыбаначы диплом дийип баря, килен өз ишини эдип йөрөн адамлар, олары окатмак нәмә герек. Тракторчам бригадир болуп ишләп йөр, менем шон билен ден бригадир. Тракторчыны бригадирликден айрыбилерлер, гит-де тракторыңы сүр диерлер, маңа дийип билмезлер, дипломым бар. Эрте баш инженериң ери бошаса, оны гоюп билмезлер, мени гоярлар, себәп, дипло-

мым бар. Окув дийип келлэни агыртмагын, сон өкү-
нерсин. Китабың гатыны ачмадыклар сенден говы ба-
ха алып гидерлер, жаныңы якарсын. Окажагын тарых
болса, ялан сөзләбем бир зат этсе болар. Тарыхдыр-
да, хер ким агзына геленини айдып йөр. Брежневи
өвде отыр, Сталинденем зор дий, немиси Брежнев
енди дий, Брежневни янында Жуков дагы бир ашык
дий. Дегерли таныш тапсаң, пул тапсаң, кезилдир,
ока-ап йөрмелидир, би дөврүн ылмы шодур».

Гадыр үчин биринжи сессия шовсуз башланды.
Илкинжи зачётда гопбамжа яш мугаллым оны ковуп
гойберди. Екары курсдакы гайыбаначыларың бири
маслахат берди: «Иризип алгының, мугаллыма гуй-
рук болуп елмеш, ызына гаранда сенден башга зат
гөрмесин».

Үчүнжи гезек зачёт китапчасыны сомлап баранда,
яш мугаллымың кейплидигини гөрүп аркайынлашды,
шу сапар-а дынайсам герек дийди.

Мугаллым дүшнүксиз совал берди:

— Азык программасының өзенини айт хем-де
сана, мана бержек пейдасыны кесгитле.

Гадыр мугаллыма айтмага горкан сөзүни ичинден
гайталады. «Маңа кесгитлетжек болма-да, өзүң ай-
дай-да, нэче дийсен бержег-ә».

Мугаллым чаларак йылгырып, Гадырың жогабына
гарашды. Онун өзүнден гөвнүхошлугы Гадырың мыр-
рыхыны атландырды. Ол голайда диссертация горап-
дыр дийдилер, аслы обалымыш. Обадан болса, нэм-
үчин обадан геленлери хорлап йөркә? Бир курсдан
он адама зачёт гоянок, адам барыны ызында энтедип
йөр. Ин яманам атува геленок, ыгындан бармалымы,
елесинден бармалымы, хич ким анык бир зат айдып
биленок.

Догрусы, Азык программасы хакында узун бир
залың газетлерде чап эдиленинден Гадырың хабары
барды. Бармак бойы гара харплар билен язылан сөз-
башам ядына дүшйөр. Телевизордан берилиән футбо-
ла середип отырка гапдалында ятан газетде гөрүпди,
хайсы газетдигини биленок. Хепдәниң довамында ики
гезек почтальон петде эдип гапа зыңып гидйә, окап
отурмага кимин эли дегйә. Телевизорың программасы
бар болса, шо газет сакланаймаса, галаны бада-бат
даргап гидйөр. Гадырың өз-ә язылып газет аланок,

какасына хөкман язылмалы диййәлер. тайсы газеде язянларыны какасының өзем билйән дәлдир. Вах, соралжагыны билседи, Гадыр хер азаба дөз гелерди вели, шо газети окарды. Гаражда эдилйән гүррүңлерем би тайда айдып отурмак гелшиксиз, ёгса айдара задам бар вели... Нобат мугаллымың улы оглы Нурберди арада паңкылдап дурды. Ол акмак газетде язылян зат догрудыр, болмалыдыр өйдйәр. Шо гезегем-ә анырсы бәш йылдаң яплардан сув дерегине бал акмалы дийип, еке өзи гүрләп, иле гезек бермеди. Брежнев телевизорда узак геплесе, шо гүнүн өртеси Нурберди хөкман гаража гелйәр. Оң ниреде ишлейәнinem онлы билйән ёк, йөне шол гелдиги завгар бир бахана тапып туруп гидйәр. Завгарың туруп гидйәнине Гадыр хәзир, мугаллымың өңүнде отырка үнс берди, гең галды, оба бардыгым себәбини сорарын дийди. Гадыр шол сапарам Азык программасының гүррүни эдилендир дийип чаклады, себәби правасыны алдыралы бәри слесарь болуп ишлейән Жума кесик хемишекилери ялы жибринди: «Брежнев гөргүли телевизорда гепләп, эдилмели иши айдып гутарманка би тайда эййәмхачан рапорт берйәлер, ини-им, дүшүн-ә сен!»

Мугаллыма Жума кесигиң-ә пикирини айдып болмаз. «Өзүни эклейән юрт азыгың, иймитиң гүррүңини этжекми-айт, ягдай жуда ярамаз болансоң би затлаң гүррүни эдилйәндир. Эдиберсинлер, ялан сөз галмаса, үйтгежек зат ёкдур» диййәр.

Гадыр геплемән узак отурса, ковулжагыңдан ховатыр эдип, бирден гыссанды.

— Елдаш Брежнев чаксыз догры иш этди, Азык программасыны өңе сүрди. Азык программасыңдан сон болчулык болжак диййәр, догры айдяр ёлдаш Брежнев, болчулык болмалы, Америкадан озуп гечилжегине-де мен ынаняң, обада гөрүп йөрс-ә. Колхозда алты йүз сыгыр бар, ене йүз сыгыр сатын алжак диййәлер, эййәм алып йөрлер, колхозчылаң сыгырыны алялар. Колхозча сыгыр сакламак кынам-да, ийм ёк, сүри ёк. Ким сыгырыны сатса, колхоз алжак диййә, сатынам көп. Колхозчыдан сүйдем-сатын алыня, план долялар, Азык программасам доллар, себәби әхли сыгыр колхозың пермссине гечжек, пермелер гүйчләнжек...

Мугаллым йылгырып, зачѣт киталчасыны Гадыра узатды.

— Колхозчылар сыгырларыны колхоза сатып гугарсынлар, фермалар гүйчленсин, шондан соң зачѣт алмага гелерсин.

— Ёлдаш мугаллым, бей дийѣйдиниз-ле... пермелер гүйчленер дийсегем... сыгыр көп өлйѣ-лай, яри малы бир ере үйшүрсѣң боланок экени, кесел ѣкашып гидип отыр, бүрсүлезам барыны алжак жанаварлаң.

— Бежерин.

— Мен мал догторы дѣл-ѣ, ёлдаш мугаллым, колхозда ишлѣмсоң гөрйѣними айдайдым, Азык программада мең дийѣн затлам ѣкдурам-лай. Пермелер гүйчленер дийип гарашып йөрмѣлиң-ле, ёлдаш мугаллым, сыгыр болмаса-да, гѣлесин-ѣ хѣзирем тапып билжек, хѣ дийсеңиз боланы.

Гадыр бу төвекгелликден соң нѣмѣ гарашса-да, мугаллым гүлер ѣйтмѣнди. Мугаллым аркан гайшып гүлди, чындан гүлди, гѣзи яшарып гитди. Мугаллым гүлдүгиче Гадыр гениргенди: мен айтманы оңармадым ѣйдѣн.

Мугаллым гахарсыз, кинесиз, аладачыл адамың ѣхенинде:

— Мең маслахатымы динле — дийди. Гадыр умыт билен гулак асды. — Яңкы гѣле диениң гулажындыр-да хернѣ?

— Хава-ла, гулажын.

Эдил шол пурсат Гадыр гынанды: бир зачѣт үчин бир гулажын жуда чѣкдер-ле, кѣшгѣ гулажын беренице гѣрѣ зачѣт болман, экзамен бир болсады...

— Сен энтежик шо гулажына середибер, мең гѣзүме гөрүнжегем болма, шейтсең пейдалы ишиң башыны тутдугың болар, Азык программасам дүзленер. Сыгыр бакышыңам бир гѣрели.

Гадыр бу кемситмѣни нѣлер ювутмалы болды. Мугаллымың буйсанчлы хем текепбир йүзи гуллукада саташан сержайтың йүзи билен чалышды. Ол гезек кемситмѣни ювутмагы башарманды, бу сапар башарды, себѣби ѣңки ажы сапак элини-дилини баглады. Гуллука мѣхлетиңиң гутармалы пурсатында, ол бир ай мѣхлети еке адамлык камерада бендилике гечирипди, шонда укусыны йитирди. Вагтал-вагтал екелиге чыдаман юмругына агыз саларды, ит ялы чыңсарды.

Аңырсына середип отурсаң, беланың башы Гадырың рус дилини чаламыдар билйәнлигинден. Улы командирлерин гатнашмагында гечирилен контрол атышыкда оларын артиллерия расчёты икилик алды. Гадырың алан нышанасы нәдогры болуп чыкды. Берлен буйруга нәдогры дүшүнипдир. Сержантын агзындан от чыкяр. Гадыра сен эшек дийди, иң яманам, гуллуга тәзе баран гөгеле солдатларын янында масгаралады. «Ичине зор салып анныр, Гарагумдакы эшеклер эшитсин дийди, адам сыпатына гирен эшеги гошун гуллугына ким ибердикә дийип ген галарлар» дийди. Бейнә ган уранда дил еңил геплежек экени, Гадыр рус дилинде сакынман жогап берди: «Мен эшек болсам, сен ит экениң. Гарагумдакы эшеклер ити шейдип депйәр...» Ики өвре сержантын энегине суншурды. Шондакы ялы дилинин еңил, элинин гүйчли болан махалыны Гадыр биленок.

Ол дине бир зады ялбарыпды: өймүзе хабар этмәң дийди, оңа гулак асыпдылар. Барыбир өйдәкилере аян болар. Суд эдерлер, иш кесерлер. Елдашларың-а хезил әдип өйлерине гайдяр, сенем түрмә гирерсин.

Сержантын хайышы билен суд жогапкәрчилигинден бошадыляндыгыны айданларында языклы адамың өкүнжине мензеш дуйга майыл болупды. Менин гүнәм, языгым ёк дийсе-де, азатлыгын умытдан хақыката өврүлен пурсаты, дуйдансыз мерхемент үчин сержанта мүн керем миннетдарды. Шуна мензеш пажыгалы вакалара саташа-саташа адамың серине пайхас инмели диерди.

Эгер сержантын йүзи гөз өңүне гелмедик болсады, ол хәзир мугаллымы гайгырмазды. Ол окува гайдавына нәлет окады, йөне оны чалт көшешдирдилер; намысжаң адамың гайыбана окувда иши ёк дийдилер, намысжаң билим алар, бинамыс диплом дийдилер, би мугаллымың таншыны гөзлемели, башга алач ёк, берим билен ондан баха алдым диене хениз дүшүп боланок.

Онуң таншыны гөзләп йөрмәге вагт болмады, сессия гутарды. Инди йылың ахырында йөрите гидип гелинмесе болмаз, оңа деңич энтек мөхлет бар, бир алажы бор. Жуда таныш-билиши тапылмаса, бир ай-ярым ай сапагыны окаямалы болар-да, йөне Гадыр

окамак ялы чыкгынысыз ягдая етилер өйденок, бәрле-де мугиллымы гысажа салара делил бар-а. Оба ерден барана, энда-да өнүмчиликде ишлэп йөрөн зэхметкеш адама диплом бермек оларын боржуна гирйэр. Обадан геленлере эниллик бермели. Олар шэхер окувчылары ялы йылын докуз айыны окап гечирмедилер, дөрт айлап говача бежердилер, пагта йыгдылар. Раст билим алмага гезек геленде денлиги боздулармы, диплом бермели боланда гойберилен хатаны дүзетмеселер болмаз.

Окувын гачып гитжэк ери ёк-ла, хэзир Ажаплы алададан дыммалы. Бу меселэниң чөзгүдине хөкүмети гошуп йөрмели дэл, оба Советине арз эдилеп алынжак келейинем, задыңам йүзүне көз дегсин! Яраны гысмасан ириң чыканок. Ажап ириңли яра дөнди, онун ызасы гүйчленип, Гадырын йүрегине батды. Ол Ажабы гысмалы дийди.

Олар гаранкы гатлышанда обадан чыкып, ёрунжалы мейданын гапдалындан гечйән таллы ябың чола еринде сакландылар. Машындан дүшмедилер, кабинаның ичи петишди, ин яманам чыбынлар чозды.

— Айнаңы япавери, би хазан урмушлар ганымызы сорар, өң нэме ган бар бизде.

Ажап болмалы ишиң чалтрак гутарарына гарашды. Хемишеки эндиге гөрө, хэзир Гадыр она япышмалыды, ишини битирибем сувлы яба өзүни урар, чыбынлара сөгүнип эшигини геер, эгленмәнем оба гайдарлар. Бу ягдай хепдеде бир, кәмахал ики гезек гайталанярды. Төверекдәки сувлы япларын боюнда оларын бармадык ери галманды.

Гадыр Ажаба япышмады, доммарлып отурышы япышжага-да меңзәнокды.

— Оглан, саңа не дөв чалды?

— Сен ниреде гузласам диййән, өйнүзде гузлажакмы?

— Өзүмем утанян, утандыгыңча-да муртар болуп барян ялы... гөзилгинч билдирип дурмы? Дүйн гелнежемден сорадым, эжем билйәмикә дийдим. «Эжен нә гөзи ёкмы» дийди. Чалтрак гайтарын-да дийип аладым.

— Хей, сен гөзүңдөв башга гүйжүң етйән зады бармы?

— Гүйчлешиң нэме алжак?

— Сени алжак! Чарымырадың тоюндан өн сен гайдып бармалы, башга гүррүңи билмейән мен.

— Етишмезлер-ә.

— Етишмән гечсинлер! Етишмән, бу махала пох ишледилерми?! Олаң пиримине дүшүнйән мен. Би чака биз абрай дийдик, сеңкилер абрай дийжек адамлар дәл әкени, индем гөрели ханы... Я мең диеним бор, я-да... ач шол айнаны, демигип өлжекми, чыбын адам өлдүренок. Сең әжең чыбындан мүң бетер... Сельпо говы гарнитур гелипдир, йүзи айна ялы ялпылдап дур. Реңкли телевизорам тапып берейин дийди бир таныш оглан, биригүн гел дийди. Эртир әжеңден иким үң манат ал-да, маңа говшур.

— Өзүмиз алжак дийселер нәме диейин?

— Олаң дөвүк-енжик зады герек дәл. Шу махала алмадык болсалар индем алмазлар. Геп-гүррүң гутарды, инди мең диеним болар, болмаса... болмаса, онда өнөң гапдалында гузларсын, чагаңам өз фамилияларына язарлар. Гызыл шай алып бердилерми? Нәме алып бердилер? Бес эт, хов, сен агламаңы! Агладыгыңча еңсе дамарым гатая. Нәме алып берен болсалар, гетир-де маңа гөркез, берлен пула дегйән затмы, гөрейин.

Гадыр гайдып еке агыз сөз диймән, Ажабы өйлериниң гапдалында дүшүрип гитди.

8

Ажап Гадырың беллән мөхлетинде душумалы ере кагыза долангы пулы алып гелди. Хемишекилери ялы, сесини чыкарман кабина мүнсе-де, әри билен обадан чыкып сейле гитмәге кейпи ёкды, горкярды. Әлине дүшен ики мүң манады гөрүп, әхтимал, Гадырың ишдәси хасам ачылар, ене саргыт эдер. Догрусы, Ажап ядапды, бизар-пети чыкды. Ики тарапданам она адамчылык, ынсап дийип середйән ёк, оны терезиниң чекүв дашына өвүрдилер. Өз гара небислерине гөрә бир тарап агралтжак, бейлеки тарап еңлетмән азарында.

— Өзүң санансың-а? Догры ики мүнми? — Гадыр жогаба гарашман кагыз долагы чөшлөп башлады. Ажап онуң пулы ачман гапдала гоймагыны исләпди,

гарашаны болмады, гайта кагызын шақырдысынлан Гадырын ховлукаяныны дуйды, өчгөзлүк эдйэр.

Кабинаның ичи пул санардан гараңкыды. Гадыр чыраны якса яман болар. Оларың дуран ери обаның ичи, Ажапларың өйүнден бир көче совашык. Аяк йыгнана болса-да, ики-еке гечип барян бар. Гадырың пул санап отураныны гөрселер, гөр, ил-гүн нәме пикир эдер?.. Ажап: «Вах, мени бир ер ювутсады!» дийди.

Гадыр петде пул гысымына илен дессине оны бурнуна етирди. Пулуң ысыны аландан соң аркайышлашан ялы:

— Бизден баран пуллар-да — дийди. — Сандыгына пул басан утулар, зат алмалы чалтрак, пул чалыш-жагы чын. Он манада бир манат диерлер, увлар оту-рарсын. Пуллы адамлар гызыл аля дийәлер. Эй, э-эй-эй, нирә сен, отур ханы! — Ол кабинаны ачып дүшмәге хәзирленен Ажабың элинден шапба тутуп өзүне дартды. — Гачарман-ла, сен я эжең пулы кем берендир өйдүп горкяңмы?

— Гойбер мени, Гадыр, угрум ёк, йүрегим буланя, бензиниң ысына хасам...

— Сени хәзир сергин хова чыкарарын вели. — Гадыр Ажабың ачан гапысыны шаркылдадып япды. — Гачжак болма, сең билен гүррүң бар. Эжең нәме дийди? Гаргындыр өз-ә, гаргыныберсин.

— Гаргынар ялы, о пулы кесекә береног-а, йөне шо затлары алып, илки бәрик гетирәйсеңиз дийди.

— Ха-ха! Шей дийжегини билип сораян-а. Мен-ә о затлары үсте берип алмалы, сизе элтмели, сизем оны Чарымырадың галыңына гечирмели-дә, хай-хай-о-ов!.. Эжеңе нәме дий, саргыдыны Гадыра етирдим дий, акыллы гайным бар дийип ол-а бегенип отыр дий. Сең эжең мекирлигине бегенйәнем-дә. Иш салышының мекир болса, хезил боляр-ай, мен хәзир хезил эдйән-дә!

Гадыр гүлүп, машыны батлы сүрди, обадан чыкып бираз хаяллады, бокурдагына бат берип, кейпихон гүрледи.

— Говы гарнитур тапдым, овадан... гөрүп гайтдым. Ил йүз манат үсте берип аля, маңа етмиш манат берәй дийдилер, таныш оглан-лай... Оларам базадан үсте берип алялар... Шипонерлең гырасына гайма

чекилен, ʋадан. Гөржекми, эртир алмага гидемде әкидейин сенем. Кереватлары дагы ышшый сорт! Товсуп үстүне мүнсең бөкдүрип гойберйә, депән потолога дегйә. Немислең гарнитуры... — Гадыр ики гүн озалкы гелнен ерде машины сақлады. — Гитжекми эртир мең билен, өзүнем гөр-дә...

— Саңа яраса бор.

— Шей диййә... мең ювашжа гелинжигим. — Ажабың бойнуна голуны салды, өзүне чекди. — Сен мана хә дийсең бор, әтмели зады өзүм билйәндириң. Аланың аланыңдыр хәзир, соң былардан белән сапынам ват алмарсын. Бир өйүң екеси болсаң, мирас дүшер болсаң, айры геп. Мен ялы секиз чагаң бири болсаң, тама әдениңе дегенок, хайсы бирине зат етсин. Вей, ядыма-да дүшенок, бизе-де меллек бердилер, харжың болса жай салыбер. Әжеңе айтгын, жая дүшек герекигини билйәндир. Гелинжигим, дурсана, менден гачып нирә гитжегай...

— Дүшели-ле, хова етенок маңа.

Олар ёрунжалы картанын гырасына барып дурдулар. Депеден ери сарсдырып харбы самолёт гечип гитди, төверегин өңки үмсүмлигине доланмагы үчин әсли вагт герек болды. Үмсүмлик аралашанда чыбынларың зыңылдысы көпелди. Гадыр:

— Чыбынларам самолётын сесинден үркйәмикәлер? — дийди. — Былар яман чоздулар-ла, бәх! Йөр, кабина гирели, би тайда дәл-лай.

— Артып галмыш шү самолётлар инди галапын гиже учялар.

Ажап белент чилиң үстүнде отурды.

Гадыр йылдызлы асмана гарап дуршуна:

— Шәхерде асман ёк ялы-лай, нәмеденкә, мен-ә йылдыз гөреним ядыма дүшенок — дийди. — Я чыраң көплүгинден болямыка? Чыбын Ашгабатда-да бар, әвусы би чыбынлаң чакы дәл. Ашгабада барсам эрбет-эрбет дүйш гөрйән, эрбет дүйш болса ядыңданам чыканок. Багыр-өйкеним тутушлығы билен агзымдан геләйди, чогул гелйә, менем ызына салжак болян, балык ялы элимден тайышып дур. Багрымы бир салайын диййән, элимиң, бармакларымын арасында чогул гелйә, хич ыза гиденок

Ажап бойнуны сүндүрип гайга-гайта өгеди. Гадыр жабжынды.

— Сея хачан бензине өвренишжегай. Тур, ёрунжан ичине гидели, ёрунжан ысы дермандыр, йүрегин дүзелер.

Ажап сожап дем алды. Гадыр әр гүйжи билен онуң элинден чекди, Ажабың маңлайы Гадырың күкрегине дегди.

— Вай-ей, башым айланя...

— Йыкыляң, хов, сен. — Гадыр онуң гөвресини бир тай голтугына алды, Ажабың деми күкрегини йыладып башлады, бош элини аялының сагрысына етирди. — Жөгүлик әдип, мени әт гойжак боляңмы, ә-әй, сен... Ене азажык семресене, гужагымы долдур-а.

— Гадыр, дегме маңа, ягдайым ёк.

— Ёрунжан үстүне гечели, йөр, йөр, әлүп баряң, хов, мен.

Ол айданынын чындыгыны херекети билен субут әдйән ялы, Ажабы хас бетер голтугына гысды. Шол махал аялының гулакхалкасы дулугына дегди, бада-бат гулакхалка элини етирди.

— Алып беренлерими шү?

— Хава.

— Айданогамай. — Хер эли билен бир тай гулакхалканы тутуп, сермешдирип башлады. — Гызылданмы? — Ажап башыны атды. — Гашы нәме? Брилянтмы?

— Ёк.

— О нәхили ёк? Онда нәмеден?

— Билемок.

— Бахасы нәче?

— Билемок, сорамадым.

— Әжеңе берлен пул секиз йүз манат, башга нәме алып берди?

— Хич зат.

— Айыр гулагындан, гөрейин, гашы брилянт болмаса, арзан болмалы. Сен эжен бизиң жулумызы терс сырдажак, алдан болсун ханы...

Ол бир тай гулакхалканы алып машына тарап хайдады. Машынын кичи чырасы билен онмады, элиндәкини улы чыра тутды.

— Мунданам бир гаш бормы? Жәчден тапавуды ба-май муң?! — дийип гыгырды, йөне айдан сөзүне әнтәк шүбхеси бар ялы, гайтадан ичгин серетмәгә дурды, гулакхалканы бирден-ә даш тутуп сынлаярды, бирденем бәбенегине сокайжак болярды.

Ажап дердини унутды. Кемситмәнин авуы жуа чөкдер. Хәзир гайтарса, агзындан лагта-лагта гау гелер. Гызын йүреги янды. Ин яманам, умытсызлык онуң дүньясыне түкениксиз тукатлык салды. Өмүр таппаны Гадыра багланна сөхелче махал гечди, вах, гарры хелее дөнәйдә-дә дийди. Гөвүн ислеги гурсагында гурады. Бу оглана ыгтыбарлы янәлдаш болай-жакды, ол күйсемесе нә? Ажабын кадды-каматында гөзи эгленмесе-де, онуң ыхласы бар, хызматы бар, онуң хөзирини гөр-де, рахат яша! Ажап ягшы ниетини бу әмәрде нәхили дүшүндирсин. Гадырын гулагы гапылды, дырнагың айтымы ялы гулакхалка оны нәгүне салды! Акылындан азашдыңмы, оглан! Онун шеригат ише гезек геленде дурумсызлыгына, утанжы, уяды бир шая алмажакдыгына Ажап гөргүли белет. Эркек эшек! Зада гезек геленде шеригат ишем ятдан чыкды.

Гадыр аралыкдакы япдан товсуп гечди, машынын чырасыны өчүрмегем унутды.

— Муң бахасы ики йүз, шондан көп дәл. Ики йүз әлли дий, үч йүз дий, галан бәш йүз манады ниреде?

Гадыр Ажабың отуран ерине дөрт-бәш әдим галанда сакга дурды, бирденем аягынын астында бир зат гөрән ялы ыза тесди.

— Хьэк, гачырдым!.. Әлимден гачды о гулакхалкан. — Өсгүн ёрунжаның ичинде гымылдаман дуршуна барха ховсала дүшди. — Дызыма дегип зыңылмадык болса... тур, ере елмешен ялы болуп отурма, гел, гөзлеш. — Ол отлучөп чакып, ашак эгилди, өлүгси ягты ёрунжаның депесини ягтылтды, ашагы хас гаралды. — Гачян ерини дийсене... Әжең ниети дүзүв дәл, ак йүректен бермәни үчин шейле боля, гаргандыр... Галан пулуң екеже көпүгини башга зада харч эден болайса... ал әжеңден пулы, өзүм билйән нәме алмалдыгыны... Голай дур-да, күкүрт чак.

— Гүндиз гөзлемесен тапылмаз.

— Хә-ә, шей диййә! Ёрунжа сув кован болсалар нәтжек? Билиң яздымы, эгил ашаграк... Әй, ашагам чайыр экен-ә. Дур әнтек, мен кагыз гетирейин, кагыз жык гөзлемесек...

Сонра ол тутуш газети товлап, шон ягтысына серменип башлады.

— Орагам ёк-да, ёгса шужагаз ерин отүны айдай-

сап... эне-ата дийлиэндир, дийлиберсин, оланнам эт-жеги ичинде... Голайрак тутсана, бэрик ягты дүшмесе нэме!.. Эне-атаны сыла, йөне өз бэхбидинем бил-ә! Бейле налажедейин болма, хов, йүрегиме дүшйән. Эртире ченли эжеңден хасабыны бил, нэче пул галыпдыр. Хемме кишә говы гөрнүп болмаз, гөрүнжегем болма, баш-шак гитсинлер!.. Гүм эд-әй, бокурдагымы гырды түссеси, өх-хе, өх-хе-е-е...

Сонра ол машинын улы чырасыны гулакхалканын гачан ерине угрукдырды, ягты барыбир ёрунжанын дүйбүне дүшенокды, шонда-да башыны галдырман сермейәрди. Чыбынларын диени болды, шовхун турзуп, Гадырын төверегинде пелесан урдулар.

Гадыр Ажабың ёрунжалы картанын ичи билен оба тарап гайданыны бирбада дуймады.

— Ажап... Ажа-ап!.. Ажа-а-ап!..

Йити ягтынын золагындан гаранка дүшүп гөзи багланан Гадыр биалачлыгына жаны янып, хас можук сес билен гыгырды, барха Ажаба голайлашды. Ажап гачып гайтманды. Гадырын серменип йөршүне гарап дурмага такаты етмәнсон гайдыпды.

— Ажап... Ажап, дур диййән сана... Ажап, гайт ызына!

Гадырын пенжеси Ажабың эгнине дүшди, оны әгирт гүйч ыза дартды.

— Нирә гүм болуп барян, долан ызына, долан! Гулакхалканы өзүн гөзләрсин, өзүн тапарсын, тапман гитмерсин.

— Тапылман гечсин, артып галсын!

— Пулуңыз чыкдымы она, гарзынып газанан сиз дәл оны... дүш өнүмел!..

Ажап ёрунжаның арасындакы бошлуга битен оймур чайрын үстүне чөкди, дүвдек болуп отурды, гитмежекдигини дуйдурды. Дөпеден харбы самолёт дүнйәни гохландырып гечип гитди.

— Серет-ле муна, эйямден маңа гулак асмажак боля, хе-хех... Эжен өвредйэндир сана. Тур бежит! — Гадыр ховлукман Ажабың ягырнысындан мәкәм тутды, гүйжүни гайгырман силтеди. — Ту-ур! — Чит көйнек йыртылды. — Турмасан сүйрәп әкидерин.

— Өлдүрәй.

Гадыр оны депди, йөне сүйремәге ховлукмады, бир-

дем гымылдаман дурды, индики этмишини ойланып мензеди Соңра гапдала айрылды.

— Индики кепде иле мензеш эдип өлтмөселер, мен сени идемен — дийди, соңам эгленмән гитди.

«Идемесе нэхили болар?» Ажабың серине ялки гелен шу совал. Ол ховсала-да дүшмеди, гынанма-дам, гайта идемесе говы-да диен пикир дүвлен бедене умыт берди. Иделмедик халатындакы дурмушыны гөз өңүнө гетирмек оңа умыт берди, арзувлы ёлы сайгарып, шол ёлдакы гөрүнйән тәсинликлери өзүнө айдып, калбындакы шүбхәни даргадарын өйтди. Ишләрин дийди, жанымы гайгырман, гечирилең галыңы гайтарың дийселер, оны үзүшмәге-де боюн. Атасы өйүниң бир күнжүндөв ятара-турара ер берселер боланы, артык зада даvasы ёк, я-да гапдалларындан хүтдүк жай салып берселер, шонда яшамага-да кайыл. Ялыңыз боласы ёк, саглык болса, гөвресиңдәки перзенди дүйнә инер, перзенде гуванар, өсдүрер, улалдар, боюна гуванар.

Ол шу арзувың болуп билжекдигине ынанса-да, онун өзүнө дегишлидигине ынанмады. Арзув билев арада гаранкы гижә ятыр, онун арзувындан өйдәкилерем бихабар. Ажабың йүрегинде шейле арзувың бардыгыны хәзир Гадыра айтсан ол ынанмаз.

Ажап «мен нәдейин?» дийип зарлады. Бу совалың жогабы ене Гадыра барып дирейәрди.

9

Он гүнден сон Ажабы гайын өйүнө гетирдилер. Гелин гелмезинден өңинчә Хамат бригадирин машгала-сы якымлы гарашма майыл болупды. Серпай эдилмелилериң саны он адам. Хер кимиң өз янындан сөйләйән зады бар. Хер кимиң яшына кыбап ислегини билмек, такык бержай этмек, бу машгала гошулян Ажабың боржы дийип билинйәр. Олар арзан зада гарашанокдылар, гечирилең галының мөчбери ёкарыды.

Хамат бригадирин күйсейәни тәзеже транзистор радиоприёмник. Өнкүси халыс чагшады, варагы чыкды. Гадыр элинден гачыралы бәр-ә онун жагырдысынам айрып боланок. Шонда Хамат оглуна иңирдәпди, бир зада япышанда сересап бол-а, оны мугт берйән ёк, пула дуряр дийипди. Шол махал Ажап дүлда ге-

лия болуп отырды, гайын атасынын игенжини эшидендир. Хамат гелнине дуйдурмак учин оглуна иңирдемэнди, бу пикир келлесине соң гелипди, дүшби гелин болса ядында галмалы дийибем инди хантамачылык эдйәрди.

Хамадың гөзе гөрнөң үч гызы гетирилер өйдүлйөн панбархатларың реңкини өзара пайлашдылар. Мавы реңке ислег билдирен Хурма:

— Өзүме гелишйән реңки билмән йөрөн экеним шу чака — дийди. — Мавы реңк йүзүме бир гелишйә, бир гелишйә!.. Боссаның көйнегини гейип гөрдүм, «йүзүңде ай догдумы, гыз, ягтылды гитди-ле» дийдилер. Боссан гейди велин, йүзүңе эдик гара чалнап ялы, бир бедрой. Гара жүржени реңк нәтсин, ер чекен, небир реңки заялап йөр-дә! Гадырың гелии йүрежигими биләйсе-е!.. Гелнеже жан! дийжек, элимде гөтержек.

Агшамлык Ажап хер киме гетирен серпайыны атма-ат тутуп, гайын энесиниң өңүңде гойды. Огултувак оларын бирине-де эл урмады.

— Өзүң пайлавери, гелин — дийди. — Сең ынсабыны ювдан эжен бизи иле-гүне масгара эдәйди. Биз утулдык, улукжын алып илден чыкаймак галды бизе. Ханы, ол ганар долдуруп элтен не гөзел маталаммы ер ювутдымы?! Би гетирен эсгилерини нә йүзүме чагаларыма гөркезейин! Багрымы якдыңыз-ла сиз, йүрегиме дерт гойдуңыз-ла!.. Энең битини ийме диели, сең дилиң лалмы? Би гапыдан абрай билен гелмелидир өйтмединми сен! Хей, мең гүл ялы гызламма магаззында гечмән ятан сечекли яглык гетирмәге утамадыңмы сен!.. Хәй, болса-да, дөшүмизе ат депен яла-этдин. Йүвүржилен ёлуңа гараны хайп! Би кассум-жалбарлары шолар геер өйдүп гетирдинми, әй, тоба! Меңкилер-ә геймез, ибер ызына, жигилең гейсин. Бы затлары хөкүвмет арзанладып йөр, ярпы бахасына сатып биленок... Утулдым, ит ялы утулдым, элхедер алдым!

Огултувак дымык жайда гелнини еке ташлап гитди, әхли ховсаланы, дерди-азары өзи билен алып гитди. Ичерде манысыны йитирен яшайшың бош үмсүмлиги галды, ол Ажабын гулагыны шанлатды, йөнө горкузмады. Ажап гәсин бир бипервайлыга майыл болды, онуя пайхасы дурланды, кесекиниң дурмушы-

ны сынлаян шекилде пикир өвүрди, төвереге дин салды. Дөрт отаглы жайдан аяк сеси я-да гайры бир гымылды дююлмады. Өйдәкилер Ажабың янындан чыкан Огултувагың хабарыны эшитмек үчин онуң ызы билен даш чыкып гидендирлер. Огултувагың дин-ледиклерисайы олар умытларының чыкмандыкларына дүшүнөрлер, бу ягдайы алдав дийип билерлер, шол алдав болса, машгаланың бирлигини гайымлашдырар, Ажап сүрә сыгдырылмадык мал ялы гапдалда галы-берер.

Яссының өң янында Гадыр жая гирди.

— Э-эй, ханы, гөрели, арзылы өриңе нәме гетирдин?

Онуң ховлукмачлыгам, эхенем эжесиниң мамладыгына гөз етирмәге гелене мензейәр.

Ажап чал костюмы орта оклады.

— Башга нәме? — Ажап сесини чыкармады. — Бирже зат билен онмалы боляс-да? Бахасы нәче муң?.. Иүз сегсен... импорт кассум экени өз-ә.

Гадыр костюмы хөвессиз геймәге дурды. Илки балагыны гейди, йөне аягындакы пижаманың үстүндөн гейди. Жалбарың били Гадырың билине дар гелди, гарныны чекип иликлери илдиржек болды, ашакыларыны илдирсе-де, ёкаркылар башартмады. Хашылап азара галып дурмасы Ажабың хатасыны гөзүне басмак үчин эдйәне мензеди.

— Серет! — дийип, жанагырылы гыгырды. — Серет, гарныма-да иленок.

— Гарныңы кичелдэй.

— Хелейлең гарныны улалдып-кичелдип боляндыр, амак дийсә... Мен размерими билмән пох ишлейәнми?

Жалбары чыкарып гыссанмач дүйрледи, элиниң терси билен оны Ажабың йүзүне урды.

— Ал, гарның кичеленде өзүң геерсин.

Ерде ятан пенжеги гапдала депип чыкып гитди.

Шол гиже Ажап капас отагда еке ятды. Гетирен үч кечеси, ики машын халысы гетириши ялы дүйрленгилегине дивара сөөлги дур. Отургыжа атылян бир метрлик түркмен халычыларының үчүсү бурчда ятыр. Отагда екеже-де отургыч ёкды. Дашы айна ялы йылманак гоша шифонер, гоша кровать, үч эпленийән дик айна бар, отургыч ёк.

Ажап маҳмал өртүкли кроватлара голай бармага чекинди, терзини бозса, эл урупсын дийлип гыгыры-

лар өйтди. Аманат зада гаравул гоїлана дөнді. Булар мана гарашмандырлар, гетиржек задыма гарашыпдырлар дийди. Бу какыкаты бипервайлык билен калбына сиңдирди. Ятан ери билен атасы өйүнің арасы бары-ёгы үч көчө, йөне ол ят юрда дүшен адамың ялңызлык дуйгусына учрады. Онуң хәзирки ахвалатыны әжеси, какасы, доганлары гуман әдйәрмикәлер?

Ол шүбхеленди. Олар Ажабы саг-аман башдан сованларына монча болуп, аркайын ятандырлар. Олар Ажабы сатып, алжакларыны алдылар, галан ягдайы өзи гөрсүн, өзи чыдасын дийәндрлер.

Оны ичи ййлен нар габыгы ялы зыңдылар.

Ол бир күнчде эгниндәки чабыдынам чыкарман, гөвсүнден, ягырнысындан, алкымындан сырыгян дер гүлгүне панбархат көйнегине сиңдирип ятырды. Ажы дер көйнегини чүйредер, оваррам, чүйредип гечсин. Бу ят ячөрдәки ялңызлык довам этсе, Ажабың өзем чүйрәр. Оваррам, чүйрәп гечсин! Хине гирдинми, ызыны бекленди хасап эт. Сени би түнеге зорлап дыкан ёк, өз разылыгың билен бердилер.

Гүн доганка Гадыр жая гирди.

— Тур-эй! — Укудан ятан Ажабың дабанына чаларак депди. — Тур, саңа бир зат дийжек... Хала өзүң гидип айт, хала тилпун эт, сен әжене бир саргыт этмели, дине сен этмели шо саргыды, биз тарапдан гайдып еке агыз өз эшитмез, биз о хелее сөз заяламыс инди. Түркмен халы гетирсин, бири хасап дәл, йкисини гетирсин. Мун ярымлык халылар бар-а, шолардан. Нах гарыланы алы-ып, алдадайжак болайса... әжем хала белет, өзи докап йөр, деррев билер. Болмаса, пулуны гетирәйсин, говус-а пулуны гетирсин. Гулакхалкадан артан пулы нәдипдир, бәш йүз манат диеним догры әкенми?

Ажап әляглыга даңлан пулы Гадырың өңүне оклады, бада-бат әриниң әхеңиниң үйтгәндигини дуйды. Гадыр дүвүнчеге чөзүп, хөвесли гүрледи.

— Гулакхалканы тапдым шо гижә — дийди. — Бә-ә, сермендирдо-ов!.. даң атанда тапдым, чилия дүйбүне дүшен әкен-ә, дызыма дегип зыңылдымыка дийдим-ә... зыңлыпдыр-да... Бәш йүз элли манат. — Пулдан бошан әляглыгы ызына зыңды. — Бәх, би пулы әжен саңа нәхили берәй-дай? Говы гөрүб-ә берен дәлдр, говы гөрийән болса, баханы эзүне сиңдирерди.

Гыз сатып, алан малыңа огул өйлендирмек гүнә дий-
йәлер, эжең шейдәйсе, Чарымырадың гелни халал
болмаз, харам бор. Кишиң азабына дүшен гелин бай-
натмаз сизи, айдып гой эжеңе. Бизи нәразы этсе, иши
гайдар олаң... Бәх, би ичерде нәдип ятдың-ай, өтен
гиче дашарда-да ятар ялы болмады, келләм ярылып
гелйә. — Ол Ажабың өңүнде чоммалып, онун янагын-
дан сыпады, йылгырды. — Би сөвдада хақымызы ги-
дерсек, бизе кын болар, Ажап, несъе сөвда этмәли-
ле, биз хақымызы сораяс-а! Сөгсүнлер, гаргасынлар,
берселер боля, соңуны сайсак утуларыс.

— Мен-ә зат сорап бармага утанян.

— Бармага утансаң, хат язай, йүзүңи гөрүп дур-
лармы нәме, языбер, тилпунам этме, хат язсан амат-
лы. Гүнортан гелйәнчәм язып гойгун. — Ики дызыны
ере дирәп, Ажабың үстүне абанды, онун бойнуның
йүзүни, алқымыны сыпады. — Гиче-де гелжек бол-
дум яныңа, укудан оярмайын дийдим, дөзмедим-дә.

— Даң атандан соң иркилипдирин.

— Маңа гарашансың сен... би гиче билеже ятая-
рыс. Кроватлары гөрдүңми, кровадың үстүнде ятма-
лы экениң-дә, бурча дыкылып бейле... би тайда де-
мигмән чыканыңа хайран, аркайын ятгын, сен өз әйү-
ңе гелдиң-ә. — Ажабың келлесини күкрегине гысды,
санңылдаян эллери билен онун эгинлерини, гөвүсле-
рини сыпады. — Яңкы ики халыны гетирселер боля,
онсоң аркайын яшабермели. Эжеме гулак асмагын,
эжем көшешер... Бәх, гарнын алан ялы болуп баря-
лай, экиз дограйма сен. Ики огул догурсаң, бирине
гаишник болянчан гидиш диерин. Кимлең правасыны
алмалыдыгыны өзүм билйән. Ялбарып гелсинлер-лө
яныма...

— Гысмасана, өңем хова етенок.

— Чыдажак бол... Эжеңе нәме дийип язжак?
«Эже жан!» дийип ялбаржакмы, я? Ялбарсаң-а зат
бермес... йөр, кровадың үстүне гечели-лай, би тайда
дәл-ле.

— Гадыр, маңа шу махал дегме.

— Бес эт-ай... гужакла мени... гужакла диййән!

Гадыр Ажабың говушгынсызлыгына жаны янып,
оны әмәрт силтерләп, хас бетер өзүне дартды. — Гу-
жаклажак дәлми мени?

— Юваш-ла... Айрылсана хәзир, жа-ан Гадыр!..

— Ә-эй, сен-ә... — Гадыр оны аркан йыкды, агыр гөвресини онуң үстүне оклады. — Өз хелейиңе ялбарып отурсан нәхили бор-ай.

Ол гара гүйже боюн сынып, аглап ятан Ажабы маслыга душан ач йыртыжы ялы чекеледи. Дерини сачып зомайшы шерг иши бержай этмекден бетер, гахарына бәс гелип билмән, эжиз гөврәни пара-пара өтмесе говшамажага меңзеди.

— Гужаклажак дөл-ә... әриңи гужаклажак дөл-дә... Гужаклама... Гужаклама... терс гужакла... ине гужакла-масаң... ине... ине...

Ажабың келлеси дивара гүтләп дегди, били яй ялы эгилди, гөвресиндәки чага дөшүнә дирелди, йүреги агзындан чыкар өйтди, шонда-да чыдады, ялбармады.

Гадыр ишини битирип, жалбарыны гейип дурка, гаты паласың үстүндә товы чөшленен йүплүк ялы буланып ятан Ажаба хайбат атды.

— Халылар гелмесе... эй, эшидйәнми, халылар гелмесе, Чарымырадың тоюна аягыңы секмерсин!

10

Ене ичи ийлип зыңылан нарын габыгы Ажабын ядына дүшди. Мен Гадырын янында габыкдан энайы дөл, гөвнүнн сөйлән махалы шейдер басгылар гечер дурар дийди. Онуң максадына дүшүнип билмән хайран болуп отурды. Гелниниң машын долдуруп зат гетирерини күйсейән адам Бакы тракторчының гызына өйленмели дөл экени-дә, бай адамың гызыны тапмалы экени. Соңкы махалда Ажабың өзем бу өе гелин болуп дүшенине гең галяр. Бу болян ягдай ёвуз оюн ялы, соңы гаранкы, горкулы. Гадыр гошун гуллугундан кем тапынып гелипдир дийилйән гүррүниң жаны бар болмасын? Эйсе онуң кесели Ажаба эзъет бермек, эжизи хорлап, шондан канагат тапып, аркайынлашып, сүйжи укыны алар ялы дережә етмекмикә? Шу максадына чемели гыз дийип Ажабы сайладымыка? Дәли адамлар йигренйәннини өлдүренлеринден соң ачылярмышлар диердилер. Ек-ла, Гадыр Ажабы гуллуга гитмезинден хас өң сайлапды, онсоңам ёвуз ойна гатнашян Гадырын тәк өзи дөл-ә, Хамат бригадириң машгаласындакыларын бары гатнашяр.

Артып галмыш халылар гетирилип берлэен ягда-
вында-да элпе-шелпелик болар өйденок. Булар Ажап
гөргүси ямана өзъет чекдирмек үчин йөрите эдйөн
ялылар, задам бахана. Онда тутуш машгала саг дэл-
дә? Биленок, Ажабың ха-алыс башы чашды. Майда-
лар нәме, шоларыңам бирн «гелнеже» дийип, онун
янына геленок. Бу өйдәкилеринң өхлиси бир адамын
өркине майыл ялы. Шол адам кимкә? Хамат брига-
дирмикә, аялымыка, Гадырмыка? Эркине өерилйән
адамың ахыр максадыны билип болайсады... Билин-
йәнчә Ажап көсенжек-дә... Хей, Чарымырадын тоюна
гитмән отурып билерми?! Кәшгә обасы башга болса,
гөзи гөрмесе, гулагы эшитмесе. Тоюн сазы, шагалаңы
бу ере гелип дурка, нәдип отурсын! Чарымырат она
фәйлеки доганларыңданам якын, Чарымырат билен
басдаш улалды. Бәбеккә онун салланчагыны ин көп
үврән, оны ин көп гөтерен, аяк битенде оны ин көп
гездирен Ажап. Чарымырат гезмәге гиден еринден
совгатжык гетирәйсе, өни билен Ажаба берйәр. Бир
машгаладакы чагаларың арасында гылык-хәсиет ба-
батданмы, гараз, жүбүтлик дуюлян болса, Ажабың
тайы Чарымырат болмалы. Чарымырат Огулжерени
тапанда-да, онун суратыны илки билен Ажаба гөрке-
зипди, пикирини сорапды. Макул сөзи эшиденде уя-
сына миннетдар гарап йылгырыпды. Инди оларың
тоюнда Ажап болмаса нәхили болар. Ажабын арзувы
тоя балдызларыны ызына тиркәп гитмекди, хызматын-
да ылгамакды.

Ол үч балдызыны янына чагырып, оларың өңүне
букжасындакы гейимлери, көйнеклик маталары окла-
ды, гөвнүнизиң сөйләнини алын дийди. Гызлар күрт-
дүрдилер, догрусы, яйдандылар. Олар әжесинин сө-
зүнден сыпып биленоклар дийип Ажап пикир этди,
олары гыссады.

— Алың, алыберин, гызлар, аланыңыз несип эт-
син өзүңизе — дийди. — Гелнежеңиз ялаңач галар өйт-
мән, алың... вай-эй, сиз-ә бир налажедейин болдуңыз,
сайлаберин-дә. Гөвнүңизи билсем, өзүм пайлап берәй-
жек, элиңиз узамаса-да, дилиңиз бир геллесин. Хур-
ма жан, сен алчак гыз-а, сен бир дымып отурма, гел-
лежен оюн эденек, йүрегижими айдян.

— Вах-эй, гелнеже, мавы помбархат сенде екежә
өкени-дә.

— Шо-да сана эсеп этсин, ал, гей, тойда гоздур. Хурма элине гутдурылан арзылы матаны алып, багына середйән ялы биргенси чиңерилди, соңам гөзүне урлан дек гыгырып, гапа топулды, сеси дәлиздең эшидилди.

— Серет, муңа, эже-е-е... гелнежем жаның берен задыны гөр-ә, эже-е. — Бейлеки отаглардан эжесини гөзледи, галмады өйдйән, дашкы гапыны шақырдадып чыкып гитди.

Уяларың улусы Байрамжемал хүнүрдеди.

— Дәлиремесе-де биридир утанчсыз. Сең букжаңдакы затдан алмага мең-ә ынсабым чатанок, гелнеже. Маңа ниетләп гетирен задың бардыр-а, шо бор маңа. Эжеме гөркезипсиң-ә, ханы шолар?

— Оларам бар.

— Болса, бер шоны, гадыр эдип адымы тутупсың, танрыялкасын.

— Гөвнүң галмасын-да, Байрамжемал.

— Зат билен гөрүлжек гөвүн гурсун, гелнеже. Сеңни гөрелим бәри агым тутуп дур, өз башыма дүшсе нәдеркәм диййән.

Байрамжемал хамсықды. Ажап балдызыны гужаклады, теселли тапан гөвүн эжизледи, соңра икисем биле гөзяш этдилер.

Уяларың ортанжысы Оразжемал оларың болшуны генлейән ялы мөлтерилип гарады, йылгырып гойберди.

— Асыл йөне болайды, кемиңиз галмады — дийди. — Йүрегиңиз дыкын алып дуран экени, бошадаверин.

— Гапылсана, сеңки нәме дий. — Байрамжемал уясына азгырылды. — Гулак асма, гелнеже, аглабер, меңем йүрегим гинәп баря.

— Масгаралар дийсә, гоюң-а, менем аглатжак боляңызмы...

Чарымырадың тоюна бир хепде галанда, Ажап атасы өйүне гитди, эжеси билен икнчәк отурды. Ол ягдайы гөнүмел айтмады. Эгер гөнүмел айтса, мени горан, арка дурмасаңыз гүнүм агыр дийлен маныда дүшүнилмеги әхтимал. Ики машгаланың арасында дава турса, Ажап ягдайының еңиллешмежегине дүшүнйәр. Эжесем дүшүнйәндир. Онун эжеси акыллы, ягдая дүшүнйән адам, Гадыр әнтек оны тананок. Эжеси гөр-

гулинин еке жаны бар, он жана етмели, мэхрини, гайратыны, гүйжүни он адама бөлмели.

— Эже йүкүңизин агырдыгыны билсемем айтмалы болян-да сизе.

— Дүшүндим, гызым, ягдайыңа дүшүнип отырын.

— Сүйжөшип гатнашылмаса, мен чыдарын өйдөмок, сизден өркүм үзүлсө, мен нәдип яшайын, эже жан! Сен бизе көмөк дий-де эдәй, Гадыр там салжак диййө, тама көмөк этдигин болар. Шо жайда гызым яшар дий-де, эчилибилениңи эчиләй, йөне гаргыш этмегин, гаргыш билен берлен зат несип этмезмиш.

— Вах, бейләмде задым болса, ким үчин аяп гоайын мен, ханым-маным сизиңки. Зат галмады, жаным, дүйн сырып-сүпүрип мал гечирдим. Колхоза бергимиз бәш мүнө етди. Хожамырадың адына ене ики мүн алдык. Гелин эдинйән диене карз бермели дәл дийип карар эденмишлер, галың бенде жай салжак дийип аля, бизем шейтдик, нәдели-дә.

— Башда бүдүремәйин, эже, соны дүз болар гидер, Гадырам дура-бара көшөшер.

— Жигин гелин тоюнда гүлүп-ойнап гитжегин нәмә дегмейө. Пул гурсун, зат гурсун. Гөтөр, шуны алып гидәй диер-ә би өйде, өзүң гөрүп отырсын, зат ёк, хернә, карз-ковала гечйәс. Ики гүн гайрат эдин, гоңшы-голамдан, дост-ярдан йыгнап биленими элтейин.

Гызгүл бир халынын бахасыны дикләп, гызына әлтип берди. Гадыр Ажабын элинден пулы санап алды.

— Галан яры ниреде? — дийди. — Би пула бир халы алып боля, олар саңа ики халы бермели. Сен эжеңе айдаңда нәме дийдиң, бир халы дийдиңми? Сен бир халың бахасы диенсин, шей дийдиңми? Дилиң лал ачмадык болса, гепле бир зат. Белан көрүги сең өзүңде, сен маңа хелей болмага гелен адам дәл, шү өйн таламага гелен адам. Галан пулы хачан гетиржек? Олаң хайрына бир мүн бәш йүзден гечер өйтме. Оңча пулы газанжак болсан билерсин. Олара бәш маңадам рова гөрөмок!

— Гүнәсини берәймеселер зат ёк оларда, шо пулам ил-гүнден карз алдылар.

— Ене алсынлар! Эгнимиздәки эшиги сыпырып алдыңыз, Чарымырадың хелейиниң бахасына гечди о затлар. Шоң атасы өйүңден гетиржек задыны бир

гөр, бир өө сыгмаз. Хэ-э, сөян доганың-а докузы дүзүв болмалы, менем би тайда аңчалак гапып отурмалы-да! Шей дийип айдан дэлсиң эжеңе! Эжең биленокмы дий.

Ажап ялбарды.

— Халың гүррүңини этме, Гадыр, шү өйи халыдан долдурайын, өзүм докап билиён. Билим бүкүлип, гарагым гапылянча докмаң үстүндөн дүшмэйин. Ислесен язынып үстүндө ят, ислесен базара чыкарып сат. Эришини, аргажыны өзүм эгрейин, йүңүни өзүм дарайын.

Гадыр көшешмеди.

— Хакымы гайтарсынлар! Хакымың кесекэ сиңжек еринде нэм болжагыны гөрерсиң — дийди. — Эжеңе беркрэк диймели боланда дилиңе бадак атылан ялыдыр сен. Галам билен кагыз гапып берейин хэзир. Мен айдан сөзүми язарсын, экидибем эжеңе окап берерсиң.

— Маңа эзъет берме мундан артык, мен чыдамок, Гадыр, сабыр-такатым түкенип баря. Жа-ан Гадыр, мең ягдайыма дүшүнэй-дө.

— Ялбарма, гулагымы газам. Энеңе ялбар, сени сатып өзүңе хелей алян доганлаңца ялбар.

Ажап дүвүлди. Өңүңе гойлан кагыз билен галамы гөрсе-де, Гадырың хемлесини эшитсе-де, гымылдамады, даша дөңди, гужур-гайраты эриниң хөкүмине буюн сынмазлыга топланды. Йүзүңе деген юмругың бады оны аркан серпди, демини даргмады. Ягырнысына депилеңде гарныны гораглап бүкүлди. Шу сапар урга чыдаса, бу кемситме гайталанмажак ялы, өл велиң жыңкыны чыкарма дийип, өзүңе саргыт этди.

Чарымырада гелиң алдылар, Ажап атасы өйүңе тойдан бир гүн өң барды. Оны еке гойбермедилер, гайын энеси алып гитди. Той ерине етип баряркалар Огултувак геллине саргыт этди.

— Гөзүң гөги нэме дийселер, өрим урды дийип бирлип отурмагын. Эрдир, урарам, сөгерем, чага-да шарпык чалыңяр-а, өлэенок, шо шарпык саңа-да дегендир бирмахал, урды дийип эжеңден нэгиле болуп йөрен дэлсиң. Хэ диймән энеңден-атандан илери тутжагың эриң болар. Гадыр чагака-да эмэртди, болса-да йүрегинде китүв саклаяң дэлдир. Би сапар оку-

вам угруна болмандыр, ене гидип гелмесем болжап дэл дийди, гиден ериңем чыкдажы, шона-да гахар эдйәндир ол. Хазан урмуш би окувы дагам пула өвүрдилер. Ягдайы билип дурсун-а, гелин, дүшнүкли-сини эдип, әжеңе айтмагын герек, әжендир, йүрегй ярылып өлеси ёк, чыдар. Бизем чыдап йөрүс-ә.

Гадыр тойда гөрүнмеди. Балдызлары гелипдир, олар бойдашларынын арасында дуруп, шагалаңа томаша эдйәрлер, йөне екеси гелнеже жан дийип онун янына геленок. Олар Ажабың йүрегиндәки дерде дүшүнмейән болара чемели. Гадыр олара менден хас якын дийди. Гадыр билен ыснышыклы дурмуш болмаса, галанлары сана кесеки хөкмүнде середерлер.

Гараңкы дүшенде ол әриниң ызындан гайтды. Гадырын еке өзи телевизора середип ятыр. Идили задам гөренок экен-ле. Говачалы картан ичинде саяваныны титредип трактор ишләп йөр. Мундан өң-ә гыржыны тракторды. «Башга томаша тапян дәлсиниз, ил-ә трактордан гачып өйүне гелйә, шейдип хер кимин иййән нахарына тагам гошяндыр өйдйәмикәлер» дийип кәйинерди. Агшамкы шагалаңын башланан махалы Ажабың пейвагтына бәри гайгмажагы белли зат. Гадыр телевизора үнс берйән киши болуп отурса-да, ики гулагы Ажапдады, онун геленине канагат этди, оны мугыра гетирмәге чемели пурсатын дөрәндигине бегенди.

Ажап:

— Гадыр, улы ил тоя йыгнанды, бейдип еке отырма-да сенем... — дийди.

— Әжен ибердимиди?

— Өзүм гелдим, сени алып гитмәге гелдим.

— Акмак диерлер сана... Э-эй, гүм бол гөзүмин алнындан, болмаса-да, туруп, ит ялы енчйән сени.

— Енч, өлдүр!

Гадыр хасанаклап еринден турды, гыпынч этмән дуран Ажабың голундан тутуп, идирдедип отагдан чыкарды, гапыны япды, ичерден гыгырды.

— Өзүң гелен дәлсин, похуны иййән, әжен иберендир сени. Талады, яланач гойды, тоюна барсам разы боландырын өйдер. Өлсе-де, жаны чыкса-да разы болман!

Тукат хем гызыксыз гүнлер довам этди, олар Ажап учин жуда хаял гечйәрди. Кәшгә ховлугар ялы өнде

хош гүнлер гарашян болсады... Гөвресиндәки чаганын ягты дүңгә инени биленем гүйменже тапылар дийәймесе, говулык болар өйденокды.

Гүйзүн башында Чарымырадын гелнини атасы өйүне гайтардылар, Ажап гайтаржа гитмеди, аягы агралдыгыча эжелеринден чекилди. Соңам пагта йыгым гызышды. Мекдеплер япылды, ёлагчы автобусларын гатнавы кесилди, базарлары даргатдылар. Обаларын ичи чоларып галды. Пагтачылар гүн догманка гидип, гаранкы дүшенде доланярдылар. Узаклы гүнүн аргынлыгы, хер ким чай-нахарыны эдиндиги бир яна гышарма билен. Улы отагың ичинде терслин-онлын ятылып, гепден-гүррүнден бизар, телевизор гөрүлйәр. Данналян зат ёк, онаду-эрбет гөрүлйәр, онады-эрбеди билйән бармы! Көп сериялы, ичалылы фильмлер үрч эдилеп гайталаняр, нәче гайталанса-да гөрүлйәр, инди болжак ваканы эййәм ятдан билип отырлар, шонда-да гөрйәрлер.

Капас ичерде отурмага Ажабың деми етенок, хәли-шинди башы айланып дур. Гөврели аяллара сәредйән врач гелне башым айланяр дийди. Врач ялтанман дүшүндирди.

— Адамың ганы аз боланда ысгыны боланок, башы айланяр. Ганы азлыга медицинада анемия дийәрлер. Бизин республикамызда аялларың алтмыш процентден-де көпүси анемиядан азар чекйәр. Иймит етенок, витаминлер етенок, сүйт-гатык өнүмлери сизинң рационьызда азлык эдйәр. Мунун дашындан биз хемише химикатлар билен зәхерленип йөрүс. Иййән этимизде-де шол зәхер бар, себәби говача мейданына авы сепилйәр, авы сепилен мейданың отуны маллара берйәрис. Авы малларың организмине орнаяр. Сыгырларың сүйдүнде-де авы бар, биз шо сүйди ичйәрис...

Врач гелнин дүшүндириши узадыгыча Ажап ондан дегерли көмөк болмажагына гөз етирди.

— Хурма адамың ганыны көпелдйәр, сен хурма ий. Әриңе сарга, шәхере гидип, базардан тапып гелсин. Чагаларың сагдын болмагы үчин эркеклерем гөрешмели, биз олардан талап этмели.

Врач гелнин өзүнден гөвнүхошлугына хайран галды, гөзи гитди. Айдан дессине етмез затлар битирләйжек ялы, хер задам болса, ынамы бар. Говача-да,

она сепилдөн эччү керман-да, ганы эзлык да овуң өзүне ховп салмаян ялы. Ол жуда йылманак гөрүн-йәр, обада ишлежеге меңзэнок, аманат. Гөврели бо-лайса-да, обада догурмаз, шәхере гидер, адамсы ызындан гүл чеменини алып барар. Хемме кишини өзи ялы багтлыдыр өйдйәр. Гадыра саташан болса нөдердикө?

Пуллы меселе галмады, халыс Ажабын сүнцүни гемирди. Гадыр: «Эжең ене бир халың бахасыны гай-тарып бермесе, шү өйде сең дишин йылгырмаз» дий-ди, диенини гөгертмек үчин гүн ырман азар берйәрди. Ене эжеңе хат яз дийди, Ажап этмеди, енчди. Ажап өйлеринден аягыны чекди, йүреги гысып, ярылып барса-да гитмеди. Гөвнүне болмаса, эжеси гызына яйданч билен гарап, хер баранда онун пул сорарын-дан чекинип отуран ялыды.

Ажап башга чыкалга йүз урды. Гоншы обада яшаян дайзасыны чагыртды. Онун базар-сатува эз-бердигини биленсон, букжасындан бәш-алты зады чыкарып, шулары сатып бер дийди, ялбарды, хич киме айтман эт, жай салдыржак боляс, зерур пул герек дийди. Дайзасы затлары гөвүнсиз алып гитди. Гидишинине-де Ажабын эжесине дуйдурыпдыр, гызын межбур эдилмесе бейтмезди дийипдир. Гызгүл Огул-тувагың үстүне гелипдир, Огултувак гудасынын геле-нини оглуна айдыпдыр, оглы Ажабын үстүне алдажы болуп дөкүлди.

— Мең өз этими өзүме ийдиржек боляңмы? Би өе гелен зады сатдырып, эжен үчин үзлүшәйжек экен-нин-дә! — Ажабы енчди, йүз-гөзүнде абат ерини гой-мады. — Эжең мең үстүме гелсин, мең сөзүми динлесин.

Ажап шу сапар өлерин өйтди, ене эртеси агыр гөв-ресини сүйрәп еринден галды. Эжеси гара бермеди, букжасыны базара салдыржак боланы үчин гызын-дан өйкеләндир. Хәзир гелмәни кемем дәл, гелсе Ажабын йүз-гөзүни гөрүп, гудаларына гыгырар. Ене лавадыр, гелмесин, хич кимем гелмесин. Ажаба адам керкар дәл. Гөвресинде гөтерип йөрен чагасына-да гтенди: «Би азаплы яланча нәдип инжек сен, саңа шатланжак бармы, бигадыр».

Сатылмадык затлары дайзасының оглы гетирип гитди.

Ин яманы өнде экени.

Биринчи хеләкчилик декабрың башында болды. Гадыр ишден соң машыныны гаражда гоюп, шофёрларың чай-нахар иййән отагына совулды, бу махал чыра барлыгы, адамларың сесиниң эшидилйәнлиги оны геңиргендирилди.

Гапыны ачып ичери эсеван боланда, гүбүрдәп ян-ян галайы пежин аңырсында дере батып отурану-гышарып ятанлары гәрди. Орта газет языпдырлар, газетиң үстүнде ардылан дүйп соган, говурдаклы межиме, чөрөк бөлөклери, кәселер, хер бурчда-да бир арак чүйше дур.

Отуранлар Гадыры сачагын башына гечирдилер.

— Гадыр жан, сен агаң гапдалында отур — дийиң, слесарь Жума кесик, онуң сыйындан чекди, шол махал сынчгылавыгы гайталады, бокурдагына урлан дек гөвреси зиңкилдәп гитди. — Агаң гахарыны гетирсене сен, Гадыр, би сынчгылавукдан дыналы-ла, бизар этди-ле би. Гахарымы гетиржек боляныны билдирмегин маңа, билсем гахарым гелмез, гахарым гелмесе-де сынчгылавук айрылмаз, хък... гөр-ә! «Сең-ә праваны алдылар, өлйән болсан өл» дий, «гүл ялы машыныңам гөзүң алында башга бири сүрүп йөр, она-да ене бир гезек өл» дий, дий шоны, дийсең гахарым геләймегем әхтималдыр. Ене үч айым галды, слесарлык, хош га-ал имди... хък. Ә-әй, би гүн сен нәдеңде-де мең гахарымы гетирип билмерсин, шужагаз кәседәкини ичип гойбер. Мәммет, жамы сүйшүр бәрик... Гадыр жан, сен би гоч йигид-ә танаяң — Жума кесик Нобат мугаллымың оглуның эгнине какды. — Нурберди жан шәхерден говы хабар гетирйә, хък... Тәзе хожайын юрды гүл ялы эдер диййә. Шол адам парахоры ёк этс-ә маңа башга зат герек дәл. Нурберди, сен агаң ынанар ялы әдип айт: тәзе башлык парахорлары ёк эдерми я ёк? Ёк эдер дийсең, шужагазы Гадыр жан билен ичип гойбержек, хък...

Нобат мугаллымың оглы чыны билен дүшүндирди, ол серхош дәлди.

— Ёлдаш Андропов кимин парахордыгыны билйән адам, әхли факт элинде.

Мәммет узын тирсегине галды.

— Бизин башлыгымызам билйәнмидир? — дийди. —

Бригадирлерден пара аля, билйәнмидир шоны?

Нобат мугаллымын оглы күртдүрди.

Жума кесик Мәммедин эгинден басды.

— Овнатмасана муны, Мәммет, нәдйәң-ай.

— Бизин башлыгымызы билмейән болса хасап дәл.

Мәммет отуранлардан йүзүни өвүрди.

Нобат мугаллымын оглы:

— Хемме кишиңем ызындан етилер — дийди.

— Гөрдүңми, Мәммет, хък... сен Нурбердә ынан, Нурберди икимизден көп билйә. Андропова өзүм яз-жак: пара алян гайышныклары түрмә дык дийжек. Пара бермедим, мени нәтдилер, агзындан ыс гелйә дийип, биринжи гезекде эдйәнлери шү, вах-х, янымда пулум ёкды, бержекдим-ле.

Мәммет ене дикелди.

— Галыңы нәдер?

— Галыңам ёк эдер! — Жума кесик бирден өз айданына икиржиңленди, голдав күйсәп Нобат мугаллымын оглуна серетди. — Елдаш Андропов галың алыняндыгыны билйә герек? Билйәндир-лай, газетлер язып йөр-ә, хък...

Нобат мугаллымын оглы хас габаралы геп урды.

— Галың дийлен зат социал кесел, оны ёк этмек үчин шо кесели дөрөдйән микроплаы ёк этмели.

Жума кесик оны саклады.

— Дур-дур, дур сен... сен би адамлара лекция окажак болма. Сен микроп дийдин, шо микроп диййәннин ким боля, ады, атасының ады, памилясы... ёк, шним, ат тутмасаң хасап дәл, Гадыр жан гаты гөрер сенден, галың дийсен Гадырын багры түтәбир. Сен микроп өлдүрйәнчән, хък, Гадыр ялы небир йигитлен гүл мензи солжак. Авы сепип өлдүрмелими о микро-бы? Көп билйәннин чын болса, оны сен, Нурберди, bize чүрт-кесик айт: эртириң өзүнде галың ёк эдилерми ■-да эдилмезми?

— Эртириң өзүнд-ә ёк болар өйтмән.

— Гутарды! — Жума кесик аажы йылгырды. — Әй, Нобат мугаллымын оглы болсаңам, Нурберди жан, бизин сенден тамамыз чыкмады, хък...

Олар оба ятанда даргадылар. Хер нәме-де болса, Нурбердинин ынанжына гулак габартдылар. Ол па-рахорлык галса, галыңа улы зарба дийди, себәби га-

лыны бимөчбер галдырян харам газанч, пара алян адамлар.

Гадыр өйүне гелйэркә пикир өвүрди. Эгер Нурбердиниң айдышы ялы болуп, Андропов юрды дүзгүне салайса, галының адыны ёк эдәйсе, Гадыра, хей, пейдасы болармы? Йүреги авады, маңа пейдасы болмажак болса карам болар дийди. Алнан галың гайтарылжак болса, онда геп башга, гечени гечди билинжек болса, дүзелмән гечсин! Пара галдырылса, гайыбаначылар нәдип окар? Мугаллымлар билим талап этселер, кимиң бәхбидинин аралдыгы боля?.. Ә-эй, бейле болайса, ики тарапа-да еңил дүшеси ёк.

Бу пикирлериниң соңы башына дүшен талаңчылыга сырыгды, ене ганы гызды. Андроповың сыясаты билен баглы ил арасында башланан геп-гүррүңден өзүне бәхбитли нәхили нетиже чыкаржакдыгыны билмән көсөйәрди. Шол көсенч сабрыны элинден алып, оны хасам алңасадярды. Алңасан пурсаты ажысыны пүркмәге адам герекиди. Олар хемише Гадырың гапдалында: Ажап, Ажабың эжеси. Олар беланың көрүги, олар Гадырың сәхелче ислегине-де диш-дырнак болуп гаршы дурярлар. Икинжи халының бахасыны зат тапмаяндыклары үчин гетиреноклар дийме, олар Гадыры эсгереноклар. Зат тапмаян болсадылар, биринжи халының бахасынам гетирмели дәлдилер, гетирдилер-ә! Икинжинем гетирерлер!..

Ол шейле айгыт биленем гапыдан гирди. Бир бурчда ере дүшек язып ятан Ажабың бөврүне депди.

— Тур, керевадың үстүне геч, юмшак кереват барка багты ятаның ерде ятышына серед-ә.

— Юмшак ерде билим язып гелйә.

— Геч бәрик, сени богуп өлдүржек!

— Богжак болуп азара галып йөрме, гүнүм шү болжак болса, өзүмем узак яшаман. — Ажап дүшби чага ялы кровада гечип аркан ятды, билиниң агырсы гүйчленди, ясыгының песлигинден башы айланды, шифоньериниң өңүнде эшигини чыкарып дуран Гадыр пырланып башлады. Ажап кынлык билен башыны галдырды, жуда улалан гарны күкрегине дирелип, демини далжыгдырып барса-да, келлесиниң дүзелерине гарашды.

Гадыр:

— Сожаян-ла бейле — дийди. — Ынсабын богамы?

— Ерте ятан яссыгы оклай-да мана.

Гадыр агыр яссыгы элинин гүйжи билен Ажапдан вынды, яссык Ажабын йүзүне дегип, келлесини аркан серпди.

Гадыр чыраны сөндүрүп, галдалкы кровата гечди. Ажап:

— Шейдип хорламак үчин мана өйлендиңми сен?— дийди.

— Чыдаңокмы? Чыдамаян болсаң, өл, дирикөн сүтем гөрөрсин. Эжеңе өймүзи талатдың, доганыңа хелей алып бердиң, сен юваш ялы гөрүнйөң, кесәңдөн серетсен шейле, сен гөмүлгөн, этжегин ичинде. Галтаман талан өйүндөн гачармыш, сен максадын талан өйүндө гүлүп-ойнап гезмек-дө? Сен авыны гезерсиң.

Ол Ажабын чем гелен еринден буруп алды, Ажап дишини гысып чыдады. Нәмәнин өзезине бейле чыдамлылык гөркезйәнинне онуң өзөм акыл етирип биленокды. Сесини чыкарман бургының авусыны йүрегине сиңдиренде онун эзъети гөвресиндәки чага-да етйәндир. Чыдамын билен Гадыры хасам өжүкдирйән дийди, оңа сенин гөзяшын герек, ахы-налаңы эшитжек.

— Сени гөрсем ичим яныберйә, утуланым ядыма дүййә. Мен пулума доганын хезил эдип йөркә, сен дишин йылгырмаз. Олар алыш-чалыш этдилер, сен пайыңа дүшөн дине хорлукдыр, биләй шоны, менден дине хорлук гөрөрсин.

Ол ятан еринден элини батлы айлап Ажабын йүзүне урды. Ажапдан ене сес чыкмады, дине кынлык билен башыны галдырып, кроватдан дүшжек болды, Гадыр элине ялышды.

— Бутнама, ят!

— Бурнум ганая.

— Дүш чалтрак онда, керевада ганын даммасын. Аягы билен Ажабын еңсесинден итди, ысгынсыз гөвре ере шалкылдап дүшди, иннилди эшидилди.

Ажап көйнегинин этеги билен ган акян бурнуны тутуп отурды, ерден галжагам болмады, аркасыны кровата диреди. Кувватынын ёклугына, әжизлигине кемсинди. «Мен нирә гидейин?» дийип зарлады. Өйдәкилер ондан бихабар, хабарлы боланларында-да оларын гатышаслары геленок, ёгса Ажабын йүзүни-

-гөзүни гөгөрдип йөрөнини гөйгөлөр-э. Балдызлары гелнежелериниң гапдалындан ойтураклап гечйөрлөр. Олар Ажаба ыснышмадылар, я мен бейле бедроймыкам дийди. Өйлөрине гитсинми? Энесиниң дулуна барып чага догурсынмы?.. Эне-атасы муңа гөвнөрми дий...

Гадыр кровадын үстүндөн сүйшенеклөп Ажаба голай гелди.

— Чарымырадын хелейи гайдып гелипдир, хабарың бамы сен? Ики машын зат гетирипдир, шү өе несип этмедик зат шо затлар. Эртир соңкы срогың, шо халы гелмесе, сени өлдүрүнн. Өзүң гидип гетир, бермеселер дава тут, ялбар-якар, чабаланып ят, өл! Йөне диеним битсин... Э-эй, гидермин эртир?.. Гидйән дийип дилиң билен айт... Лал ачдынмы, дий бир зат...

Ажабың эгнинден тутуп силтеди.

— Мең гитмежегими билйән-э сен...

Гадыр ики өвре Ажабың келлесине урды, пайыш сөгди. Ажабың бейниси чайканып, гапдала энилди. Гадыр болса, инди нәме этмелидигини ойланян ялы аркан дүшүп сус ятды, соңра кәйинмәге башлады.

— Йигрими бәш мүң берип аланымам сен болдуң. Гөркүн-гөрмегин үйтгешикми сен, акылын үйтгешикми сен? Сен акмаг-а! Акмак болмасан непиңи-ногсаныңы билердин, олар сени ялаңач ковдулар. — Ол бирден бөкүп кроватдан дүшди, сессиз-үйнсүз гышарып ятан Ажабың голундан япышды. — Тур, гүм бол сен, гөзүм гөрмесин сени.

Ажабы сүйрәп уграды, шифоньер билен кровадын арасындакы дарышганлыга етенде гөвре гечмедди, ләш ялы буланды ятды. Гадыр оны ики өвре депди, гыгырды.

— Ер ювутсын сени!

Отагың гапысыны итдилер, ачылмады, ичинден илдирилгиди.

— Гадыр... Гадыр. — Бу эжесиди. — Галмагалың нәме, оглан?

— Хич зат, бар, ятыбер.

— Бижайлык этмәвери.

— Өзүмиз оңшарыс, сен худаы чагыр-да аркайып ят.

Эжесиниң аяк сеси дашлашды, Гадыр бады ална-

нына жаны янап ялы, ерде буланып ятан гөврә гайдып серетмеди, кровада өзүни оклады.

— Нәмәме гөрөк сен, башыма ялайынмы сени, би хөтжетлигине гөрә дөв ялы жаның бар болсады, бурнуңы сыксаң жаның чыкжак. Бәш саны чага дограрсың, кырка етмәнкән галыбилмән отуран хелейсиң сен, майрык багтыятан! Гарныңдакы чага сагдыр өйдйәнми, дограрсың, маңа азардыр, о догтора әкит, би догтора әкит. Э-эй, сең өзүн кесел-лә, багры харап болан, би хөтжетлигиң болса, багрың эрәп-акар. Мән багрымам якжак сен! — Гадырың улудан дем алмасы галса-да, кәйинмеси галмады. — Хайван-лай биз, хайван... шуңа-да йигрими бәш мүн харч эдйәс-дә. Иллер гидип, ики мүнә гүл ялы хелей гетирйәрлер, он ики хелейиң бахасыны синдирип, манлайымдан чыкан сен болдун инди!

Үмсүмлик аралашды. Ажап енжилен беденини гөзгамага яйданып ятды. Он ики сүнңүниң бирлигине-де ынанмады. Өзүне: гайратың болса, сен өлмели дийди. Ол, илкинжи гезек, от ичинде ловлап янышыны гөз өңүне гетирди, дер басды. Ажап янса, гөвресиңдәки чага-да янар. Чаганың болшуны гөз өңүне гетирмежек болуп, ол айылганч пикири серинден ковмага дыржашды, йөвселем болса, арзув этди: чагасы билен аркайын яшамага гойсадылар, бар аладасы диңе чагасы болсады!.. Ек, барыбир айылганч гөз өңүне гетирмеден дынып билмеди, демигди, гаршылык гөркезди. Худай жан, ялңыз болсам өлер гидердим, мән ялңыз дәл-ә, гөврәмде дәбшенекләп ятан чага бар-а!..

Сонра Гадыр кроватдан дүшүп, Ажабын ятан ериңе гелди, онуң энегини пенжесинде гысып силкди.

— Сен мени кәйиндирйән, э-эй, мән жанымы якяң, диеними эдеңок. Даң атып-атманка әженлере гидерсиң, эшидйәнми айдыянымы, мән диеним гелмежек болса, гелме бәрнәк, шо тайда гал. Гидермин? Э-эй, саңа гидермин диййән! — Ажап жогап бермеди, Гадыр онуң энегини гойбермеди. — Шу махал алмасақ, соң хич зат бермез олар бизе. Гидермин эртүр?.. Гидерин дий, маңа белли зат дий.

Ажап хич зат диймеди, гитмежегини билйәрди. Урга гарашды, эййәм бедени саңнылдап башлапды.

Гадыр онуң сачындан пенжеләп тутды, келлесини гайта-гайта пола урды, дызыны дөшүне диреди, богды.

— Өлсене сен, доганыңы..?

Ажабың хыркылдысы горкузан болса гөрөк, дем-лигйиң гойберди, аяк үстүне галып, гүйжүни гайгырман, гөвсүне, гарнына депди, өзи ядап ене кровада сүйнди. Инд-э дийлени эдөйсе гөрөк дийип, канагатыңы өзүне дуйдурды. Ажап хелөк болар диен пикир келлесине-де геленокды, себөбү Ажабың телим вагтдан бәри чыдап гелши бу әтйяжы онуң серинден айрыпды.

Ажап дан атанда хушуна айланды, хенизем енжилен еринде ятан экени. Пенжиреден агарып барян асманы гөрди. Ичери йылыды, капасды. Отаглар гызгын сув билен йыладылансоң гижө пежиң одуны галдырярдылар. Пенжирелер петик, арасса хованың гирйән ери ёк. Ажап хова етмейэндигини барха бетер дуйды. Чага-да хова етйән дэлдир, Ажаба етенок, чага нәдип етсин.

Ол жуда ысгын-мыдардан дүшен экени, галжак боланда аяклары санңылдап, гөзүниң өңи гаранкырады. Арасса хова етсе, ысгына гелерин өйтди, эмедеклөп диен ялы гапа етди, дивара япышып, зордан аяк үстүне галды. Гадырың оянарындан әтияч эдйәрди, оянайса, дашары гойбермез, гойбермесе-де, Ажап капас ичәрде демигип өлөр. Иң яманам, чага хелөк болар. Хәзир ол шу пикире шейле бир ынаныпды, багры билен сүйшүп гитжекди вели, эгленмән дашары чыкжакды.

Хернә, Гадыр оянмады. Оны өйдәкилерин хич бири дуймады, әнтек туран ёкды. Ажап даш чыкды. Гыш эртириниң анзак ховасы бада-бат беденинден гечди. Совук чыглы ховадан дем алдыгыча күкреги гинеди, йөне сүннүнде эрбет санңылдама дөрөди, зордан өзүни тапчана атды. Аксовулт асманда сейреклән йылдызлары гөрди. Илерки ёлдан төвөреги гохладып, машын гечип гитди.

Ол беденине диң салып, эсли отурды, чага дем етерче вагт болды, инди гымылдамалы, эжссине бардыгыны дуйдурмалы. Ики элиниң аясыны гарнына тутды, хич хәли гымылды дуймады. Биринжи гезек, чаганың өлен болмагы әхтимал диен горкулы пикир калбына долды. Эгер өлен болайса, мен нәдеркәм, гыгырармыкам? Ол ховпы йүрегинден сызса-да, оны

әсгермезлиге урса, беладан сыпарын диен умыда ма-
йыл болды.

Гапыда отуруп, чаганын гымылдарына гарашмагы
макул билмеди, хә диймән өйдәкилер өрер, даш чы-
карлар, оңа аркайын гарашмага май бермезлер.

Меллегиң аягындакы үзүмчиликке йөнелди, гаяк
атым аралыга гечйәнчә халыс ысгындан дүшәйди,
дөрт эвре гөзи гаранкырап, тас йыкылыпды. Инди
жайдан чыкаянларында-да бада-бат оны гөрмезлер.
Эгниндәки юка чабытдан совук мазалы гечди. Асман
ачык болансон аяз йитиди, ер донмаса-да от-чөпе гы-
рав дүшүпдир.

Гөвресиндәки имисалалык оны барха ховсала сал-
ды. Бирденем этегинде әл бардыгыны билип, элини
етирди, кичи гейминин әлдүгини, әл ерин йылысыны
дуйды. Элини бурнуна етирди, ганын ысыны алды.
Бада-бат чаганың ганыдыр диен пикир серине урды,
шоңа-да ынанды. Ол әлендир диен әтияч бу аламан-
дан сон хакыката өврүлди, йөне сыгырмады. Бойнуны
буруп отурышына сүтемли дурмушын бир пеллеси гу-
таран ялы аргынлык, бипервайлык аралашды. Шей-
ле-де болса, калбындакы умыт бүс-бүтин гутарман-
ды, чага бир аламан берер өйдйәрди. Аламан болма-
ды. Эртирин үмсүмлиги Ажабын калбына гутулгы-
сыз тукатлык болуп чөкди. Ол гөвресиндәки чага
йүзленди: «Сен хеләк болсаң, менем яшаман, икимиз
биле өлерис, сени гөврәмден айырман өлерин, икими-
зи бир мазарда жайларлар».

Этегинден гидйән ганын кесилмән, гайта бетерле-
йәндиги оны ховсала салмады, әлжегине ынанды. Эн-
тек деми барка өйлерине етмеги күйседи.

Ажап гүн доганда сүйренип, өйлериниң гапысыны
итди. Голтугыннан гөтерип әжеси өе салды, төре ге-
чирди. Ажап: инди аркайын өлерин дийди. Хернә, Га-
дырын гапдалында ил ялы чыңсап өлмели болмады.
Әжесинин төверегинде пелесан уруп йөренини гөрсө-
де, бипервайды. Сәхел салымдан хушуну йитиржәк-
дигини билип ятырды, гарашярды. Хич зат айтмалы
дәл, мундан сонкы болжак зада онун дахылы ёк.

— Жан гызым, сана не дөв чалды, йүзүнде ренк-
пет галмандыр? Дашарда ятдынмы, гызым, эндамын
кесеге дөнүпдир-ле?

Ол әжесинин ховсалалы сесини эшидйәрди, йөне

она жогап бермек аладасындан дынчды. Ол дине өз ислегини аян этди.

— Эже, өлмөге гелдим мен...

Ичериниң йылысы Ажабың донан беденини йылатдыгыча, этегиниң акмасы бетерледи.

Сыркавханада онуң гөвресинден өли чага айырдылар.

12

Гызгүл чаганың өлүмини Гадырдаң гөрди. Сыркавханада ятан Ажап бираз ысгына геленде сон жебир чекени ядатмазлык шерти билен сүлчө сораг этмөге ругсат бердилер. Ажап эриниң гүнөкөрдигини тассыклады.

Женаят ишини дернемеги район прокуратурасынын сүлчүси Санжар Агажанович Велневе табырдылар.

Судмедэксперттин эксперт врачының гөркезмеси чаганын өз ажалына өлмөндигине гүвө гечди. Врач шейле языпдыр:

«Хачан-да мев өли чаганы кесемде, онуң саг маңлайында яраның бардыгыны аныккладым. Шол яраның өзи тегелек гөрнүшде, диаметри 2 см. экен. Яра гуры чал ёрка билен өртүлен. Соңра жесет кесилең вагтында йыртылан ягдайда лямбдо гөрнүшли бирлешигиң бардыгы аныкланды хем-де келлэниң хамы билең келлечанагың сүңклериниң арасында ганын топланандыгы аныкланды, шонун билең ики бейни бөлегиниң арасындакы пердэниң йыртыландыгы аныкланды. Чага судмедэкспертизэниң моргуна гетириленде кеселиң тарыхы билең танышдык. Шонда врачлар тарапындан гойлан диагноз эсасында мев шол чаганың энесиниң ичинде өлендигини кеситиледим. Себэп дийсең, эне гөврелилигин икинжи дөврүнде шикес алыпдыр, муна чаганың келлесине етен шикеслер шаятлык эдйэр. Екарда агзалан шикеслер хайсы хем болса гаты хем күтек предметин тэсири билең болуп билер. Бу ягдай аялың гөврелилигиниң икинжи дөврүнде онуң гарнына депнлендиги зерарлы йүзе чыкандыр диймөге мүмкинчилик берйэр».

Ажап сыркавханада чыкып, гайын өйүне бармажакдыгыны. Гадыр билең яшамажакдыгыны чүртке-

сик айданда гайын энеси Огултувак элден-эле гечип, халыс даны тозуп гиден гөк депдери сүлчә гетирип берди.

— Кеселли гызлары үчин дүнйәң галыңны алып-да, бу гүнки гүн гаңчаларыны гарнына алмалары нәмемиш — дийди. — Гелниниң доланмажагы чын болса, алан затларыны гайтарсынлар. Шу депдере скән-екән языландыр, өз эллери билен язып берлен исписск, боюн товлап билмезлер. Өтен йылын аягында элимизе тутдуруп гойберендирлер. Чага-да бир бахана, о хелейиң ниети яман: гызыны бизден айрар, бәш гүн дулунда отурдып, теллеги аганын бирини тапар-да елмәр гойбәр, ене бир бендән өйүни талар.

Умуы пул хасабына гечирениңде йигрими еди мүнә етйән список женаятың өрисини гинелтди. Ажабың әжесиниң хем какасының гаршысына иш гозгалды.

— Шо йыл саралтма дегенде өлмели экеним, әже.

Гызгүл Ажаба күпүр геплейәрсин диймеди, гайта онун пикири билен ылалашян ялы, гызының йүзүне найынжар гарады. Эрән гуршуның үресинин йүзе галшы кысмы, әжесиниң гайгысы, ховсаласы йүзүне, гөзүне чыкды. Ол гөзилгинч болдугыча, Ажап шонча-да өз алачсызлыгына янды. Нәтсин, нә алач этсин!

— Өлен болсам, би чака ятдан чыкар гидердим.

Гызгүл гызының өлмән галаныны геңлейән шекилде якымсыз серетди.

— Докторлар сени ажалын элинден алдык дийәлер, өй, өзи, ажалы етмедиге себәп тапылмалы-да.

Ажап: әжем мениң өлмән галаныма гынанып отуран болмасын дийди, әжесиниң болшунда бу пикирини инкәр этжек аламан гөрмеди.

— Какаңа бир дегмәверсинлер; мен оваррам-ла өлсемем, йитсемем... Сенден соралса-да, белән көргү әжемде дийгин, әжем сатды дий. Телевизора чыкарып, иле масгара этмеселер галан зады гөрүбирис.

Сүлчи Ажаба якымсыз совал берди.

— Сен Гадыра сөйшүп бардыңмы?

Бу совалын берилжегини Ажап билйәрди, яйданярды. Сүлчинин сорамага хақы бар, Ажабың кеч ыкбалы якымсыз совалын берилмегини кануны ягдая өврүнди.

Ажап умытсыз назары билен сүлчә бирпервай гарады Ажабың агзындав чыкжак сөзе ирякгә болуп

отуран адамың бисабыр йүзүни гөрди. Бу адамың гең ады бар. Ол адының сейреклигине буйсанып йөрөн болмасын, өңки геленде адым Санжар дийди. Фамилиясынам айдыпды, Ажабың ядындан чыкыпдыр. Гадырынам ады сейрек-дә, ат билен адам дүзедип боланок, ери, Гадырын киме гадыры бар? Санжар диймек нәмекә? Бу адам томаша күйсәп отуран болмасын? Әр-аял гатнашыгындакы пынханлык хемише гыбатчыларың етип билмейән зады, я биём гыбат күйсәп гелдимикә?

Сүлчүниң йүзүндәки доклогын, ровачлыгын аламаты оны гең хем якымсыз дуйга итерди. Бейле нәзик йүз гүне чыкман, өйүң дулунда отуран улы гызлара, гелинлере мынасып. Хамының кагыз ялы текизлиги, гашының, сачының ялпылдап дуран гаралыгы Ажаба ярамады. Бу адам кесекиниң дердине дүшүнермикә дийди, бада-бадам дүшүнмез диен нетижә гелди. Мунун аялы нәхиликә? Овадандыр. Әр-аялың бири-бирине мензеш болаймагам әхтимал. Бу адам аялына юмрук гөтержеге мензәнок.

Сүлчи совалы тәзеден гайталады.

— Сен Гадыр билен сөйшүп дурмуш гурдуңмы?

— Билемок... билемок...

Сүлчи әр-гөкден гелди.

— Сен билмесең ким билсин? Дурмуша чыкан сен, сенден башга билжек ёк.

Сүлчи бу ерден эшиден гүррүңини агшам аялына айдып берер, олар Ажабың болшуну гүлкә өврерлер, би акмак гызлар нәме эдип-нәме гоюп йөрөнлеринем биленоклар днерлер. Оба гызларыны янжамак халыс әндик болупдыр.

Шу пикирден сон Ажап дувүлди.

— Билемок! — дийди.

— Обадакылан айдянына ынанмалымы, олар а сөйшүп барды дийәлер.

— Олар нәме билйәр-ә.

— Онда өзүн айт-да.

— Билемок!

Сүлчи амыккы сйланмагы теклип эдип гитди, гадени билен Ажабын ягдайы еңлемеди.

Догруданам, обада Ажап сөйшүп дурмуш гуранларың хасабына гирйәр. Колхоз башлыгының иденет орунбасарының гызыл сыя билен язылан списо-

гында онун ады дур. Орунбасар гелинде ене бир список бар, гара список, оңа сөйүшмән дурмуша чыкканлар язылар, йөне гара список гызыла гөрә ужыпсыз.

Медениетин пажарлап өсүшинин эсасы гөркезижиси хөкмүнде орунбасар списокы кабинетинин гөрвүкли еринден асып гойды. Оңа оба Советинин башлыгы Айсенем маслахат берипдир дийдилер. Узак мөхлет гечмәнкә районда галмагал турды. Галмагалын башланмагына себәп болан галын меселеси. Меркези газетлерин биринде галын бимөчбер дережә гөтерлендиги зерарлы республиканын идеология гурамаларыны танкыт этдилер. Москвада чыккан газетин көтегинден сонра үмсүм гезмек гулук везипәне хыянат билен барабар. Ин есер ери, дуйдурыш жуда ёкардан гелди. Шовхун турузмалы, депрегин сеси билен чекиртгәнем үркүзип боляр. Хай-хайлы компания башланды. Агыр гечмишден мирас галан йигренжи галына газетлерде, радиода, телевидениде гижә-гүндиз гаргалар. Овадан гаргап билжек адамлар гөзленйәр. Олары оба ерлеринден тапып болса, хас аматлы. Гечмишин зыянлы галындылары энтек бизин социалистик обаларымыздан эл чекенек. Экине гонян гарасарларам түпән сесине горкуп гачяр. Галын нәлетлейәнлерин хайбаты түпән сесинден пес болмасын! Везипе шундан ыбарат.

Галыңа өкделик билен гаргап билжек адамлары Ажабын яшаян районунданам тапдылар, республиканын телетомашачыларынын өнүнде гаргамалы дийип Ашгабада угратдылар.

Яшы эллә етен гөрмегей аялын чыкышы Ажабын гөз өнүнде дур. Ол аял чагалар багында мүдир болуп ишлейән дийди. Еди гыз, үч огул догруппдыр. Сонра гызларынын тарыпыны етирди. Едисем айын бөлеги. Диллеринден бал, эллеринден дүр дөкүлйәр. Той-томашада танс ойнасалар галын-галын өзүне гөвни етйән йигитлер хейжана гелйәр. Тикйән гейимлерини, докаян халыларыны сынламага гөз герек. Дөрдүсини дурмуша чыкарыпдыр, гызлары сайлан йигитлерине барыпдырлар. Галан үч гызам гөвүнлеринин сөйләнине барар. Менин гызларымын тапан йигитлери өзлерине кыбап. Гызларымын гөвнүни сындырып, багтыны баглажак ялхор, парохор, ишякмаз лотулар

оларың эле янынданам гелип билмезлер. Мен маңлайдакыны гөрүберерин дийип, такдыра тен берип, сәхел кынчылыга йөвселләп, гөзяш дөкжек гызлар етишдирен дәлдин, мениң гызларым одуң бөлегидир дийди. Гызларымың гөвнүни тапың-да алып гидиберин, галың дийсем дилиме бисмил чыксын, сәхел гыйылсам йүрегим ярылсын!

Республика жар чекен, идея тайдан өңдебарыжы аялың мугт гызларына хантама йигитлерин гонжуна гор гуйлупдыр. Той мынасыбетли гызларың талап эден совгатларыны эшиденлеринде оларың агзы учулапдыр. Дине бриллиантлы шайларың бахасы он бәш мүнден гечйәрмиш. Муңа галың дийип дүшүнмели дәл, булар той совгады!

Әди янан йигитлер телевиденийә, гайры эдаралара янғынлы хатлар языпдыр. Шейдип, өңдебарыжы аялың сепи ачылыпдыр. Хилегәр, шөхратпараз аялың үстүнден дөкүлипдирлер. Дүйнки идея тайдан өңдебарыжы аял бу гүн көнәниң керебине чолашан, ыздагалак аяла өврүләйипдир. Ыздагалак аялы паш әдижилерин йыгнагына гатнашып геленден соң медениет орунбасары кабинетинден асылгы ики списогы айрып, тахылында гизләпдир.

Галың төләп оглуны өйлендирийәнем, галың алып гызыны чыкариянам галыңдан зейренйәр. Кәшгә, галмагал турзаныңа дегйән болса, галмагал туруздыгыңча ол хазан ровач аляр. Адамлаң ики йүзи, ики гепи бар, онсоң галың галармы! Арада бир эмелдар телевизорда гепләп отыр: галыңның көпелмегине харам пул, пара көмек эдйәр диййәр. Шоны билйән болсаң гызлары көтекләп отурман нәме? Харам пулы, параны ятыр! Хәли дернәп гөрсен, шо адамың өзем акгуш дәлдир.

Ажап өз янындан өврүп-чөвүрийәр, асыл ады йитмиш галың меселесинде кими аклап, кими гаралажагыңы билеңок. Би галың диен зат әнтең дерман-дәрис тапылмадык кесел-ә дәлдир-дә? Алач тапман, хер ким гаргыш билен ичини совадайжак боляр. Арада бири газете языпдыр: галың болан ерде сөйги ёкдур, галың билен сөйги бир ере сыгышмаз диййәр. Ягың ичине гирмән, оны дашындав кесекләп йөрән адамың айдайжак сөзи. Гоншуларынын гызы Огулшекер газет гәпдала зыныд гойберди. «Сөййәни чыны болса,

галын беремзи, танс эдер — дийди. — Ханы инди сөйгүлсн үчин жанындан гечжек эркек бармы? Хайсы тарапына гарасаң бир топар намарт, йыршаршып йүзүңе мээрилишип дур. Сең йүрегиңе ашык болуп сөйжөк ёк, гаразарлары зат бермән мугтрак өйленмек. Хей, пейда дийип гыз сөйүлйәнмидир, гыз! Сөйгүнем пейдакешин хилесине өвүрдилер-э. Йүзүңе сеседенлеринде шу гызы мугтрак алып болмазмыка дийип середйәрлер. Шейтжек болсалар, сөймән гечсинлер, сөймән өтсүнлер!»

Деңин үстүнде гомлар ойнаса-да, ашагы асуда диййәлер. Ажап галынлы гүррүң билен газетлерин, радио-телевизорун турузян галмагалыны деңин үстүндәки гомлара меңзедйәр. Шол бир хен, ха-алыс йүрек-багра дүшди. Махалында эдеп-тербие бермән, соңам гүнәлерини боюнларына алмаян эне-ата чагаларының биздеп өсендиклерини оларың өзлеринден гөрүп, игенип-кәйинип йөрендирлер. Гызлара эдилйән игенжем шуңа меңзейәр.

Ажабың үч доганыны галын төлөп өйлөндирдилер, өзүндөн улы уясыны дурмуша чыкаранларында галын алдылар. Ажабың әжеси: «Ил мана гызыны мугт беренек — диййәр. — Диш-дырнак болуп, бергә-боржа батып алдым, ери онсоң мен нә себәбе өз гызларымы мугт берип гойберейин».

Ажап әжесиниң пикирини инкәр эденек, инкәр этжек адам бардырам өйдөнок.

Төвөкгеллиге йүз уруп, халашян огланы билен гачып гидйән гызларың болшуна Ажап дүшүнөнокды, өз башына дүшмесе, белки, дүшүнибем болмаз.

Гадыр оңа гачалы диймәнди.

13

Прокурорун сүлчүси Санжар Агажанович Белиев бу женаят ишини хөвөс билен алыпды. Ажап атлы гыз обадашы Гадыра дурмуша чыкяр. Бир йыла етип-етмәнем өли чага догуряр. Экспертиза дашкы гүйжүн тәсири зерарлы чаганың хеләк боландыгыны тассыклайр. Эйәм келебиң бир ужы сүлчүнин элинде, оны чөзлемек, акыллы-башлы нетиже чыкармак Санжарын башарныгына баглы. Башарныгының не-ненсидигини милицияның сүлчүси болуп ишләнде гөр-

кезипди. Үч өвре буйрук билен онун ишдәки үстүңлигини белләпдилер, нобатдан дашары чинини бейгелтдилер, йигрими секиз яшында капитанлыга етди.

Милицияда ишлән соңкы йылында оны неше сатъянларын хем оны өндүрйәнлеринң гаршысына гөрешйән топара баштутан эдиңдилер. Гизлин гөкнар экйәнлеринң телिमисини эле салыңды. Оларын арасында халдан гачан үфлис нешекешлерем бар. Олар сатмак ниети билен экмәндирлер, бары-да бәш-он дүйп, өзлерине хемаят болар өйдүпдирлер. Неше оларын анын алыпдыр, килең гарры адамлар, түрмә гитселер гайдып гелжеги аз-аз. Болса-да, бу ягдай олары женаят ишинден бошаданок. Неше чекмегинң өзи эййәм женаят иши. Олары нәме женаята итерипдир. Бу ерде бизинң прогрессив жемгыетимизи гөнертлемегинң хажаты ёк. Жемгыет нешә йүз урар ялы хич кими чыкынсыз гүнде гоянок. Олар месликден эдйәрлер. Олар халкын, юрдун мертебесини песелдйәрлер, женаятын артмагына ярдам берйәрлер. Бу зейнлли адамларын теммисиз галмагына ёл берип болмаз!

Санжарын айгытлы пикири какасына-да яраяр. Эмма көплер онун ровачлыгыны башарныгы билен өлчәноклар, оны какасынын адына, абрайына тиркәп гойберйәрлер. «Агажан прокурорынң оглы болса өсер, оңа зовал ёкдур. Какасы пенсия гидени билен, онун достлары, ишдеш ёлдашлары саг-саламат ишлешип йөрлер» диең пикир хемише Санжарын төверегини гуршап, порсы ыс кимин хәли-шинди бейнисине аграм саяр. Ол бирмахал областа ады белли болан прокурорын огулулыгына вагтал-вагтал гувананок, какасы атсыз-сорсуз гарамаяк болан болсады, онун башарныгына башга гөз билен гарардылар, селжерердилер.

Ажабың ахвалаты Санжара гызык берди. Белки, бу ерде үйтгешик, хенвзе денич етерлик үнс берилмедик себәплер йүзе чыкандыр? Гөдек зорлуга йүз уран адамың гарайышларыны билмек, олары жемгыетин дурмуш йөрелгеси билен деңешдирип, талавудын чәгини өлчемек, оны кануынң нукдай назарындан селжермек, чыкаран нетижәни хакыкатың еке-тәк варианты хөкмүнде хеммелеринң кабул этмегини газанмак Санжарынң ислегиди. Эмма турувбашдан хөвеси, бады гачды. Галынң ара дүшүп, онун элини баг-

лады. Инди газыга багланан бедев ялы чэкли ерде айланып дурмалы болар.

Санжар галың барада какасының пикирине белет. «Галың бизе көнеден галан мирас, она көнөнің зыянлы галындысы дийилйэндир. Бедене дүшөн көне дүвүртик кысмы, оны эсердең дөржеләберсеңем хезили болмаз, ил-гүн халамаз. Иши узаклашдырман канувың гөтерйән чәресини гөрсөң болар. Везипәне гөрә канувың өнүнде иш гөрмәге борчлудыгыңа ил-гүни дүшүнөр ялы этмелидир. Сениң орнуңа башга бири болаянда-да дине шейле эдерди дийсинлер».

Агажан прокурор жемгыетде жеделсиз хақыкат хөкмүнде довам эдип гелйән пикири даяняр: галың дине көнөнің галындысы, ол гызларын мертебесини песселдйәр, хукукларына талан саяяр. Дурмушың өсмеги билен ол йитип гитмели, канундан дашары хадыса, оны женаят кодексини-де салыпдырлар.

Түркменистан ССР-нин Женаят кодексинин 127-нжи маддасы.

Галың

Гелини ата-энеси, гарындашлары, хоссары я-да башга адамлар пул, мал я-да гайры эмләк гөрнүшдөжи галың (гелин үчин төлег) аланы үчин —

алнан галыңы (төлеги) конфискациялап, ики йылдан бәш йыла ченли азатлыкдан махрум этмек жезасы берилйәр.

Өйленйән йигидиң, онун ата-энесиниң, гарындашларының, хоссарларының я-да башга адамларын гелин үчин галың төләни үчин —

ики йыла ченли азатлыкдан махрум этмек жезасы я-да хут шол мөхлет билен дүзедиш ишлеринде ишлетмек жезасы берилйәр.

Галың төлөн адам галың төлөндөн соң, бу барада дегишли везипели адама мейлетин хабар берсе, ол адам женаят жогапкәрчилигинден бошадыляр.

Меселе айдын. Бу ерде келле дөвүп, иши узаклашдырып отураара эсас ёк. Умуман, галыңлы дава улашып йөрмеги Санжар өзүне кемлик билди, гоншы давасындан тапавуды улы дәл. Ил ичинде галың язгарыляр дийилсе-де, онун себәбине адамларын түрмә иберилмегини халап бараноклар, дине өзүңи йигрен-

жи гөркөзөңнүң галар. Меселәни гүнәкәрлерин өзи йүзе чыкарды. Иши чалтрак гутармалы, суда гечир, эй-йәм кимиң хайсы мадда билен жеза алжагына ченли мәлим. Галың хөкмүндө алнан пул, мата, халы милицияның сейфинде ятыр. Йыгналан затларың екесини, ине, шү галыңдан дүшен зат дийип бермедилер. Оларың разылыгы билен йыгнажак болсаң, хич пилле бир жиннек зат тапмарсың, хамала, онча көп галың хова өврүлип асманга учуп гиден ялыдыр. Йыгналан затларың эеси ким, олары гайтармалымы я-да дәлми, гой, оны суд чөзсүн. Эсасы ягдай айдың: галның берленини хем алнаныны ыкпар әдйәрлер. Инди әжир чекен Ажабың еке зат айтмагы гөрек: нененси халда Гадыра дурмуша чыкыпдыр, сөйүп бардым, сөймән бардым дийсин, бу тайда улы тапавут ёк. Сөйүшдү дийилсе-де галың алнып йөр, бу халатда гызың галың алынмагына разылыгы гөрек. Барыбир йигит тарап гызы мал кимин сатып алан болуп чыкяр. Гыз сөйүшмедим дийсе, женаят иши үчин жуда аматлы, диймек, гызы зорлап сатыпдырлар. Гүнәкәрлик бабатда шүбхе галанок. Ене бир үнс бермели ягдай бар эгер Гадыр Ажабы сөен болсады, бейле гөдек зорлуга баш урмазды. Эгер гыз акыллы болса, хәзирки пурсат сөйги меселесини арадан айырса, өзүне аматлы болжагына дүшүнмели.

Санжар шейле ынанч билен сыркавхана гелип, дар палата гиренден нетижели гүррүң болжагына ынам өтди. Ажап бираз ысгына гелипдир. Гоша яссыга аркасыны дирәп отырды, билинден ашагы ёрганың ичиндеди. Сачыны дарапдыр, башына акжа нах яглык богупдыр. Эгер нәбелет болсаң, бу машгала дурмуша чыкандыр, йигрими дөрт яшандыр диймерсиң. Хорлугынданмы, я-да меңзи солак йүзүндө йылтылдаян гөрчелериниң языксыз чаганың гарайшына кыбапдаш йөнекейлигинденми, гараз, әжизди, чага сыпатды.

Ажап салам бермеди, ики гүв озал гелип гиден адамы танамаян ялы биргенси серетди отурды.

— Тувелеме, даяныпсың сен-ә, Ажап.

Ол Санжарың сөзүни яңса алян шекилде йылгырды.

Сүлчүниң гапдалы билен гелен врач:

— Ене ики гүндөв гел бакалы, кроватда ятан Ажабы гөрермикәң — дийип гүлди. — Залың угрунда

дарсылдап йөрөн Ажабы гөрерсиң, хә-ә, Ажад?!
Ажап врачың сөзлерине үнс бермеди, хенизем сүлчә середйәрди, бу адамы бир ерде гөрөнөм болса, ниреде төренини хақыдасына гетирип билмән көсенйәндир дийәймелиди.

Врач пенжирәниң гапдалындакы отургыжы гетирип, ики крованың аралыгында гойды.

— Санжар, отур — дийди. — Отур.

— Жайыңыз-а хернә йылы эқени.

— Бүйл ганымат, тебигы газ чекдилер, йөне сув ягдайымыз велин... Ә-эй, боля-да, «өлме эшегим яз гелер». — Врач ич босагада даянды. — Ажап, ядаберсен дуйдурайгының, ядадым дий, vessалам, иш тамам, договорились!

Врач палатаның гапысыны жебис япып гитди. Ажап аркасына гойлан ясыклары гозгап, хас орнашыклы отуржак болды, йүзүни чытды.

— Артыпкан елеги чүйрәпми, бир порсы ысы бар-да — дийди.

— Чалшырын дий.

— Шү кереватда ятып гиден хелей дийдем-дә. — Гапдалдакы бош кровати гөркезди. — Чалшыра артык-сүйшүк ясыгымыз ёк дийдилер. Әри хытай ясыгыны алы-ып гелди, гиденде-де алып гитдилер.

Санжар депдерини, ручкасыны чыкарып, сорага таярдыгыны андырды, Ажабың гашлары чытылды.

— Гечен гезек берен сорагым ядындамы?

Ажап хөвессиз йылгырып гойберди, нәтанша өн хачан саташандыгыны ахыры аныкламагы башаран адамың канагаты дуялды, аркайынлашды.

— Гечен гезек айданңыз билен оңжак болуп отурман, айдайын ене бир гезек, сөзүңизи гысганянызмы?

— Боля, онда ене бир гезек айдяи: Гадыра сөйшүп бардыңмы?

— Сөйшүп барланда нәхили боляка, мен-ә биле могам шоны, сиз белет болсаныз айдайын-да... Сизин каканыз Агажан прокурор дийилйән адаммы? Гелнинизем Мәммет сүлчиң гызы дийдилер. Орган ишгәрлерем өвлатлар ялы, галапын гарындаш тутуняны бири биридир дийәлер-дә.

— Шү кроватда ятып гидип аял диендир оны.

— Сиз нә о хелейи танаянызмы?

— Танамасамам дийжегинь билйән, больница хы-

тай яссыгыны гетирдйән аяллар гыбат этмеги говы гөрйәндирлер.

Ажап хөвөсҗөн йылгырды.

— Вай-эй, хакыт шей дийәймели-дә!.. Бир зат со-расам гахарыңыз гелмезми?

— Сора.

— Сораг әдилйәнлең айдян задыны аялыкыза-да гүррүң берйәнцизми?

— Е-ёк, гадаган ол.

— Мен-ә айдянсыңыз өйтдүм... Хи-ич задам айдаң-зокмы?

— Айдамзок.

— Сиз о кагыза бир зат язжагаммы?

— Диен сөзүни язжак, эгер ислесең өзүң язып бер.

— Ег-ей, харп ялнышыма гүлерсиңиз, отур билен нокадың нирде гоюляннам билемог-а.

— Өзүм язарын, сен ашагына гол чексең бор. Ил-ки окуп гөр, догры язан болсам гол чек, шонам дс-лапкы дерңеве берен гөркезмән дийип хасап әдилер. Сен жсбир чекен адам, сен гөркезмән жуда герек.

— Гадыры басарлармы?

— Оны суд чөзер. Халкың арасында накыл барат «Эли билен әден эгни билен чекер».

Ажап ажы йылгырды.

— Халкың ичиидәки накылы билйән болсаңыз, ме-ни би тайда хорлап отурмаң-да, әдибериң этмели ишиңизи. Мен айтмамда билеңзокмы нәм боланыны?

— Билйәс, Ажап, сен бираз гөврүмиңи гиррәк тут, билйәс.

— Билйән болсаңыз, мени башаныза япжакмы? Менден геп алып, Гадыры түрмә ёлларсыңыз, эрте мен илиң ичине нәдип чыкайын, хол-ха, әрини басды-ран хелей бая днерлер. Мен шо нежис билен яша-жак дәл дийдим-ә сизе, башга нәхили сөз герек?!

Ажабын йүзи агарып, гөзлериниң овасы гахар ду-манына гапланды, гөзяш халка гурап, гөреже тарап ййрады.

Санжар:

— Ажап, олар сана гечирилен галыңы талап әд-йәлер — дийдә. — Бир көпүгини кеммән гайтарсынлар диййә.

Ажап жанагырлы гыгырды.

— Мең гызлыгымы гайтаржакмышмы олар?! —

Вирденем айданына уялан ялы йүзүни совуп дымды, сонра гөзяша боглуп пышырдады. — Галың гурсун, ады йитсин... ады йитмише гезек геленде хөкүвметем алачсыз... Мен эжеми, какамы гүмлама ёлланыңыз билен галынып ады йитер-ов... Сиз эжизи тапяңыз, гайратыңыз болса, галыңы баша чыкаран паракорлаң янына бәрын! — Йителен гөзлерини айгыт билен Санжарың йүзүне дикди. — Язың, еке сөзүми галдырсаңыз разы дәлдин! Галың алмалы дийип... Гадырлардан галың алмалы дийип айдан өзүм, ере сокяң болсаңыз мени сокуң, шо артың списогы дүзүп берешем өзүм... яздыңызмы?

— Язың... яздым.

Санжар окуп берди.

Ажап ынжалмады.

— Айданма ынанаңзокмы?

— Нәм үчин диййән?

— Язып отырканыз йылгырдыңыз-а, мен гүлкүңү ват айтдыммы сизе?.. Мени зорлап бердилер, сатдылар дийсем хезил эдәйжек-дә сиз. Шон-а диймен. Сизем ят юртдан гелен адам дәл, илиң арасында яшап йөрсүңиз. Зорлап гыз сатылмаяныны билмән дураңзок, йөне кануыңызга догры гетиржек болуп өййәнциз! Көнәң галындысы дийиб-ә, халыс йүреге-багра дүшдүңиз, көне галдымы?! Көне заманың байлары гелип пара алямы эйсе, хөкүвмети гемирйән аля, или чүркейән аля, башлыклар аля... Язың-да мен айдянымы, язжак дийдиңиз-ә, нәме язман отырсыңыз? Сизиңем бир гепиңиз бормы, сиз эжизе ганым! Он бир ай чекен жебрим аз экени сиз үчин. Балниса дүшениң задыны таламалы дийип, хайсы канунда язылан ери бар?

— Биз галыңа дүшен зады алдык.

— Хайсы задын галыңа дүшүп, хайсысының дүшмәнини нәбилйәнциз, галың гечириленде янында отурдыңызмы? — Ажап бу сөзлери дава әхенинде айтмады, өйдәкилерин гетирен кабарынын нәдережеде догрулыгыны аныклажак болян әхенде айтды, сонам эливи силкип первайсызлыгыны дуйдурды. — Артып галсын-ла шо затлар, зат гурсун! Бәш саны көйнек билен говуз ериңиз долямы, долдураверин, алың! Какамың екеже ыбалы пенжеги барды, оны бир гайтарып берин, он йыл бәри шипонирде дурав зат ол. Ерине

зат герек дийсениз, мен көйнегим бардыр, балнисе гейип гелипдим, экидин шоны, пенжекден гымматдыр. Оваррам маңа, онсузам яланаң галдым. Гыз сатын бир өйн талая дийәлер, сиз үч өем талайыпсыңыз. Талаяс дийип хөкүмете айдын болсаңызам бири... Говусы, мени геплетмән, бесдир, йүрегиме дүшдүңиз.

— Ажап, мен совалыма такык жогап бер, хайыш әдйән. Сен окувчыкаң Гадыр билен душүшыпмыдың?

— Бир класда окасаң душүшман, гөрүшмән нирә гитжек?

— Класдакы душүшыгы сорамок.

— Гадыр мени беллемәге баран әкени, балнысда ятыркам барды. Шо сапар өләймели экеним-дә, маңлайы песиң жанам итинки ялы берк боля, кеселем аланок мени. Беллемән гечмиш, беллемедик болса, өлер гидердим. Үчүнжи баранда «мен сени белләнди-рин» дийди, бәш йылдан соңам сатын алды, өзүмн сатдырдым, болдумы инди?.. Дердими чекмәге гоюң мени, мен ярдим, шу дурмушдан халыс ирдим! — Ажап келлесини яссыга уруп гыгырмага башлады, Санжар алңасап аяк үстүне галды, хошлашмага пурсат арады. — Өлүп гиденим говы, адым йитени говы, догторлар азара-да галмасынлар, авы берсинлер, әхер берсинлер...

Санжар гыссанып палатадан чыкды, Ажап көше-шер өйтди, әмма онуң әңрейән сесине диң салып әсли дурды Санжарың гөвнүне болмаса, ол хакыкаты ай-дып билмейәнинне жаны янып әңрейән ялыды.

14

Гадырың сүлчә берен гөркезмесинден:

— Мен 1982-нжи йылың биринжи февралында оба-дашым Ажаба өйлендим. Халашып өйлендим дийсе-мем болжак. Икнимиз класдаш, о мени оңат гөрйәди, шо махал мен оны белләп гойдум, өзүне-де айтдым, ёк диймеди. Гудачылыга барланда-да ёк диймәндир, халамаян болса ёк диерди. Би заманда гызлар ёк дийсе, зорлук билен олары әре бержек болуп дурав ёк. Тойдан бир ай геченсон оны гайтардылар Ажап атасы өйүнде алты ай гайтарма болуп гезди. Шәна-

да чыдадым мен, Ажабы халаным үчин чыдадым, каламасаң алты ая чыдап болмаз-а. Галың алжак болуп сакладылар, алдыларам. Шай үчин дийип мүн манат алдылар, гөлели сыгримыз гитди. Беланын көрүги Ажабың эжесинде, гызыны сатанам шол, өзем яланчы. 7—8-нжи декабрда мен аялымы урмадым, чаларак силтерледим. Докузынжы декабрда Ажап айтман атасы өйүне гайдыпдыр, кеселхана дүшүпдир, чагасы өлүпдир, сен өлдүрдүн дийип маңа гүнә йүклежек болялар. Силтерленим үчин чага өлмедидел. Хакыкат йүзүнде чага өлен болса, себәби башгадыр. Ажап серхош адам ялы хәли-шинди сүссенекләп, йыкылып-сүршүп йөрди, башы айланяды. Йыкы-ланда гарнына бир зат дегендир, бижай йыкылсан дегмедидә, ине, бир гөрсен, кереватдан йыкылып полун үстүнде серлип ятандыр. Мен силтерленими бойнума алян, башга зады билемок.

— Ажабы уруп-хорланыңы бойнуна аланокмы?

— Уруп-хорлан болсам арз эдер-дә, киме арз өденмиш? Соңкы гүррүндере ынанман, эжесиниң өвреденини айдяндыр. Эжеси мени басдыржак боля, мен-а түрмә дыкжак, Ажабам хезил эдип ене сатжак. Ил арасында дул гытмы, алжак тапылар, йөне мен түрмә гидер ялы гүнәм ёк. Чага өлжек болса, башга-да себәп гыт дәл. Ажабың кесели гозгандыр, мекдепде окаяка балнысда ятды, саралтма дегип ятды. Саралтма деген адамың багры заяланын экени, хич пилле-де хезил бермез диййәлер. Соң билдим-дә бейле муртар боляныны, өң билен болайсамдым, әйленмездим. Чага-да багырдан өнйә. Говачаң япрагыны дүшүрйән дерман авын айылганжы дийип, врачлан өзи айдяр, йөне газете яздыраноклар диййә. Багыр харап болмасынмы онсон! Самолётлар авыны оба сепип йөрлер-ә! Айдып отурсаң себәп көп. Ажап дагы майрык. Шү гызлаң йөрүшлеринә середәйин, бири онлы йөрәп билиән дәлдир, билине урлан ялыдыр. Буларда чага гөтерер ялы бил галдымы! Яш гызка майрылялар, дөрт айлап биллериндөв пагталы партык дүшенок. Әре чыканларында билип галялар, он ики сүңни чагшап ятыр былаң, өнвелиде өйленйәс-ә! Эввелит адамдан саг чага өнжекми? Майып догса-да, әли догса-да, ген галып отурман, мен-ә ген галамок.

— Ажап үчин галың берлендигини билйәрмидиң?

— Галың берлендигини илки билмедим, сон билдим.

Огултувагың сүлчә берен гөркезмесинден:

— Оглум Гадыр өйлененде гелнимиң әжеси Гызгүле он ики муң манат дуры пул бердим, халадың саны ядыма дүшенок, йөне шо исписекдәки гөркезилең маталары аглаба тапып бердим, тапмадыгымың дегегине башга мата бердим.

— Нәме үчин галың төлединиз?

— Галың бермесениз гызымызы бермерис дийдилер, Гызгүл дийди, элиме шо исписеге тутдуранам шоң өзи. Асыл ёк дийип билмез хелей. Биз дүйең галыңны гечирдик, ханы олар? Гызгүл хеммесини оглы Чарымырады өйлендирмәге харч этди. Берен задымын бәшден бирем ызына гайтарылан дәлдир, асыл Гызгүл гайтарылды дийип айдыбилмез, йүзи гарадыр. Ара ёлда дерде галан биз болдук. «Өлен-ә өлени, гөзүни гарга чоканы» дийлен ялы, би милисяң зорлугы нәме дий. Әймүзде дегерли зат гоймадылар, алып гайтдылар, галың төләп гедай галан-а биз, ене таланянам биз. Олан алып гайдан задының көпүси гелниң гетирен зады дәл-ә, селжермели болар-а! Гелин нәме гетирен болса, шолам бизден гиден затлар, би-виң дабан азабымыз. Бизден алнан зады бир гайтарсынлар, бизиң төләп галыңмызам гайтарып гетирсинлер, хөкүмет шоңа көмек этмесе, биз разы дәл Ил-гүне он муң манат берги этдик.

Гызгүлүң сүлчә берен гөркезмесинден:

— Гызым Ажабы дурмуша чыкарамда 12 муң манат пул алдым, алан задымы алдым дийжек, шу меселеде менден башга гүнәкәр адам болуп билмез. Пулуң дашындан халадам алдым. Галың гурсун, гыз сатып баян ёкдур, ики тарапам тоздурмак үчин тапыдан апатдыр би. Ажабың галыңны көп бөлөгини өзүне харчладым, гыматбаха маталары эгин-әшик этдим. «Мыхмань атар, башыңы гутар» дийип, аягымы узын салып отурмаг-а маңа миессер этмедя. Галың өйүне гайдып гитсе-де, зора чыдаман, пул сорап

гелди дурды, нәдейин, йүрегинден өнен чаган, дөзө-
нок, карз-ковал алып тапып бердим. Шо гапыдан ба-
ралы гүнүнден бейлэк гызымың диши йылгыран дәл-
дир, не гейип билди, не-де бир ийип билди. Гадырын
Ажабы уруп-хорланы догры, ёк диениң дили гуар.
Гызым авунып-авунып телим сапар өе гелендир, маң-
лайы есерин ярасына эт япып, юмуртга япып гойбе-
рердим. Перзендими булнудып гойберселерем, «эже,
төверек-даша дуйдурмавергин» дийё-дө. Дилсиз-агыз-
сыз машгала, йөне багты пес экени, худай урды! Ба-
ран ериниң абрайы дийиб-э майып болды-да! Аягы
агыр халына арзалашып йөрүлсе гелшикли дәл, чага-
лары болса ягдай үйтгәр өйтдүк. Ажабың өзем чыда-
рын дийди, инди эшидип отурсак чекерден-чыдардар
чөкдөр экени.

— Нәме себәбе гызыныз үчин галың алдыныз:

— Улы ил аля-да о ады йитмиши, еке биз алман
отуранымыз билен дүзелйән зат болса кәшгә. Гызы-
мызам алың-алман диймеди, бизем улы илиң йөрел-
гесп билен болубердик. Хантамачылык гурсун, гызын
малынданам хантама болуп отурмалы заман болды
би заман. Оглумызы өйлендиремизде бираз еңиллик
болар дийдик-дә. Вах, йүрегимдәкини айдайын-ла, гы-
зымы шейдип чыкармасам, оглумы нәдип өйлендире-
йин! Чарымырат етишди, армысыны дынып гелди,
онам ил деңинде гөзли-башлы этмелиди. Дөрт гелин
алдык, какалар-а огулларыны өйлендирмәң аладасы
билен мейданда ятып-туруп, өйден бизар. Сачы-сакга-
лы агарды. Галың болманлыгында өз газанжам шо
машгала чөрөк болжак. Он чага өснетдик, худайдан
нәгиле ерим ёк. Би гүнки гүн иле гүррүн болдук, му-
ны бөндөсинден гөрийән. Ажабам бөндөсиниң газабы-
на учрады. Гыз сатды диййәлер, биз-э ене бергә чү-
мүп галдык. Оглум Чарымырады өйлендирдим, хала-
дың дашындан гудама берен дуры пулум он үч мүң
манат. Оглуң аягыны деңләнсон, оң хожалыгы болма-
лы, үстлерине жай тутуп бермели. Сәхел-мәхел түне-
ге оглуң разы болса-да, янына гелен гара сачлы мол-
ла разы дәл. Керпич там салмак аңсатмы? Өзүмиз
акмак болупдырыс озалда, юрдун йитмез ялы бирки
огул догрупп онаймалы экени. Вай-эй, мен күпүр гел-
лөп отырын-да...

— Милиция тарапындан өйүздөн алнан затларын галына дегишлидигини инкэр эдйәнниси?

— Улы огулламмын хожалыгы айра, олары хасап этмәнде-де бизиң өймүздөн газанч эдйән дөрт-бәш адам бар, халал газанч эдип йөрлер-ә. Хич зада парх гойман, чагаламмын дабан азабына дүшйән затларам сырдыңыз-сүпүрдиниз, алдыңыз гайтдыңыз, би зорлук боля. Эжизе ганымлык этмели дийлип-де, хөкүвметин канунындан язылан ери бармы? Гөркезин бар болса!..

Бакынын сүлчә берен гөркезмесинден:

— Мен гызым Ажап обадашымыз Хамат бригадиниң оглы Гадыр билен биле окапдыр, халашыпдыр. Гудачылыга гелдилер, гызымыз разыдыгыны эжесине дуйдурыпдыр. Галын барада хич зат билемок.

— Галыны ким алды?

— Шү галынлы меселә мен гошулмадым, эркек адам гошулып йөрсе гелшиксиз. Аяллар ылалашандырлар, эдендилер.

— Оглуңызы өереңизде нәче галын бердиниз?

— Мен-ә шоң пәчедигини сорабам дурмадым, мал гечирдиг-ә дийдилер.

— Гызыңызы Гадырын уруп-хорлаяңдыгыны бил-йәрмидиниз?

— Бир оншуксызлыгың бардыгын-а аңардым. Белли бир зат айтмансоңлар менем соражак болуп дурмадым. Гыз машгала өз дердини галапын эжесине айтгыч боля. Онсоңам биз оны зорлап бермедик, өз ислеги билен гиденсоң, янәлдашындан налап отурмагы улып билен дәлдир-дә, маңа хич зат дуйдурмады. Мен бир мейданда ятып-туруп йөрән адам, хепдеден, он гүнден бир гезек өе аяк чекип дурян, бир гүңлүк геленде-де башыны агыртмалы диендилер-дә.

— Сиз галын меселесине дахылсыз адам-да?

— Яңкы айданым-да, дахылсыз дийилсе-де болман дуранок.

— Эхли жогапкәрчилик аялыңызын бойнуна дүшйәр дийип дүшүнмелими?

— Әй, мен белли бир зат диймәйин, өзүңиз сорагидег эдип гөрүң. Гызымызың гөчүрилен гүнем бир гүңлүк гелип гитдим. Гыш сүрүмем гижикдирлди, пагта планы үзмели дийип январын башында-да го-

вачаны чапдырмадылар, соңам хайдан-хай, бәш гүн-де сүрүми гутаржак болялар, гышда аңсатмы ол, я ыгал, я ер доңя... Эй, гараз, тоя-да, хәки бир гөрнүп гитдим дийсем яланчы дөл-дә...

Чарымырадын сүлчә берен гөркезмесинден:

— Мен август айында гоңшы обадан Огулжерен Чарыева диен гыза өйлендим, халашып дурмуш гурдук, гой гутдук. Огулжерен билен армыдан гелемсон танышдым. Шәхерде хезил кино гидйә дийдилер, Огулжеренем кино баран экени, төтәнден танышдык, мен оңа билет алып бердим. Шәхере гатнап ишлейән дийди, балнысын кирини ювян экени. Галынлы гүррүңе мең гатышмадым, әжеме шулар ялы гыз бар, гудачылыга гит дийдим, гитдилер.

— Әжең галың бермелидигини айтмадымы?

— Кәмахал-а агзаяды, үнсем бермедим, шу меселә гатышмайын-ла дийдим. Огулжеренем шей дийди, гатышмадык.

— Аял доганың Ажап үчин нәче галың аланыңыздан хабарын бармы?

— Ёк. Эркек адам уясының галыңны сорап йөрсе ягшы дөл-ә.

— Умуман, галың алнаныны билйәрмидиң?

— Билемок.

— Ажап үчин алнан галыңың көпүсини Огулжерениң бахасына гечирипдирлер, онданам бихабармың?

— Бихабар.

— Диймек, әхли гүнә әжең бойнуна дүшйәр дийин дүшүнмелими?

— Билемок.

Бу гөркезмелерден угур алжак болсаң, қелле дөвүп отурара зат ёк, меселә бир угра сырыгяр, гүнәкәр дийип Гызгүлүн якасындан тутмалы. Онуң өзем шоны яслейәр. Оларын ойнуна Санжар дүшүнип дур. Гызгүлүн гүнәни өз бойнуна алмага мейиллидигинде, оглы билен әриниң әхли этмиши онуң бойнуна атмақларында йөнекей, эмелсиз оюн бар. Олар Санжарын алачсызлыгыны мазамлажак болярмыкалар? «Он чага дограв Гахрыман әнәни сев түрмә салып билжекми?! Суд болаянда-да оны бошатмага меңбур болар.

сыңыз. Ненеңси ягдай йүзе чыканда-да, хөкүмет аял адамы түрмә дыкмага дөвталап болмаз».

Бужагаз пирими Санжар өзүне пичжиң атма хөкүмүндө билди. Эгер олары тоба гетирмеги хыял эдйән болсаң, дерневи узалдып, хас ичгин дарашмалы болар. Санжарың муңа хөвеси ёкды. Бу иш азап чекеңиңе дегенок дийди. Суд межлисини гинден гураныңда-да, әхли гүнәни юмрук ялы аялың үстүне атып отуран эркектери намартлыкда айыплаймасалар, галың алнаны үчин кимедир бирине жеза берениңе миннетдар болжак адам тапылар диен пикире гол япма. Гайта өз дабан азабы билен яшап йөрен гарамаякларың үстүндө дүшдүлөр, паракорлык, харам пул билен галыңы галнаданларың голайына барып биленоклар диен ынамы ил арасында артдыраның галар.

Санжар ене какасының ынанжына доланып гелди, калбына канагат аралашмады. Ол жуда еңил ёл билен гидйәнини билип дур, йөне дерневин кын тарапыны сайлап аланда онун нәме билен гутаржакдыгыны гөз өңүне гетирип биленок. Агажан прокурор гөз өңүне гетирмеги башарарды. Ёгса ол өзүни какасындан ылымлы сайяр, дөвре хас чуннур дүшүнйәндириң өйдүп йөр. Әнде чаркандаклы мейдан ятан болса, ондан айланып гечмелими я-да гөни гитмелими, геп шонда. Агажан прокурор ол мейдандан телим сапар гечен адам. Муңа тежрибе дийилйәр. Ол өз тежрибесини оглуна айданда, оңа ынанмазлыга Санжарың кагы ёк.

Ол Ажабың ягдайы билен өз ягдайының арасында мензешлик дуйды. Икисем ойна гатнашяр, икисем өндөң дүзүлен када гөрә гиденлерини кем гөреноклар. Чаркандаклы мейдандан ёл агтарып йөрмегиң гереги ёк, салгы берлен ёл билен гидерсин, аягыңа демир тикен батырман мейданың аңырсына чыкарсын.

Барыбир ойна гатнашян Ажабың гөвнүндәкини билмек оңа гызыклы. Ажап әжесиниң гүнәсини нәхи-ли дүшүндиреркә?..

Ажап әхли бетбагтлыгың гүнәкәри өзүм дийди. Гадыр үчин гудачылыга геленлеринде оларың сөзүни

алман диен болса, гидердилер, башга бирине дурмуша чыкарды, тәлейи башгарак боларды.

Сүлчи бейлекилерин берен гөркезмесе билен оны танышдырды. Ажап:

— Мен себәпли хич киме азар бермән — дийди. — Әжеми түрмә ёллап, ненен адамлаң гөзүне гөрнейин?!

— Эжең этмишини гизләнок, бойнуна алып отыр.

— Бир адам этмиш эден болса, мен этдим шоны, мен гүнәкәр, мени суд эдиң, мени түрмә басың!

Ажабын гахар билен айдан сөзлерине сүлчи йылгырды.

— Сен өвредилен сөзлери айтмасана маңа, Ажап.

— Диениме ынанмаян болсаңыз зат сорамаң.

Ажап өвредилен сөзлери айдян болса, какасының, доганының гөркезмесине нәме дийжек? Олар әжиз аялы түрмә итерйәрлер. Оларын тохумында эркеклер хезизе-бу гүне туссаглык диен зады биленоклар, инди аял халына Ажабын әжеси түрмә гитмели-дә?

Гызгүл гызының ызындан геленде, Ажап:

— Какамам, доганымам намарт әкени, әже — дийип аглады.

— Олара намарт дийме сен.

— Дийжек! Олар эркек адам-а, әже, олар гүнәни юмрук ялы аялын үстүне йүкләнде, мен нәдип диймәйин, әже.

— Олар диймели сөзи диендирлер. Хөкүмәт мең гүнәми өтер, хелей билен дең болуп дурмаз, эркеги гумлама иберер, сен дүшүн-ә ягдая, гызым.

Ажап дүшүнмеди. Суд межлиси гидип дуран зал гөз өңүне гелди. Зал мәхелледен долар, галың үчин суд гидйәр дийселер, томашачы тапылар. Телевизорда-да гөркезәймеклери әхтималдыр. Ери, шонча адамын өңүнде эркек халыңа өхли гүнәни аялыңа, әжеңе йүкләп дурсаң ил нәме диер? Шейдип, өзүңи ере салып газанылан азатлык гурсун!

Оны сыркавханадан әжеси алып гайтды. Гызының ысгынсызлыгыны бахана эдип, Гызгүл машыны босаганың өңүнде саклады, Ажабы деррев жая салды. Огурлык малы ил гөзүнден яшыржак болнанда шейдилйәр дийип Ажап пикир этди. Гызының атасы өйүне доланып гелендигини боюн алмак, төвереге аян этмек әжесине эзъет берйәр, билип дур-а. Бу ягдая кемсинсе-де, Ажап алачыз. Әжесиниңем болшы сил

сувунун өңүнө гүм бөвөт галдыран ялы. Гүн көп-э, бу гүн билинмесе, эртир билинжег-э. Хэли гөрсен, болан ахвалаты обадакылар бирейям билендирлер. Ин яманам, гайны Огултувак отуран-туруан еринде гелни ми эжеси экидип, телпеги агана сатжак болярмыш дийип гүррүң эдип йөр дийлен хабар гулагына дегди.

Өйдәкилер Ажабың йүзүнө йылгырсалар-да, оны хөвессиз гаршыладылар, оларын гарайышларында соңы гутармаз алада бардыгыны дуйды. Болманда-да, гайын өйүни терк эдип гелен гызы чапак чалып гаршыламажаклары белли ахыры. Олар мениң өлмән галаныма бир бегенйәрмикәлер? Хэзир өз гөвнүниң чөкгүнлигинденми, Ажап төвөрекдәкилерин гарайышындан шонам аңшырып билмеди.

Агалары келте хабарлашып гитдилер, онам эжелеринин гөвни үчин эдйән ялыдылар. Ажабың гелмеги билен бу өйде өндәки болжак судуң вехими артан болса герек, хер ким она гарандан сон инкисли оя батып башыны асайярды.

— Хернә худай демине дегмеди, шоңа-да разы.

Эжесинин бу сөзүнден ягдай билен разылашмак-лыга өйдәкилере чагырыш андыярды.

Ажабың өлеси гелди, эгер өләйсе хоссарлары сес эдип агларлар, гынанчларыны иле эшгәр эдерлер, хемем агыр алададан дынандыкларына ынанарлар. Бу пикир Ажабың ялңызлык дердини артдырды.

Бу өйде Ажап хакында инңән көп гүррүң боландыр, муны ол жигилериниң болшундан аңяр. Олар Ажаба биргенси середйәрлер, онун солгун йүзүнде эшиденлерине гүвә гечәйжек алапат гөрийәнчәлер гөзлерини айырмажага меңзейәрлер. Ажап оlara геп атмага чекинйәр, геп атса бу өе кесекидигини хас бетер дуйдурайжак ялы болуп дур. «Мен инди ол өе-де, би өе-де кесеки болдум» диен пикир ене оны өлүм хакында ойланмага итерйәр. Маңа хэзир өлсем амат, хэзир өлсем бу дүнйәден гидйәнине гынанман диййәр, вагт гечсе, өйдәки затлар билей ене өвренишер, олардан айрылышмак кын дүшер. Шу пикире гүмра болуп отырка-да, өлүм хакда ойланяныны төвөрекдәкилерин аңмагындан әтияч эдйәр.

Гайын уgrundан гелен болмады.

Хер ким өз иши билен гүмра. Ажап эжесиниң болян отагындав чыканок. Гыш айлары майдаларын

мейдандан аягы чекилйэр, олар мекдебе гидэймеселер, галан махалы өйде, йөне нэме себэбедир Ажабын болян отагына жигилери аз гирйэр, гирселерем ят мыхмана середйэн ялы Ажаба гөзлериниң гытагы билен гараярлар, онун геп атарында чекинйэн кысмы хайдан-хай чыкып гидйэрлер.

Еннелеринин екеси хем оны өйүне чагырмады. Олар Ажабын атасы өйүнде галмагыны ислемейэндиклерини дуйдурмак үчин эдйэн болмакларам эхтималдыр!

Ажап өйлөки дүзгүнн үйтгэндигини дуйды, хер бир херекетден өзүниң кесекидигини текрарлажак маны агтарды. Эжеси гөргүли, онуң бу ягдайыны аяян ялы, халыс дерде галайды. Хэли-шинди онуң нэме ийип-нэме иченини сораарды. Махал-махал нахарлы окараны гоюп, муны пылан еннен иберипдир, Ажап ийсин дийипдир диййэр. Ажап бу сөзе ынананокды, ынанмаяндыгыны эжесинин дуймагындан чекинйэрди.

Какасы гара бермеди, Ажабын геленинден хабарлы болса энтеклер гелмезем. Гызгүл:

— Сүрүме башлапдырлар, говача ери сүрйэмишлер — дийди. — Какаңа белед-э сен, сүрүм гутарман шо гелерем өйдемок.

Ажап какасы гелмесе гынанжакды. Жуда яйданынам болса, еке совал береси гелйэрди. Какасынын гелмейэндиги шол совалын мөхүмдигини барха артдырарды. Шол совал гурсагымда галса, арманлы өлерин дийди.

Милициянын галын дийип алып гиден затларындан энтек екесинем гайтармандырлар. Чарымырадын гелни Огулжеренинем атасы өйүндөн алып гелен затларынын бары гидипдир. Таңкырап галан отагда эңрәп отурмасын, йүреги дүшүшөр тама билен Огулжерени атасы өйүне иберипдирлер. Чарымырат айлык-гүнлүги көп болансон газ эдарасына ише гечипдир, узын турбалары дашаян машыны сүрйэр, ики-үч гүндөн бир өе гара берйэр дийдилер. Гелели бәри Ажап оны гөренокды. Гелйән болмагам эхтимал, агаларынын өйүнде ятып гидйәндир, Ажабы гөрмежек бол-яндыр.

Ажап Чарымырадын өнүндәки языгына дүшүнсө-де, онуң сүлчә берен гөркезмесини хич багышлап биленок. Какасына ниетлән совалы оңа-да дегишли. Шол совалын жогабы көп зады айдын этмели, Ажа-

бын каловдан чыкмаян өлүмүлү меселе-де шол жогаба багы.

Ажабын сыркавханадан чыканының алтынжы гүни гүнорта голай оба Советиниң башлыгы Айсенем гелди, ызында-да колхоз башлыгының медениет орунбасары Нартәч билен Багы тракторчы. Ирденом Багыдан дерек ёкды. Ажап какамы чагырандырлар дийди. Давалы ягдай йүзе чыканда дахыллы адамлары йыгнамак Айсенемин хөвөс эдйән зады. Машгала меселесине гатышмак онуң эсасы везипесидир өйдүлйәр. Пыланың машгаласында онушмазлык бар дийлен халатында, «Айсенем нәме дийдикә?» дийип сораларды.

Айсенем шу обаның гызы, гоңшы обаныңам гелни, яшы кырка етен дул аял. Ажап онуң хачан дурмуша чыканыны билмесе-де, ол хакда эдилйән гүррүңлерден хабарлы. Оны студент оглана берипдирлер. Эри окувыны гутаржак болуп йөркә, машын агдарылып хөләк боляр. Айсенем ики-үч йыл гайын өйүнде яшаяр, соңам гайынларының ругсады билен әжесиниң янына гелйәр. Эгер чагасы болан болсады, гайын өйүндө гайтмазды диййәнлерем бар. Гайданы биленем ол икинжи гезек әре чыкмады. Манлайым-а болмады, окувлы бир болайын дийип пединститута гайыбана гирипдир. Мекдебин окалгасында ишләп башланыны Ажап билйәр. Ол махаллар Айсенем хорды, утанжанды, сон дура-бара йүзи ачылды гитди. Диплом алып мугаллымчылык эдип йөркә-де, оны оба Советине башлык сайладылар.

Ажап улы гызка үйшмеленлерде телим өвре Айсенемин чыкышларыны динләпди, халаманды. Бу аяла көпбилмишлик кесели ёлугыпдыр днерди. Айсенем өз айдян пикириниң догрулыгына шүбхе этжеге меңәнокды, аял-гыз меселесине гезек геленде-де онуң аял хөкмүнде гүрлейәнини ынам азалып барялды, оба Советиниң башлыгы хөкмүнде гүрлейәнини бетер ынанярдылар. Онуң айдян сөзлерини эркек адам айданда-да пархы ёкды. Башлык аялларын эркеге меңзежек болмак эндиги узак йыллардан гелйән хәсиет. Бөш-алты йыллыкда арадан чыкан Огулгурбан әже уршун өн янында шура башлыгы болупдыр, ол-а гыр атлы гезер экени, вагтал-вагтал гүшагына сапанча-да гысдырайяв экени.

Айсенем Ажап билев эллешип саламлашды.

— Ганыматлашыңмы, гыз? — дийип, нәсагы сорамага гелениң болшуна меңземеҗән әхеңде сорады. — Галдыр йүзүни, маңа серет... гөзүңи гинрәк ачсана, ысгының ёкмы?.. Эй, энтег-ә гөзүң шөхлеси дүзелмәндир... дүзелер-дә, өлүм ховпуны гечирипсиң, шүкүр әт. — Эгниндәки бельгия пальтосыны чыкарып, гапдалда сазанаклап дуран Гызгүле узатды. — Асай бир ерден.

Гызгүл пальтоны бәбек гөтержек ялы эмай билен алды.

— Сана отургычжык гетирәейин, Айсенем — дийди.

— Герек дәл, кечән үсти бор. — Айсенем башына атынан япон сечеклисини елпәп, дерчиген алкымыны сергинлетди. Геймине сепинен мүшк-анбарың ысы отагың агыр ховасына якым чайды. — Дүйн гижара гелдим, Ашгабатда бир ай окувда болдук. Бир яна чыкдыгын ызың гап-чанақ. Өзүм боландыгымда бейле вежера ягдая етилжекми? — Долмуш гөвресини бир яна ташлабрақ отурды. — Сизем отурың-да, я шейдип пыядаказы ялы диренишип дуржакмы? Гүррүн йөне-мөне дәл, иш ишден гечип йөрән экени.

Ажап әжесиниң Айсенеме умытлы гарап отурышы-вы сынланда, чыкгыңсыз гүне дүшен адамың халас-гәряне бисабыр гарашып, индем онуң етишенине шүкүр әдип, онуң агзындан чыкжак сөзи лүкгелиги билен кабул әдип, гарайшы билен миннетдарлыгыны өңүнден дуйдурып отуран адамы гәрди. Какасы болса йүзүни галдырып биленок, өзүнде язык дуйярмыка? Әхтимал, Айсенемниң хөдүрлежек теклибинден хабарлыдыр, гызы үчин якымсызам болса, теклиби голдажакдыгына эййәм вада берип, оңайсызлыгы өңүнден дуяны үчин йүзүни галдырып билйән дәлдир? Айсенем ягдая өзуче гөз етирип, белли карара гелендир. Карарыны икиржиңленмән айдар, гулак асылмагыны, бержай әдилмегини талап әдер. Онуң карарына оба Советиң карары дийип дүшүнмелидир.

Бу аял нәме себәбе икинжи гезек дурмуша чыкмадыка диен سوال бирден Ажабың келлесине гелди. Айсенем везипәни әрден илери гөрдүмикә? Ол бу везипә гечели бәри хемише багтлы гөрүңйәр. Әрлилерин бетбагтлылыгыны селжермек үчин, белки, Айсенем ялы әрден аял гереқдир? Шуны зерур дийип гапан а бер аял, везипәни берендирлер?

Айсенем гөнүмөл Ажаба жүзленди.

— Оба Совети, я-да болмаса, Айсенем сана душманмыды, гыз? Эринден азар гөрөн болсан, дуйдураңда болмадымы? Үм эденем болсаң дүшүнердим. Болчулыкдан, дынчлыкдан месиргәнлери ярашдыржак болуб-а халыс экинчи малың чопанына дөндүм, элиме таяк алсамам ярашман дуржак дэл, ёлдан чыкжак борсуңыз вели, елме! Ери, инди би галмагал киме абрай?! Өзүңеми, я би гөргүсияманларамы? — Ол Ажабың эжеси билен какасына тарап ышарат этди. — Я оба Советине абраймы? Ашгабатда бизе беркден-берк саргадылар: көнеден галан галың диен дердесери көки-дамары билен көвлөп зыммалы дийдилер. Галың алып, гызыны сатяңлара забун даралжак. Обаларда никан бозулянынам айтдылар, йыл гелдигиче көпелйә дийдилер, ёл бермән, ёл бермән дийип, гайта-гайта табшырык бердилер, ёл берсек бизе-де чәре гөрүлжек. Акыллы сөзлөр эшидип, ганатланып оба гелйән, геле-гелмәне маңлайыма эшек депене дөнәйди. Би ягдайда республика масгара боляс. Сени зорлук билен сатан бармы? Зорлук билен сатылан болсаң, нәме себәбе мен яныма бармадың, сатялар дийип айтмадың? Бер жогабы! Ине, мен суд, сүлчи, жогабыңы эшитжек.

Айсенем айбогдашыны гуруп ынжалыккы отурды. Ажап габагының астындан онун кичи гейминин бир гарыш бежергисини гөрди. Кешделер жуда неписди, чеперди. Олар Айсенемин элинден чыкдымыка? Хәзирки дабаралы, абайтош гөрүнйән аялың бу инче иши этжегине ынанмады. Бирмахал окалгада ишлейән чепикси гелниң утанчлы гарайшында нәзиклик барды, хәзир Айсенем эт алыпдыр, меңзиндәки нәзикликден зат галмандыр. Хөкмүрованлык оңа кейп берйәр. Ол хәзирки дөрән агыр ягдая гынананок, ялан сөзлейәр, гайта өзүниң кимдигини гөркезмәге аматлы пурсат дөрәнине монча боляр. Эжеси гөргүлиниң көсенип дуршуна серетсенел! Ол Айсенемин матлабыны билмән көсенйәр, чалтрак эшидип дынса... Эжеси дине говулыга гарашяр, хенизем Айсенеме халасгәр хөкмүнде гараяр. Гарайшы билен гызына Айсенеме гулак асмагы, боюн аймагы үндөйәр, онун дабырдысы сени эй гөрийәв а. мын сонсуз игенжи дийжек боляр.

Айсенем ики тарап ылалашмалы. диен карары орта атды. Бу карарын важыпдыгыны текрарлады.

— Сизин даваныз зерарлы абрайлы обамыз республикан өнүндө биабрай болмалымы? — дийди. — Бес эдин, башымы агыртман. Огултувак пуркурора шикаят эденине өкүнип отыр, оглы түрмә гитмесе кайыл болупдыр хелей. Маңа диен сөзи: «Гелним гайдып гелсе, гөзүмиң үстүндө орны бар». Гызгүл гелнеже, сизе-де эртире ченли мөхлет, гызыңы хак эесине табшырып гайт. Сатылан хайван агшам өңки ятағына доланып гелсе халананок, сен адам-а, гыз, галан зат саңа баглы. Эгер-де эжени түрмә ёлласың гелиён болса, ончасыны айт маңа... ёк, абрай герек дийсен, сен ерин би тайы дёл, гит-де эрин дулунда отур. Сени Гадыра зорлук билен берен ёк, онсоң нэ себэбе эжен жебир чекип түрмеде отурмалы? Башың яш, герегиң чага болса, бирини дёл, онусыны дограрсын. Комсомол гурамасындан хайыш этдик, Гадыра говы характеристика бержеклер.

Медениет орунбасары:

— Бердилер эйём — дийди. — Гараждакыларам голдажаклар.

— Адамламмыз говудыр-ла. Сен сөзүң сөздүр, гыз, ялкасаң яз, гаргасаң гыш болар. Эрин башындан гыш индерсен, сенем язлап гездигиң болмаз. Гызгүл гелнеже, пальтомы эбер. Би гызлары гоыйын йөне, былар өзүни оңарман гечжек. Эрин аларлып гараны билен гелип энен дулунда отурыбермек бормы...

Айсенем еринден турды, дине Ажабың какасы гымылдамады, йүзүнем галдырмады. Ол биалачлыгыны боюн алып отырды. Эгер гелнен карар йүрегинден турян болса, бир аламанат гөркезер-дэ. Гызының кемсидилип, шейле хала етирилмеги, эркек хөкмүндө онун дегнасына дегйэндир-э. Я намыс дийлен задын ёлы багланды дийип, бинамыслыгына янып отырмыка?

Ажап:

— Гадыр билен яшаман — дийди.

Айсенем бу сөзе гарашып дуран ялы, бада-бат жогап берди.

— Халаныңы эт, гыз, саңа ялбармажагым чыным. Эжесине хайпы гелмейэн адама зат дүшүндирип болмаз. Эжени түрмә иберениң билен дүйён гинэр өйт-сен, отур шейт-де, жаныңа берекелла!

Геленлер өйке билен чыкып гитдилер, Гызгүлем гызының айданына өзи гүнәкәр ялы сазанаклап, оларың ызындан галмады. Бакы тракторчы хасам егшерилди, ичердәки дартгынлы үмсүмлик герденненден басды. Хәзир ол йүзин дүшүп, гызы өлен ялы сес этсе-де Ажап генлежек дәлди, йөне сес этмежегини билйәрди, ол яшайышдан жуда дойгунды, бу болян затлар онуң бипервайлыгыны бинамыслыгың дереже-сине етирипди.

Ажап какасына ниетләп йөрән совалыны хәзир, эдил шу махал, әжеси доланып гапыдан гирмәнкә бермели диен نتیжә гелди, гайдып мунуң ялы пурсатың болжагына ынанмады.

— Кака — дийди, сәхел пурсат берсе аглажагыны биленсоң ховлукды. — Кака, гүнә дине әжемде дәл-ә, галың салнаныны сенем, Чарымырадам билйәдиниз-ә, кака...

Ажап ене бир затлар айдарман гөрүнди, гөзяш ёл бермеди, богды. Какасы гөргүли ода атылан говка дөнди, дүйрүлип бир гысым болайды.

— Мен тетелли намарда нәме дийсең гелшер дурар — дийди. — Би гапыдан гелмәге, иле чыкмага йүз галан дәлдир.

— Кака, жан кака, чыксана шу тайдан, сен бир әжизлеме, сен эркек адам-а!

Бакы энрейән гызыны еке гоюп гитди.

Өйлән Чарымырадың гелни Огулжерен гелди, дуйдансыз гелди. Ол телим гүн бәри атасы өйүнде дийдилер. Оны йөрите бири гетирдимикә я өзи гелдимикә? Өзи гелендир, Ажабың сыркавханадан чыканыны эшидип гелендир.

Огулжерен ич босагада даянып, дулда отуран Ажаба биргенси серетди, салам бермеди. Ол Ажаба бир сөз диймәге гелен болмалы. Йүрегиндәкини диерем, эгленмән ене ызына, атасы өйүне гидер. Бегрес күлечесинем, башындакы йүң яглыгынам айырмандыр. Мунуң геленини өйде башга билйән бир бармыка?

Огулжерен босагадан айрылмады, дине ызына өврүлип гапыны мәкәм япды. Ажап илкинжи гезек Чарымырадың гелнини йүзүни ач-ачан гөйрәр. Ак йүзли, пәсрәк бойлы, ыкжамжа гелин. Улы овадан гөзлери гуссадан долы, соңабака ол гусса Ажаба гахар болуп гөрүнди.

Огулжерен:

— Би тайда нэм ишиң бар, гелмесен болмаямы? — дийди. Ол бу сөзлери Ажаба айтмага өзүни эркли сайяндыгыны ныгтаян шекилде, бираз гайшарылып дурды. — Өңки гиден ериңе гитмели экениң-дә.

Ажап Огулжерениң гөзлериниң йителишинден әйменди. Айдыбер, мен саңа пәсгел беремок диен маңыда она парахат гарады. Огулжерен гапың аңырысындан бир сес эшиден ялы динширгенди, тутаважа элини етирди, гыссанды.

— Шү гапыдан сен гирип-чыкжак болсаң, бизи гөрмерсиң шу өйде. Менем гелмен, Чарымырадам гелмез. Өз масгара боланыңы аз гөрүпсин-дә. Сен зерарлы доганың түрмә гидәйсе, мен гаргышым ики гарагыны гапар!

Ол гөзлериндәки айылганч гахары гоюп гитди. Ажап ондан гөвүн-кине этмеди. Шу пурсат атасы өйүнде яшап билмежекдигине, өркүниң үзүлендигине гайым гөз етирди. «Аркайын яшаң, Ажап сизе хосса болмаз» дийди.

Онуң калбына еңиллик аралашды.

16

Ажап мундан артык яшамак ислемиди, яшамажанын жуда айдың пайхас билен делиллендирди: гөргү, эзъет, масгаралык билен яшандан депәнден бир бедре солярка гуй, отла, дүйнәң азабындан дың, мүн гезек йүрегин янандан бир гезек бедениң янсын! Ол бу пикири дурмушдан кәйинип айтмаяныны дуйды, муны еке-тәк чыкалга хөкмүнде кабул этди. Депенден гуймак үчин айратын солярканы сайламагының себәбине-де үнс берди. Непягың өйде герегинче болмазлыгы әхтималды, кәмахал ток сөненде хер киңиң непяг ядына дүшйәр, түңлериң бошлугынданам бихабар галыңяр. Солярканың бардыгыны гелиң Ажап билйәр.

Бирден онуң гөзлеринден гөзяш сил сувы киңи шаглап акды, ол чыкгыңсызлыгына агламады, гөзяшыны сүпүрип отырка аглаяңдырынам өйтмеди. Жуда дартгыңлы ягдая учран беден ынжалан халатында, эмеле гелен говшаклыгың аламаты гөзяш болуп чыкян болса герек. Ажап муны шейлерәк дийал

билди. Бу сапар гөзөш йүрегини дагламады, гайта она гинлик берди. Тутуш бедени гысачдан бошан ялы калбына, сүндүгө еңиллик аралашды.

Ол ин сонкы гезек гөзөш эдйэр, мундан бейлөк Ажаба онуң деркары болмаз. Гөзөш яшайшың аламаты. Ажап яшайышдан эл үзйэр. Отлучөпи яг гуйлан беденине элтжеги гөз өңүне гелен халатында ол яйданмады.

Сонра эжесиниң дийжек сөзлерини хақыдасына гетирди. Ол гөргүли нәме дийсе-де, инди онуң Ажаба тәсири ёк. Эжесиниң нәме дийжегини билип дур. Ажаба ялбарар, Айсенеминиң айданына гулак ас, ол бизи иле масгара болмакдан дындарар, ол ягшы ниет билен өзи гапымыздан гелди диер. Диенде нәме, Ажап Айсенеминиң өз аладасы билен башагайдыгыны билйэр ахыры. Ол Ажабың гөвүн карарыны сорамады, оны бардырам өйдөнок, өз теклибине боюн сынылмагыны еке-төк чыкалга дийип билйэр. Ажап гайдып ол аялың йүзүни гөрмөз, гөрмежегинне бегенмедем, гынанмадам. Эжеси пахырың йүзүне айдып билмежек сөзлерини өз янындан гайталады: эже жан, сенем маңа ялбаржак болма, эртире ченли гайрат эт, сабыр эт, гызың сени масгаралыкдан, дертден дындарар, хеммәңизи дындарар.

Өлүмден гайры зат оңа гең бөлүп гөрүнди.

Ол гыссанды. Өзүни отламагын такык вагты бирден келлесине гелди, шол пурсаты икиржинлемезден ыкпар этди: дан атанда. Дан атандан ирем дөл, гижем дөл.

Ол гөврөсиндәки чага билен биле өлерин дийип тама эдипди, тамасы пуч болды, оны халас этдик дийдилер, Ажап өлүмден халас эдиленине бегенмәнди. Инди оны халас эдип билмезлер. Өлүм онуң пынхан сырына өврүлди, оны төверекден габанды, инди ол Ажабың еке-төк буйсанжы. Сересап болмаса, оны буйсанжындан махрум эдерлер. Шу горкы онуң пайхасыны дурлады.

Какасы өйдемикә? Ишине гидендир, өйде онуң карары етмөз, гитсин. Огулжерен Чарымырат гелмөз дийди, гелмесин, өйде адам нәче аз болса, шонча-да аматлы. Эртир гелерлер, эртир хеммеси йыгнанар, Чарымырадам гелер, Огулжеренем гетирерлер. Эртирки болжак ягдай оңа гызык берди, өзүниң болма-

жакдыгына, оларын өлүм зерарлы, хут өзүннн өлүми зерарлы йыгнанжакдыкларына үнсөм бермедн. От алып өлсө-де, геленлери сынламакдан махрум боларын диен гынанч онун калбына етмедн.

Этмели ишлерини такыклады, махалында шолары бержай эдип билсе, башга асгынжагы ёк. Жигилери гелмәнкө, жайда адам ёкка хат язмалыды. Агшамлык язып билмез, агшам эжеси, жигилери голайында болар. Ажабын хат язып отураныны ген гөрерлер, айлап-йылап элине ручка алмаян адам нәме язярка днерлер. Ялынышы язанына хемише өлөр ялы утанар йөрерди, хәзир утанч ядына-да дүшмедн. Бар күйн адам гөрмәнкө гөвнүндәкини кагызын йүзүнө чыршап чыкмакды.

Отагын төрүндө жигиси портфелини гоюп гидипдир. Ажап портфелден ручка, депдер чыкарды, депдерин ортасындан арасса тагтаны голарып алды, она хагыдасында тайярлап гоан сөзлерини ховлукмач язды:

«Эжемден, какамдан зорлук гөрөммөк мени сатжак диймедн өзүм дийдим галын алын дийип хоссарламма зат диймән чагамы өлдүрөн Гадыр.

Ажап».

Язан хатыны окажак болмады, кагызы ховлукмач эплешдирип бегрес чабыдынын гапдал жүбүсине салды, дүйбүнө дыкды, элини чыкарып, даш йүзүндөнөм барлап гөрди. Ручканы, депдери портфеле салып еринде гойды, соңра яссык алып гышарды. Хәзир гапыдан гелнәйсе-де, оны ятандыр өйтсүнлер. Отага гирен адам болмады, дәлизден аяк сесем эшидилмедн. Ажабын гөвнүнө, өйдәкилериң бихабарлыгы онун йүрегинне дүвен зады хагында шүбхе этмейәндиклери үчин дәлди, Ажабын сересаплылыгы зерарлыды. Дуяр ялы хич хилн алапат бермейәндиги оны хасам эржеллиге итерди.

Чабыдынын жүбүсинде ятан хаты гени билен дуйды, язылан сөзлери ятлады, ахыркы үч сөздө үнси сакланды, «чагамы өлдүрөн Гадыр.» Ол хәзир Гадыры йигренмейәнинне ген галды. Өлжегине ынанап пурсаты йигренч онун калбындан чыкды, соңкы үч сөзи язанла-да йигренч билен язманды. Пикирини Гадыр билсин дийип язды. Шол үч сөз үчин Гадырын дүш-

жек ягдайы барада язанда-да, хэзирем пикир этмедди, себэби бу дүйнөнүн аладасы ондан барха дашлашды. Эгер чага дүйнө инен болса, Ажап онуң билен билеже яшарды, Гадыры күйсөмөздү. Гадыр оларың өзүндөн айра яшап билжегине гөз етирени үчинем чага каст эдендир. Бу пикир онуң калбында өң дөрөңди, хэзир оны ене бир өвре гайталады, йөне йигренч билен дөл-де, бирмахал болуп, инди маньсыны йтирен зады ятлаян шекилде гайталады.

Ажап төвереге этиячлы гарап даш чыккы. Дәлизде-де, гапынын өңүнде-де хич киме душмады. Гүн яшыпдыр. Эжем атакдадыр, сыгыр сагяндыр дийди. Ятагың еңсе йүзүндөн гечйән тутлы салманың боюнда керпичден өрүлөн хажатхана тарап йөнелди, ким гөрсе, аякёлуна баряр дийип пикир эдер. Хакыкатда ол хажатхана баранок, бәри янындакы акыр-укур салнан хүтдүге баряр. Хамала, бири Ажабың ызына дүшүп, оны антап йөрөн ялы, олам гөзе гөрүнмейән адамы алдава салжак болян ялы, бир дем этияжы өлден бермеди. Хүтдүгиң агзы ачык болайбилсейдир, хемиш-ә гулл урланокды. Гулл ниреде, зат ниреде, өжизже гапы сөөсинден сыпжак болуп дур, ачанда ичерден ягың, сываның ысы бурнуна урды. Дүйпдәки гаранкылыга гөзи етмесе-де, гапа голай чашып ятан затлары сайгарды. Соляркалы бедре-де голайда экени, бедрәни гөрөнде йүреги гобсунып гитди, шондан башга әхли зат маньсыны йтирди. Бедрәниң эрнегинден сусавач салланып дурды, сусавачдан солярканың ёкы сырыгып зейли ере дамыпдыр. Голайда телевизорлы отагдакы солярка пеже яг гуяндырлар, гайдып бу гүн бедрәни идежек адам ёк. Босагадан ичери әтләп, ягың мөчберине серетди. Бедре долы болмаса-да, әсли яг бар. Эгер ол бош болса нәдерди, дашардакы бочкадав гуймалы боларды. Башармазды, хич кими көмеге-де чагырып билмездү. Бу гүн яг гуян адам Ажабың виетини анып, бедрә көп гуян болса билйармиң. Хэзирем кеседен сынлап, өзүниң мамладыгына гөз етирип, дуйдансыз онуң үстүни басмагы пейләп дурандыр?..

Ол ховлукмач даш чыккы, төвереге әсөван болды, гөз әгленип, шүбхе эдере зат гөрмеди.

Тутлы ябын знырсындакы ёлдан йүк машыны ге-

чип гитди, ёлдакы херекет Ажабы гызыкландырмады. Чалтрак гаранкы дүшерини күйседи.

Онун индики бармалы ери меллегиң аяк ужы. Мал ятагы билен гамдыр одун күдесинин аралыгында дикилги ағач болмалы. Шол ағажын бардыгыны-ёкдугыны гөзи билен гөрмели. Она дине сыгыр ятагын гапдалы билен гечмелиди.

— Үшөйме, гыз, ховаң муртар аязы бар.

Эжеси сыгыр сагып отуран еринден эййәм Ажабы гөрүпдир.

— Шу гүн дашарыгам чыкмадым, эже, келдем агырып дур.

Эжеси ятлатмадык болса, Ажап аязың сүннүне орнандыгыны дуйжагам дәл экени. Асман арассады, бу гиже чакыр аяз болар, сув доңар, ер доңар Солярка-да доңармыка? Ол хенизе денич солярканын доңаныны гөрмәнди, оны доңян затдыр өйтмесе нәтжек. Онуң чакына гөрә солярканын дүзүминде сув ёк, сув болманы үчинем ол донмаз, керосинам, бензинем донанок, солярка-да донмаз.

Ажап гезмелән киши болуп, ятагын денинден гечди, дикилги ағажы гәрди. Оны бираз эгибрәк дикипдирлер, ондан гоюн асярлар. Гойнуң асылян шахасындан йүп салланып дур. Шол йүп билен илки гоюн жанаварын аягыны гүйлйәрлер, соңам дамагыны чалып, ене шол йүп биленем арткы аягындан башашак асярлар. Би оларың кысматы. Жанаварлар өз ажалына өлселер, харам өлди дийилйәр. Адамың болса узак яшап өз ажалына өлмегини дилейәрлер. Ажап өз ажалыны гөзи билен гөрүп гайтды. Бедредәки солярка онуң ажалы. Гутулгысыз кеселе учран адам болаймаса, өз ажалының нәмедигини билйән ёкдур, Ажап билйәр. Билйәнине гынанмадам, бегенмедем. Эдил тәлее ынанылышы кысмы, олам соляркадан туташжак одуң еке-төк ажалыдыгына ынанды.

— Ажап, бәри дур...

Ажап тисгинйәр, эжесиниң гапдалдадыгыны эййәм ундайыпдыр. Сәхел эглендигиң шүбхе дәрәр, деррев долан, эгленме! Эжеси сыгыр сагып болупдыр, гөләни гойберипдир. Гөле әнесиниң елнинде галанжа сүйди әмйәнчә гарашмалы.

— Башым дик гезип йөрсем, шу жанаварың бир гөлесини сана-да берерив, гызым, хезил әдерсиң.

Ажабын гөз өңүндө шахасындан йүп асылгы агач дур. Ол йүп Ажаба-да герек, оны нәмә яратжагыны өййәм билйәр. Там билен агажын аралыгы таяк атым мейдан бар. Ажабы сөндүрмәге етишмезлер. Данданын укусы агырдыр, онсоңам Ажабын дандан өзүни отлажагыны ким билйәр. Билйәнчә Ажап янар, гутарар, көмрө дөнөр.

— Бужагаз гөлән-ә Хожамыратлара ниет эдйән.

— Сыгрымызын шахы өңөм шуң ялы улумыды, эже?

— Шахам гөвресине гөрә-дә. — Гызгүл бошан эмжеги сокжап дуран гөлөниң йүпүнден чекди, ики айлык гөле оңа баш бермежек болярды. — А гыз, сен үшедин-ле, бар, өе гирсене.

Ажап эжесинин диени билен боланок, оңа гарашяр. Гызыны өе иберип, өзи соляркалы бедрэни гүмләйсе нәтжек.

Индрик гаралып, төверекдәки жайларын ягты пенжирелери адамларын аягынын йыгнанандыгыны эшгәр этди. Чыралар узак янар, яры гижә ченли янар, телевизор гутарман хич ким ятмаз, соңра оба гүмлүгә гапланар. Аязлы гижәнин довам эдйәндиги адамларын укусы билен унудылар. Ажап ятмаз, ука гидәйсе данын атанындан бихабар галмагы әхтимал.

Эжеси гөлөни, сыгры йылы ятага салып, гапыны япяр, сүйтли бедресини алып жая уграяр. Ажап онун ызына дүшенок, хажатхана йөнелйәр. Ол соляркалы хүтдүгин деңинден гечмели, хемме зат өңки ялы дурмы, гөрмели. Соляркалы бедрэниң ниреде дурандыгыны билйәр, гараңкы болса-да тапар. Гөзлөп такырды турузсан болмаз, отлучөп чаксаңам болмаз. Гелшине элини узадып алар ялы, чемели ерде гоймалы.

Агшам шамы дийип эжеси аш кесипдир. Ажап ишдәм ёк дийди, Гызгүл гызына гулак асмады, ишдәм болмаса-да ий, бокурдакдан йылыссы өтүрмесең ысыгына гелмерсиң дийип, аралык жамы долдурып сүзмели унаш гуйды. Ажапдан кичи үч гыз, үчүсем сачагын башында отурып, өңлериндәки окара гуйлан ашы азалдып барярыдылар. Оларын телевизор гөрмәге ховлугяндыкларыны Ажап аңяр. Дөрт гүнден бәри «Бахарын он еди пурсаты» диен фильми гайталап гөркезйәрдилер. Хәзир башланмалыды, эййәм башланан болмагам әхтимал. Гызлар ашы телевизорлы жая

әқидябем ачип билердилер, йөне әжеси бәрде, Ажабын янында ичин диеңдир. Олар нахарын башында адаты әдилйән месайы гүррүни исләноклар, олар гызыклы кино ховлугярлар. Дине окарадакы ашы бошадан халатында аркайын туруп гидип болжакдыгыны биленлери үчин, чөмчәни бирдем әллеринден дүшүрмедилер. Ажап әзиз уяларыны иң сонкы гезек гөрийәндигини билип отыр. Кино гутарансон бәри гелмезлер, телевизорлы отагда-да уклап галарлар. Бирмаҳал Ажабың өзөм шол дүзгүн билен яшайрды. Ол уяларына гөзүгидижилик билен гарамалды, гайта олар хайпы гелди, небси агырды. Өз башына дүшен апат оларданам совлуп гечмежек ялыды. Олар велин, Ажабың башына дүшен апата дүшүнйәне, гынанияна мейзәноклар. Мал ятагының гапдалында дикилен агачдан дамагы чалнан гойны башашак асып союп дурлар, бейлеки жанаварлар середип дурса-да, өз кысматыларынынам шейледигини билйән дәлдирлер. Шол маҳал өңлерине от дөксен дүнйәни унудып, ийме билен болярлар, егса ишдәләри кесиләер өйдйәрсин. Адамың хайвандан тапавуды нәме?! Агларлар, әнрәрлер, сонра вагт гечдигиче ода көен Ажабы ундарлар...

Ажап бу пикирине бипарх гарады.

Шу гүн гызыклы киноның гөркезилйәнем бир гывы зат. Агалары, еңселерем бәри гелмезлер, хә диймән әжесем гызларының янына телевизора серетмәге барар. Отагда Ажабың тәк өзи галар. Ажап янында адам отырка отлучөп алып билмез. Пежиң өнүнде ики гап отлучөп ятыр, эгер шоларың бирини алайса, әжесиниң үнс берәймеги әхтимал. Пежиң өнүндәкилерни алмалы дәл, шкапың чөкериндәки көп отлучөпден бирини алмалы. Хәзир онуң әхли күйи-пикири, өмрүниң манысы шу алада багланды. Уяларының табакларыны бошадып, чалтрак бейлеки отага гечмеклерине гарашды.

Үч уяның улусы Бахар туруп барярка:

— Ажап, йөрсене, биз билен кино гөрәй сенем — дийди. — Әже, сенем бар, Иштирлиси гөркезйәлер, вай-ей, эййәм башланд-а.

Бахар жогаба бисабыр гарашып сәгинди.

— Келләм агыря, Бахар жан, мен ятжак.

Уялар чыкып гитдилер. Инди олар ынсапларының өнүнде аркайыңдырлар, нәсаг уяларының гапдалың-

да. пахар ийдилер, биле кино гөрели дийдилер. Эгер ол ятжак болса, онуң гапдалыны алып отурып билмезлер-э, ятжак адама үмсүмлик герек.

Эжеси сачагы йыгнап, Ажабын ерини салды.

— Пенжирән гапысыны япмагын, эже.

— Совук болаймасын, үшәйме.

— Үшемен.

Ажап чабыдыны эпләп гапдалында гойяр. Хәзир би чабыт хаты сакламак үчин иң ыгтыбарлы зат. Сонра гүйменмән деррев ёргана гирйәр. Эжеси билен икичәк галмага горкяр. Айсенемли гүррүн орта атылар. Бу гүррүн Ажаба манысыз зады ятлатмак. Ергана гиренини гөрсе, эжеси онун башыны агырдып билмез.

Еке отурмага эжесинин йүреги карар тапан дәлдир-дә, ол чыраны сөндүрүп чыкып гитди. Гоншы отагдан телевизорын галмагалы эшидилйәр.

Эртир хич ким бу өйде кино гөрмез. Хәзир жигилери Ажабы унудандырлар, эртир унутмазлар, эртир оларын гөз өнүнден Ажабын кешби айрылмаз. Эгер Ажап өзүни отламадык болсады, хезил эдип кино гөрердик диерлер, йөне хер ким өз ичинден өзүне диер.

Пенжиреден йылдызлы асман гөрүнийәр. Даң атанда асманың йүзүне бираз ягты чайылар, йылдызлар сейрекләр, шол махал Ажап өйден чыкар, чыкмазындан өнинчә чабыдының жүбүсиндәки кагызы яссыгының ашагында гояр.

Ажап ёргандан согурлып, шкапын чекеринден отлучөп аляр, оны ниреде сакланда ыгтыбарлы болар диен пикире гүмра болуп дуряр. Яссыгының ашагында гоймакдан чекинийәр, ахыры чабыдының жүбүсинде, хатын гапдалында, гойса ыгтыбарлы гөрийәр.

Хемме зат дүзүв, хемме зат еринде, инди сабыр эдип даңын атарына гарашмалы. Эжеси Ажабын гапдалындан өз еринем салып гитди, гелип, чыраны якып йөрмез, ятма билен болар, ядандыр, деррев ука гидер. Ажап укламаз, эжеси гелйәнчә, соңам укламаз, даңын атарына гарашар, гарашяндыгыны-да дуйдурмаз. Гызынын укламаяныны билсе, эжесем укламаз, эжесинин герекмежек аладасы Ажабын мыррыхыны атландырар.

Телевизорын сеси галандан соң узак эгленмән эжеси отага гирди. Ич босагада диңширгенип дурды.

Эгер гызь укламая ятан болса, геп атар өйдөндир. Ажап дем алмага чекинйэр. Эжеси ёргана гирмезинден өнүрти ики өвре паллады. Бу ядавлыгың аламаты. Башыны яссыга гойдугы ука гидер.

Ажабын чакынын догры чыкандыгыны дуйдурян ялы, эжеси сэхел салымдан дем аланда долагыны пыссылдадып, ука гиденин аламатыны берди. Ажап пенжиреден гөрүнийөн йылдызлы асман билен йүзбе-йүз галды. Ол өмрүниң иң соңкы даңына бисабыр гарашарды...

17

Ирден, Санжар ише уграманка прокурорын өе тил өтмеги говулыгың аламаты дэл. Санжарың бу этияжыны ялана чыкаржак болян ялы, прокурор ховлукман саглык-аманлык сорашды, соңам ховсаласыз ген галаймалы аркайынлык билен Ажабың өзүни отландыгыны хабар берди. Хабардан бетер прокурорын өхени Санжары ынжалыкдан айырды.

— Сана тил этмезден өңинчө врачлар билен гүрлешдим, умыт ёк дийёэлөр. Солярка гуяп отлапдыр. О машгала бейле дурмушдан иренмиди, гүрлешип гөрдүн-э сен, чак эденсиң-э?

— Өзүни отлар диен пикирим-э ёкды.

— Пикириң терс дүшүпдир онда. Өзүни агажа да-нып отлапдыр, өйлериниң гапдалында гоюн асылян агач бар экени. Жан дийилиён задын сүйжүдигине серет: гүплөп от аланда агажы гопарып ташлапдыр. Адам яшамага эмел агтаря дийёэс, бизде инди өл-мөге эмел агтарып башладылар. Сен эгленмән сыр-кавхана ет, өлмөнкө нөме дийсе, дилинден язып алың.

Санжар маңлайына дер геленини трубкуны гоян-дан соң билди. Ол прокурорың гепинден, өхөңинден, «бу пажыгалы өлүме сенин дахылын-а ёкдур-да?» ди-ен совал дуйды. Алжырады. Онун абрайы, гележеги Ажапдан эшидилмели сөзе багланды дурубурди. Ка-жасынын маслахатыны күйседи, йөне вагт ёкды. Ажап гөз өңүнден биржик-де айрыланок, Санжары гысажа салмак үчин жанына каст эден ялы болуп дур. Ин-дем максадыны сүлчүнин йүзүнө айтмага гарашыл ятандыр, айдянча-да өлмөз. Өзүни агажа даңып от-

ланда өлмедик, энтэк өлмөз, йүрегиндәкини айтман өлмөз!

Санжарын эгленмәге хақы ёк, ёгса хәзир жуда ойланмалы пурсат. Энтэк алжырап, ода дүшүп уграмагының себәбинем анык гөз өңүнә гетирип, өз языгының нәмеден ыбаратдыгынам селжермәге етишенок. Онуң сыркавхана хачан бараны, Ажап билен гүррүни такык хасапда сакланмалы. Эгленсе, ниреде эглендиң диерлер, жогап окамак аңсат дүшмөз.

Прокурорың Санжара нәхили яманлыгы болуп билер? Бу совалың дөрөмеги дуйдансызды, оны дөрөден Ажабың дуйдансыз хеләкчилиги. Бу ерде Санжара мүңкүрлик этмәге эсас ёк, айратынам прокурорда эсас ёк. Ол менден бидиң пылан иш этдиң дийип билмөз. Галың хөкмүндә гечирилен зады үч өйдән алып гайтмалы диен теклиби орта атан Санжарын өзи, йөне ыгтыяр берен прокурор. Судда хемме ягдай такык эдилер, галыңа дегншли болмадык затлар эелерине гайтарылып берлер. «Эгер судда такык болжаргына ынанян болсаң гарашаймалы экени, өңүндән алып йөрмән нөме зерурлыгы бар?» дийилмеги эхтимал. Бу совала Санжарың жогабы тайын: бада-бат дуйдансыз алынмаса, олар суда ченли ёк эдилерди. Онсоңам дерневиң тәсирини гүйчлендирмек герекиди, галыңың гаршысына алнып барылян гөрешинң нетижеллигини гөрөн-эшидене сапак болар ялы этмелиди.

Прокурорың әхениндән маны гөзлемек, оңа мүңкүрлик этмек алжыраңнылыгың дөрөден аламаты. Прокурор Санжарын какасы билен ишлән адам, хәзирем, душушып, биле дуз-чөрөк ийшип йөрлер. Ол Санжара яманлык этжек болсады, Ажабың соңкы сөзүңи эшитмәге оны ибермөзди, башга бирине ынардды. Ол дерневи довам этдирмеги ене Санжара табшырар.

Аралыкдан прокурор айрылды. Санжарың гаршысында Ажабың тәк өзи галды. Әхли ой-пикири, шүбхеси, ынанжы дине Ажаба багланды.

Санжар өзүни отлаянлары йигренйәрди, Ажабам шоларың арасына гошулды.

Санжар какасының пикирине япышды. Йыллар гечсе-де Агажан прокурор өзүни отлаянлар хакында пикирини үйтгетмедди. «Олар багтлы, азат дурмушда яшаяндыкларына дүшүнмейән адамлар — диерди. —

Өнүпө койлаң сүйжү тагамдан да тмап, өч өлйөн адам-
лара нәме дийсе болар? Совет хәкимети олара хак-
жукук берди, олар нәдйәр? Ягтыны гөрмөн, гаранка
бажялар, азашялар, башлары чашяр. Өзлерини отлап,
жемгыети биабрай эдйәлер. Мен-ә олары аклара эсас
гөрөмок».

Ол уршун ыз янында өзүни отлан гелинлериң гар-
шысына гөрлен чәрәни акларды. Бу чәрә онун өзи
хем гатнашыпдыр. Қыркынжы йылларың аягында өзү-
ни отлаяң гелинлериң саны артяр. Агажан прокуро-
рың чыкаран-нетижесине гөрә, уршун апаты хеммәниң
башындан инди. Янәлдашына гарашып гезен гелин-
лер я ажы хабар алдылар, я-да дерексиз йитенлериң
ызында умыт билен гарашылян гүнлери санап яда-
дылар. Олар гелжеги, дурмушың манысыны янәлдаш-
ларының ыкбалы билен баглапдылар. Агыр йитгә чы-
дам хер киме башардып дурярмы дий Әжизлериң
дүнйәси гаранка гапланды, ягтылыга, умыда чыш гал-
мады. Олар өлүми сайлап алдылар. Олар гапдалын-
дакы өзи билен ыкбалдаш гелинлериң сабырыны, чы-
дамыны гөрүп, шолара мензежек болмадылар, гайта
шейле чыкалганы бейлекилериң-де калбына салмак-
лары әтнмалды. Шу ховп айгытлы чәрә ёл ачды:
өзүни отлаяңлары өвлүйәде жайламак, жыназасыны
окамак гадаган эдилди. Догаң-гарындашлары нәги-
ле-де болсалар, хөкүметиң гаршысына айгытлы сөз
айтмакдан горкдулар. Олар яшулуларданам, молла-
ларданам голдав тапмадылар, себәби ысламың ёлы
өзүни отлаяңлары язгарярды, олары өвлүйәде жай-
ламагы, олара жыназа окамагы гадаган эдйәрди. Бу
меселеде Совет хәкиметиңниң адамлары ысламың йө-
релгесини уландылар. Гырак-четде пейда болуп уг-
ран ялңыз мазарлар дурмушдан мейлетин эл үзен ге-
линлериң язгарыляндыгыны дирилере ятладып дуран
нышана өврүлди, оларың чалтрак йитип гиденини кем
гөрмедилер. «Бу чәрә онуна болды, өзүни отлаяң бар-
ха азалды» дийип, Агажан прокурор шол махалкы
ёвуз чәрәниң шу гүнлер уланылмаянына гынаняр.

Сапжар какасының бу гынанжыны голданок. Онун
мазамлаяң чәреси бу гүн ислән нетижәңи бермес. Бу
гүн кырк йыл озалкы адамлар бармы? Олар о дүнйә,
довзаха, женнете ынанян әкенлер, олары дин билен
горкүзып болян әкени. Хәзирки адамлары горкузмар-

сын. Олар өлүмдөн горканоклар. Нәмәния катырасына бейле батырлыга йүз урядыкларына Санжар акыл етирип биленок. Отпаравларда өзүни отлайылары хорматлапдырлар, олар бешиде дүшүп, ак перә өврүлйәр диен ынанч бар экени. Ажабың шу ынанжа эерип жанындан гечмедигини Санжар билип дур. Ол отпаразларданам бихабар, ол он йыл окап адыны догры язып биленок, гечмиши, тарыхы ниреден билсин! Билимсизин, бисовадың текепбирлиги жуда айылганч. Онуң өзүни ода атмагы бите гахар эдип ёрганыңы отламак дәл, ёрганлылары ёргансыз гоймак, оларың асуда, сапалы дурмушыны буламак, өз бетбагтлыгыңы багтлыларың бойнуна атып, оларың ыкбаяны чолашдырмак.

Хәзир өз ыкбалының хем Ажаба багланып дурандыгына Санжар намыс этди. Өз жанына хайпы гелмедик адамың янында башганың өмрүниң бир шайы гыммады болмаз. Болгусызыны айдар гойберер, онуң сөзүни хөкүм хөкмүндө кабул эдерлер. Санжарың дурмушына атанак чекилер, телим йыллап оканы, ислег-арзувы, етен дережеси демини санап ятан аяла хич зат!

Санжар ишлөп башлалы бәри өзүни отланларың телимсини гөрүпди, кәбириниң дернев ишини хем алып барыпды. Дерневиң нетижеси өрән чалт талап өдилйәрди. Эсасы япышалга өзүни отланың соңкы сөзи я-да гоюп гиден хаты. Эгер хич бири болмаса, төверек-дашдан сораг эдилйәр. Кимден жебир гөрөндигини гөни дуруп, шаят хөкмүндө гүнәкәрин йүзүнө айтжак адам тапылмадык халатында өзүни отланы акылындан азашан хасап эдилйәр, хич киме чәре гөрмезден иш япылайяр.

Санжар Ажабың акылының ериндедигине ынаняр. Акылы ериндәки адам гөрөн жебрини, дучар болан кемситмесини айтман, дишини гысып би дурмушдан гитмез; айдып гидер, хөкман айдып гидер...

Шу пикире ынандыгыча Санжары дер басды. Ажабың өзүне гаран гахарлы төзлерини бирдем унудып биленок.

Санжарын яшлыкда аклавжы болмагы арзув эдил гезен махалам болупды. Каниталистик юртларың дурмушыны гөркезийән фильмлердәки баиарныклы аклавжылары гөзи гидерди. Оларың гелшикли эгинбашы,

гер ке... асыллылык хем буйсанч, олар бодан хормат суудакы енишден сонкы дабара агыр женаятдан халас эдилен бигүненин доган-гарындашларынын оңа миннетдар гарайшы... Санжар буларын барыны өзүне йөнкөп гөрерди. Хыялында сув ялы машынын рулунда отурарды, гүл пүркүлен телим отаглы кашаң жайың ичинде ровач адам хөкмүндө гезмеләрди...

Какасынын дүшүндиришинден сонра арзувындан эл чекипди. Агажан прокурорын дүшүндириши гысгады, йөнекейди. «Биз адалатлы жемгыетде яшайддырыс, арка дирейәнимиз адалатлы канун. Адалатлы хөкүм шо кануна даянылып чыкарыляр. Кимин гаршысына чыкарыляр? Этмишлин, женайткәрин гаршысына! Бизде женайткәри горамак мүшгүл ишдир, хормат гөрмерсиң. Бизде жемгыетин хорматы гаралавжынын тарапындадыр».

Санжар жебир чекен Ажабы акламага яйданды, гайта она игенмәге дөвталапды. Ажап биакыл экени. Гөврәндәки чага каст эдилени билен гара башыңы ода атмалымы сен?! Бири өлен болса, ыз янындан ене бирини догур. Хер йыл бири догсун, он-он бәше етйәнчә бес өтме. Бир сүри болансон, ине, чагалан, идет дий. Гадыра башга мерк гөрекми. Гой, агыр йүки герденинде чекип, дүйәннин шатлыгыны, эшретини унутсын. Әриңем какаң гүнүне дүшсүн! Инди Гадыра судун бержек жезасы шондан агыр болжакмы?! Ажап, сен акыллы машгала дәл экениң.

Санжар «Жигули» машыныны сыркавхананың көчесине өврәнде Ажап билен душушықдан горкяндыгыны боюн алды, әллеринин сандырап, рулы тутмагын кынлашяндыгыны дуйды. Какасынын маслахатыны эшитмән гайданына өкүнди. Жәхеннем, бираз эгленәйжек экени-дә! Эгер Ажабын максады сүлчини гөрүп, онун йүзүне бир сөз диймек болса, гүйч топлап, шоңа-да гарашып ятан болса, бираз эгленени билен эләймәзди. Адамың жанының берклигине ол хайран галды, йөне шол жан нәмәнин хатырасына сакланып дур? Санжарын биабрайлыгы үчинми?..

Догрусы, Санжар бәрден баранда Ажабын өлди хабарыны эшитсе калбына канагат аралашжакды. Ол ызына доланмагын баша бармажагыны билйәрди, эй-йәм сүлчинин машынынын голайлашып гелйәндигини

гөрөндирләр. Өзүни отлан ял сыркавхана гетирилгенде бир гапдалда прокуратураның векилиниң болмагы зерурлыга өврүлип гидипди. Врачларың өзлерем шоны ислейәрлер, бимаслахат өз үстлерине төвөкгеллик алмак исләноклар. Хемме киши өзүне геп гелер өйдүп горкяр, хемме адамың йигренйәни төвөкгеллик.

Санжар сыркавхананың өнүндәки мейданчада машыныны сакланда хайдашлап гелйән участок милиционерлерини гәрди, йигренч билен гарап өз янындан кәйинди: «Алан хақы харам боланлар, өз территориясында әхли адам от алсын, янып гутарянча бихабар булар. Хәзир гыссасаң өзүни акламага баханасы таһындыр».

Ак погонины кирледен узын лейтенант, гелшине машының гапысыны ачды.

— Сизе гарашярлар — дийди. — Райкомданам адам бар.

Санжар жабжынды.

— Райкомы ким чагырып йөр?

— Өзлери гелди.

— Томаша тапандырлар... Ягдайы нәхилимиш?

— Энтег-ә өленок

Лейтенант гермечли әдим уруп өне дүшди, хамала, прокурорын гижә галан векилини өзи тапып гетирән ялы жуда аладалы гөрүнжек болярды, ызым билен гелибер диең шекилде элини салгап, ышаратам әдиң гойбейәрди.

Санжар жайын гүнешинде топбак дуранлара бир гөз айлап онды. Ажабың хоссарлары. Сазанаклашып дурлар. Оларын өзүне тарап середишлеринден Санжар рехимлиlige, гечиримлиlige чагырыш анды. Олара-да игенди: би махала нире болдуңыз, гафлат укусында ятдыңызмы?!

Сонра хәзирки этмели ишини аныклады: Ажабың яныңа еке өзүм гирмели дийди, геленлер гапыда гарашанларында-да йүрөклери ярылмаз.

Ол палатаның даш босагасында дуран адамларың кимлердигини айыл-сайыл этжек болуп дурмады, гөвүнсиз салам бөрип гечибәрди, райкомын векили биленем гызыклаймады. Аглаба таныш йүзләр, йөнө хер кими везипесине гөрә хақыдасына гетиржек болуп үнсүни әглемеди, герегем ёк. Буларам мен ялы

буйрук билен гелең адамлардыр, тымсыр бирине та-
сабат бермелидирлер дийди.

Врач Санжарың өңүнде гапыны ачды. Санжар
гирмезден өң лейтенанта серенжам берди.

— Өзүни отланың затларына бир адамың эли
дегмесин, оба гидиң-де хоссарларына дуйдурын

— Хоссарлары шу ерде.

— Шү ерде болса, шу ерде дуйдурын!

— Эййэм дуйдурдык.

— Ене бир гезек дуйдурын! Сен би тайда герегин
ёк, обада бол. Отлан ериндәки затлан бири гозга-
масың, суратыны алың. — Шей дийип дурка-да Сан-
жарың серине ховсала урды: эгер Ажап гөвнүндәки-
ни хата язан болса, ол хатам эййэм милицияның эли-
не дүшен болса?.. Ол гөркезмесинин үстүни етирди: —
Менсиз чнгит ялы задам гозгамаң, мен барянчам га-
рашың.

Санжар палата яйданмач гирди, ызындан гелйән
врача гал дийип билмеди. Янан этиң, солярканың,
дерманың агрылжык ысы бурнуна урды. Ажабы бе-
лент кровата гоюп, үстүне простын атыпдырлар. Бир-
бада дириялгнң аламатыны гөрмәнсон, өлен-э дәл-
дир-дә диен маныда врача гарады. Врач дүшүнди.

— Хачан жан берсе берәймели — дийип пышыр-
дады. — Хоссарларыны чагырсак нәдйәр, иң болман-
да әжесини?

— Энтек ховлукман.

Ажабың бокурдагындан ёкарысы ачыкды. Пүзү,
келлеси яныпдыр, гаш-кирпик ёк. Маңлайының хамы
гара дүйрмек болуп, гашының үстүне абанып дур.
Тутуш келле көзе гөмлен дашкәдиниң гара көйүк бо-
лан габыгына чалым әдйәр. Әл дегирсең габык кел-
дечанагын ичиндәки бошлуга горп атармыка дийдир-
йәр. Алкым агарып төрүнсе-де, бишен эт бир зат дег-
се голуп гайдыбержек ялы. Алкым, додак долы ян-
мага стишмедик эсги летдесиниң әнинлеринде галав
адаклары яда саяр. Алкымыңдакы дыммылды дири-
ялгнң еке-тәк аламаты болуп гөрүнди.

Санжар хас голай барды. Эгер кемситме, берлең
азар яш адамы бейле айылганч өлүме межбур эдең
болса, ол чыдамаз ялы агыр боландыр. Ненеси бо-
лаида-да акылы ериндәки адам мунуң ялы вагышыла-
га гол япмаса герек, бу өз жаныңа вагышылык этметәң

Гөлайда дурмуша чыкмадык гыз өзүни отлап өлдү, себәбини такыкладылар, эшиденде, догрусы, гүлүн тутяр.. Яшы йигрими бәше етен колхозчы гыз. Гулагы агырак дийдилер. Оны диләп гапыдан гелән савчам жуда сөйрек болара чемели. Бригадада биле ишләп йөрөн юмрук ялы огланын бири она: «Дайза, сагат нәче?» дийипдир, башы шол болупдыр. Эртеси гыз ише чыкмандыр, үч-дөрт гүн өйде отурупдыр. Гоңшулары гызыны чыкарып, той гутян өкени, шол гүнөм якы гыз өзүни отландыр. Ери, шу ерде ширин жандан гечмәге дегерли себәп, зерурлык бармы?. Пайхасы болан адам шейдерми? Булар дурмушын дүрли ахвалатындан чыкалга бардыр өйденоклар, гөреноклар, гөрмәге оларын акылы, пайхасы, дүшүнжеси етенок. Гапдалындакылар: маслахат салмагы кемлик билйәлермикә? Буларын текепбирлигине Санжар хайран галяр.

Кишинин жанына вагшылык билен каст эдйән адамын этмиши айдың. Ол женаяткәр, канун бу женаяты кесгитләп билйәр. Эмма вагшылыгы адам өзүнө өтсе?.. Бейле адамын айтжак сөзүнө ынанмага менин хакым бармы?.. Өзүни шейле жөбре дөз гетирен адамын кишинин жөбрине йүреги авармы? Агзына геленни айдар, әхли кишинин; бүтин дүниәнин өзи билен янып гитмегини күйсәр!..

Санжар Ажабын маны аңар ялы сөз дийжегине ынанмады, шонда-да оңа гөп атанда яйданяндыгыны дуйды.

— Ажап... Ажап... — Ол бир алапат боларына гашды. Адынын тутуланына динширгенйән ялы, Ажабын дем алмасы жуда песелди, сонам кирпичсиз, гаралан габаклары кынлык билен ачылды. Санжар онун гызаран гөзлерини гөрди, агы-гарасы гарышандыр өйтди. Гызыл реңк ал ялынын аламатына өврүлдү, ялын онун ичине дүшен ялыды. Шол ялын ич-багырыны якып гутармаса, ол жан бермез дийди. Ажап ялын аңырсындан середйәр, ялын гөрүн дийип габакларыны ачандыр. — Ажап, нәме бейтдин, жанына каст этдин?.. Ажап, ким сени яшамаз ялы гүнә салды?.. Ким гүнәкәр?.. Әринми, гайынланмы?..

Ажап гөзлерини агдарды, гызыл реңк азалып, агы көпелди. Ол гөп атян адамы гөрүп билмән, гулагына эшидилйән сеси гөзлейәрди.

— Ажап... Ажап...

Ажап агыр дем алды, боглуп барян ялы, күкреги галып гитди, шожагаз гымылда-да эндамындакы агыры артан болса герек, гөзлерине ынжы аламаты долды, межалсыз инледи.

— Эже жа-анан... эже... хова... хова етенок...

Санжар:

— Эжеси гелендир өйдйәр — дийди, инди жан берсе герек...

Ажап ене галкынжак ялы этди, башармады, гымылдысыз галан гөвре оды сөндүрилен гара төнкө дөнди.

Санжарлык иш гутарды. Ол врача сонкы гөркезмәни берди:

— Экспертиза середйәнчә хоссарларыны гойбермән

1987 — 1988-нҗи йылар.

ХЕКАЯЛАР

ТАГАН МУГАЛЛЫМЫҢ СӨЙГҮСИ

Ахмет аганың ялғыз оглы Таган шәхерде яки йыл оқап, гутаран мектебине мугаллым болуп геленден соң, хем-ә какасының тамдыродун сатмагыны гойдурды, хемем Вели арабакешиң гызы Нурбибә хат берди. Какасына дахыллы геп-гүррүңи оба билйәрди, өмма Нурбибили меселә диңе Меле сувчының дөрдүнжи класда окаян оглы Ораза аянды.

Ахмет ага аялы өленден соң жуда эжизледи, пес кәре йүз урды, харжы ягдайы кынлашды. Гаража шегине йүкләп, тамдыродун гетирип сатярды.

Оба адамлары Таган гелсе, какасының бу мыдары билен ылалашмаз дийәрдилер. Шол дийлени болды.

Таган:

— Кака, бу болшуң боланок — дийди.

— Болмаяныны өзүмем билйән, оглум. Екелик яман дерт экени. Ә-эй, чыдамадым өзи, намартлык этдим.

— Гапдалыңда мен бар-а инди. Эгниңи яз, кака, бейтме, жайымызы бежердели.

— Бежермели зат кән, оглум. Херки зада дирег герек, етишдиң хернә. Сен оглан оқадарсың, мен колхоз гымылдысыны эдерин.

Ахмет ага өзүни хем оглуны көшешдирип отырка, эртирки гүнүң нененси гечжегини алада эдйәрди. Хут, эртирден башлап ярамаз гылыгындан эл гөтержегине; ады йитмиш нешеден йүз өвүржегине ынананокды. «Намарт болмақ ап-аңсат экени. Хәзирем хош сөз билен әр чықан оглумы элдатжак болян, бигайратлык

эдйән» дийди. Оя өзүни көтеклемек ансатды, дил өл ере битен зат, исләнини айдып отурмалы

— Оглум, геле-гелмәне сен маңа бетер дарашы- берме, ярамаз ғылыгы бирден өврөйән ёк, кем-кем- ден... үзүл-кесил өл үзүп отурыбермегем кын.

Оглы дүшүнмеди. Ахмет ага онуң ислегини талап хөкмүндө кабул өтди. Боюн болмаса, оглы йүз өврүп гидөйжек ялыды. «Көп оқап, көп билиён адамдан хер заа гарашаймалыдыр» дийди. Ол оглундан горкды.

Таган обада-да шөхөрдөкиси ялы гейинди. Мекде- бе ак көйнек, ак балаклы, ак мата көвүшли гелйәр- ди. Қиршенли ёллардан йөрөмек кынды. Ак көвшүни чыршаксыз саклайшына хайран галардылар. «Мекде- биң әхли хекини көвшүне чалып йөрөн болмасын» дийип дегийшёнлерем тапылярды.

Таганың асса йөрүшини, йүзүниң ашаклыгыны, сө- хел заа гызарышыны улы гызың болшуна меңзедер- дилер. Геплемсек дәлдиги, иң бетерем жуда зерурлык болаймаса, адамың йүзүне гарамга чекинйән ялы болуп дуршы, меңзетмәниң ерликлидигине гүвә геч- йәрди.

Ол география сапагыны оқадып башлады. Мекде- биң дөвүк глобусыны хара-хураларың арасындан та- пып, ыхлас билен бежерди. Ер шарыны еринде отурт- ды, аясы билен онуң гапдалына какды. Айланянына сын эдип, канагат билен: «Ер шары айланмаса бол- маз-а» дийди. Қласа гиренде глобусы гапдалындан гоймады.

Сапагың ахырында окувчылара йүзленерди: «Дү- шүнмедик задыңызы сораң, чекинмән», совал берил- се, хош якарды.

«Ёлдаш моллум, нәм үчин обамызын төверегинде даг ёк?»

«Ерликли совал. Индики хепдеде биз даглар хак- да йөрите сапак гечмели. Шонда бу совала долы жо- гап берерис».

«Моллум, пашист дийилйәнлер ким-ай?»

«Сапага дегийшли болмаса-да, Хүммедовың совалы жогап талап эдйәр. Йөне, «пашист» диймән, «фашист» диймели. Өз юрдуна, мүлкүне кайыл болман, кишиң юрдуны, мүлкүни басып алян адамлар, эсасан, фа- шист дийсе болар».

«Моллум, онда нәме... ине, шү Сөйүниң какасы

Жерен эжелен меллегиниң бир бурчуны алып, индем беренек, ёрунжа экиё. Сөйүниң какасы фашисми, моллум?»

«Сен какаң пашист!»

«Сөйүн, гахарланма, үмсүм отур. Какаң алан ерини гайтарып берер вели, оңа хич ким ат дакып билмез. Кадыров, сен бир ягдайы бек белле: бизиң юрдумызда фашист болуп билмез. Фашистлерин дөрөмегине эсас ёк. Олары бай сынлар дөрөдйөр».

Меле сувчының оглы Ораз дөрдүнжи класда окаярды. Ол Таган мугаллым билен Вели арабакешиң единжи класда окаян гызы Нурбибиниң арасында хат гатнатды. Нәдип мугаллымың ынамына гиренини өзем биленек, бир гүн улы аракесмеде Таган мугаллым оны бош класа чагырды.

— Саңа юмуш бар, Меләев — дийди. Онуң элинде жылди көнелен юка китап барды. Жуда аявлы зады саклап дураныны дуйдурян ялы, гайта-гайта китабың эйлесине-бейлесине середйәрди.

— Вели арабакешиң гызы Нурбибини билйәнми?

— Билйән, моллум.

Таган мугаллымың йүзи барха гызарды. Юмшуны бейан этмезинден өдинчә ынамыны барлаян ялы, Ораза диканлаң гарады. Бурч кимин гызаран бурнуның ужунда овунжак дер дамжалары гөрүнди.

— Велиеваны тап-да, шү китабы бер. — Оразың эли китаба узады, Таган мугаллым говшурмага ховлукмады. — Хич киме билдирмән бермели. Мугаллым иберди дий. Окан дессине гайтарсын, китап маңа зерур герек. Саңа берсин, сенем маңа гетирип берерсин. Дүшнүклими?

— Дүшнүкли, ёлдаш моллум.

— Ювашжа гайтала, нәме диймели.

Ораз эгленмән гайталады.

— Берекелла. Өзүңден башга хич ким билмели дәлдир.

— Айтман, моллум.

Таган мугаллым ики эли билен мэкәм тутуп, китабы Ораза узатды.

— Берк тут, ачма, кагызлары гачар.

— Хәзир элтейинми, моллум?

— Хәзир элт. Мүжи ойнаян гызлаң янна серет... чете чагырып бер.

— боляр, Ёлдаш моллум.

Ораз Нурбибини гарагажың саясында икибир-ики-
бир мүжи ойнап отуран гызларың арасындан тапды.
Нәдип чагыржагыны билмән, бирбада сөмелип дурды.
Гызларың бири хайбат атды:

— Оварра бол, оглан. Мужимизи алып сачайсан,
өд-дил ызындан етип, аяжыгыңы дөверин.

Нурбиби Ораздан бихабарды, гезегини алып, мүжи
атярды. Элиниң чаласын херекетини гөзи биден ызар-
лап, башынагайды. Ораз илки онуң ойнуна томаша
этди, сонра Нурбибиниң өзүни сынлады. Нурбиби
овадан экени. Өңүнде халлан атян ики әрүм сачам
ёгынды. Екары зыцлан мүжиниң ызындан середенде
Нурбибиниң ап-ак алкымының нәзиклигини Ораз ча-
га-да болса дуйды.

Ондан бәри кырк бәш йылдан говрак вагт гечип-
дир. Ораз хәзир шол гүнлери ятланда өзүни юмрук
ялы оглан хөкмүнде гөз өңүне гетирйәр. Обадакы
мекдеп еднийыллыкды. Единжи класың гызларыны улы
хасаплардылар. Догруданам, олар огланлара гөрә хас
сайырдыңды, ир етишйәрдилер. Нурбибем етишен гыз-
ды, гөрмегей гызды.

Оразың гөвнүне гүман гитди: нәме сөбәбе Таган
мугаллым ала-бөле Нурбибә китап ибердикә? Китап
беренде мугаллымың элиниң, айратынам, сесиниң сан-
дырайшы, хәзир Ораза сырлы маныны үндеди.

— Нурбиби...

Нурбиби асмана зыңан мүжисини депесиндекә ка-
кып алды, ойны тогтадып Ораза серетди.

— Нурбиби, бәрик гел...

— Нәме этжек?

— Бир зат айтжак.

Нурбибинин гаршыдашы жедирдеди:

— Гитсене, оглан, гавуна гелен шагал ялы йүреге
дүшәйдин. Ойнабер-дә, гыз, ер бити ялы болуп, шо
саңа нәме айдар өйдйән.

Нурбиби мүжүлери ере ташлап, Оразың ызына
дүшди. Ораз мекдебин енсесинне өврүлйәнчә сәгинмедн.

— Аю-у, оглан, нирә тутдуруп барян?

— Хо тайык баралы, айдайын.

— О, элиндәки китап нәме?

— Саңа бержек.

— Шу тайда берип боланокмы оны?..

Мекдебин еңсеси чола экени.

— Нурбиби, шү китабы саңа Таган моллум иберди. Окап бол-да маңа бер, мен моллума элтип бержек. Моллумың өзи дийди, сен гетирип бер дийди.

Нурбиби Оразын хөвөс билен узадан китабыны алмага ховлукмады, сэгинди, яйданды.

— Алдамок, чыным, ал!

— Вай-эй, сен-э, оглан... Таган мугаллым иберди?

— Хэ-э!.. Нурбибэ элтип бер дийди, окасын дийди.

Нурбибинин йүзи китабы алманка гызарды.

— Башга нәме дийди?

— Хич киме айтма дийди.

Нурбибинин юка додакларында йылгырма меңзеш якымлы аламанат гөрүнди. Китабы алып, бираз сэгинип дурды, сонра гарашылмадык совал берди.

— Эрик несин гелйәми?

— Эрик бержекми?

— Хэ-эли өйлән бизе бар, эрик бержек саңа. Барянчаң би китабы окап гоарын, алып гайдай онсон. — Нурбиби усул билен китабың арасыны агтарды. — Мен гошгулы китабы говы гөрийән. — Ол гошгы топбакларыны гөрени билен онмады, сахыпалары ховлукмач агдарды. Эплени кагыза гөзи дүшен дессинө китабы япды, алжырады. Китап гызгын демре дөнди, оны хайсы элинде сакланда ынжалжагыны билман дерде галды.

— Жигим, Таган мугаллымың дийши ялы этгиниң, айтмагын, хич ким билмесин, жигим.

— Айтман, хөв.

— Өйлән баргын, алдадайма, бизин эригимиз сүйжи, бал ялы. Гошгулы китабы окамак хезил, Таган мугаллым биленсоң иберәндир. — Ораз гүлди. — Нәме гүлийән, оглан, саңа чынымы айдян, «Зөхре — Тахыры» ятдан билйән, йылгыран болма. Аңа, жан какялар бар, гит... баргын йөне.

Ораз гич өйлән Нурбибилере барды, хезил этди, өзе өзи бир жам сары эрик ийди. Китабы алып гайтды. Нурбибинин саргыдына гөрә, ол хәзир Таган мугаллымы тапып, китабы оңа элин говшурмалыды. Китабың гапдалы билен яглыгын арасыны долдуруп эрик иберди, мугаллым датсын дийди. Китабы көне кагыза долады, ачмагын дийип табшырды.

Ораз ачмаса-да китабың арасында хат бардыгыны билйәрди.

— Нәме йыршаран боляң-а сен, оглан?

— Эрик бермесен, китап гетирмен.

— Шей дийә! Айнамасана...

Шонда Ораз илкинжи сапар Таган мугаллымларын тамкепбесиниң босагасындан әтләпди.

Дашкы гапы ачык дуран экени. Ораз ортакы инсизже дәлизе гирди. Сувагын ысы бурнуна урды, салкын хова йүзүни сыпады. Хер тарапа бир гапы барды, хәзир икисем япыккы. Ичерден сес-үйн әшидилмеди.

Ораз чеп әгниндәки тагта гапыны итди, гапы ениллик билен ачылды. Ичерде адам ёкды. Режели, араса отаг билен Таган мугаллымың әгин-башында, болшунда меңзешлик барды. Дерезеден бираз совашык гойлан столуң үсти акжа мата билен өртүлгиди. Китап, депдер, сыя чүйше, галам, ручка херси өз еринде тертип билен гойланды. Стола габат дивара гызыл мата какылыпдыр. Отургыжың үстүне кичижик ясык гойлупдыр. Ере язылан ики гүлли кече төвереге билен сырылып-сүпүрленди. Ичери әдил яны йыгнашдырылып гидилен ялыды. Бу тәмиз отаг Оразың гөвнүне ак мекдебиң бир күнжи болуп гөрүнди.

Гаршыдакы гапы жыгылдап ачылды.

— Таган, сенми би?

Ахмет аганың межалсыз сеси әшидилди, сонам яглык оралан келлеси, хортаң йүзи, елленен габаклары, йнтелен гөзлери гөрүнди.

— Мен Таган дәл, Ахмет ага, мен — Ораз.

— Ораз боланда ким боля?

— Меләң оглы, Меле сувчынын оглы Ораз.

Ахмет ага Ораза якымсыз чиңерилди.

— Шейдип, өзүн айдаймасан, мен сени танажам дәл.

Ахмет ага тамдыродун сатмасыны гоялы бәри, Ораз оны гөрмәнди. Хәзирем гөренине бегенмеди. Ховлукды.

— Таган моллум ёкмы, Ахмет ага?

— Таган моллумы нәтжекдин? О, әлиндәкн дүвүнчек нәме?

— Би, моллума... эрик гетирдим.

— Хе-хе. — Ахмет ага жанагырылы йылгырды. —

Гетиржек болсаң, эрикден башга зат тапмадыңмы? Эригин адама якымы болмаз. Эрик гетиренинден-э, сен гит-де маңа дерман гетир. Сен бир еңил оглан, ылга, Шыхмыратлара етип гайт, Ахмет ага дерман берин дий, чыданок дий, пул дийсе, соң гетирер дийэй.

— Ахмет ага, Шыхмырады милисия экидипдир.

— Э-э?.. Гөр-ле мун тапян сөзүни. Кишиң дердине дүшүнжег-э дэл сиз. Ялан сөзлеме! Ташла элиндэки эриги-де, ылга, дурма бейдип!

Шыхмырадың экидилени чынды, өйүнден бир халта гөкнар чыкыпдыр дийдилер. Ораз Ахмет аганы ынандыржак болуп дурмады, даш чыккды. Яйданып дурка-да мекдеп тарапдан гелйән Таган мугаллымы гөрди.

Нурбибинин иберен китабыны, эригини аланда Таган мугаллым эл-аягыны йтирди.

— Эйям алып гелэйдинми, оканам дэлдир.

— Окадым дийди, ёлдаш моллум.

— Ховлукдырансын, хэк, сен-э... би болшуң боланок, Меләев. Мен сана эрик гетир дийдимми, диюмог-а.

— Өзи берди-лай, моллум.

— Берлен зады алып гайдаймалы дэл-э. Ханы өе баралы; мунча эриги еке ийип билмен-э.

Ораз Ахмет аганың юмшуны айтды. Таган мугаллымын эхли хөвеси гачды. Тамкепбэ яйданмач серетди.

— Шыхмырадың экидиленине ыннанок, менем айтдым ёгса — дийди. — Сен гайдыбер, оңа дерман герек дэл, сагалып баря. Ише гитсе, тут ялы болар. Гарры адамлар эриги халаян дэлдир. Өз-э говы эрик экени, алып гит, жигилен иер.

Ораз эриги алмады.

Хат гатнавы довам этсе-де, Ораз оларың икичэк сөзлешип дуранларыны гөрмеди, гайта көпүң ичинде-де бирек-биреге гөни гарамага утанардылар. Белки, Оразың кеседен сынлааныны биленлери үчин утанандырлар? Ёк, олар тынхан ерде икичэк отуруп, ине-гана сөзлешен дэлдирлер, ёгса душуммага аматлы пурсадам боларды.

Артык дүекешин гапысында гурлан батлы хиңилдик Оразың ядына дүшйәр Узын навуң депесине гара кече орадылар, дашына-да урган даңдылар. Пилсап

бойы чукур газып, назды дикелдилер, бираз кышгардып, дүйбүни сынчылап-сынчыдап гөмдүлөр.

Гүндиз чагалар учды, агшам улы адамлар, геллилер, етишен гызлар йыгнанды. Нурбиби гелнежеси билен гелди. Ол шагалаңа гошулшып билмеди, желишинди мекдебе тарап гараярды. Таган мугаллым гелсе, шол гарандан гелмелиди.

Нурбибини ғыссадылар:

— Сенем учуп гөр, гыз, гелениңе гөрө гүнәңи бир дөкүп гит.

Нурбиби этмеди.

— Хинчилдиге мүнсем башым айланя-ла, уя жак дәл.

Эртир Ораз Таган мугаллымың янында:

— Агшам хинчилдик учдук — дийди.

— Билйән.

— Сиз нә бармадыңыз, моллум?

— Мен барсам болмаз-а.

Ол жогабының Ораза дүшнүксизлигини аңып, йөрите дүшүндирди. Гурбанлығың дини байрамдыгыны, она гатнашса окувчылара ярамаз гөрелде гөркезжекдигини, хинчилдик учаның билен гүнәң дөкүлмейяңлигини айтды.

— Адам гүнә иш этсе, гүнәсине лайык жеза чекмелидир. она хинчилдигиң дахылы ёк, ынанмагың — дийди.

Таган мугаллым шу томусда керпич там салдыр жакмыш дийдилер. Окув гутаран дессине ол меллекде керпич гуймага башлады. Ахмет ага колхозын өкүзлерине середйәрди, оглуна лай гарышярды. Нурбиби мекдеби тамамлапды, колхоз ишине гидйәрди.

Ораз хат гатнатмагыны довам этди. Эрик совулды, Нурбибилерин багында алма, үзүм, гаралы бишди, Ораз хезил эдинди.

Уруш турды. Уршун илкинжи айында Таган мугаллым фронта гитди. Ол уграмазынын өнки гүни, тайярлап гоян хатыны Ораза берип:

— Гүн яшянча Нурбибә говшуржак бол — дийди. Ораз өйлән ота гиденде Нурбибинин говача отап йөрөн ерине барды, хич киме билдирмән хаты говшурды.

Оразың чакына гөрө, олар агшам хөкман душуш.

малыдылар. Бу душумык биринчи хем эжы айралы-
гын өңүндәки ин соңкы душумык болмалыды.

Ораз хенизе ченли йигит билен гызың пынхан ду-
шумыгыны гөрмәнди, гөреси гелйәрди.

Ол Таган мугаллымы гаравуллады. Гиже асудады,
ай айдынды. Ховадан киршениң ысы гелйәрди. Аяк
йыгнананда Таган мугаллым өйлеринден чыкып, мек-
дебе тарап гайтды. Ол ак гейимлерини геймәндир,
голайына бараймасаң онуң кимдигини хем аңшырар
ялы дәлди.

Ол мекдебиң жайына гирмеди, четдәки гарагажың
ашагында аяк чекди. Агажың гойы көлегеси оны тө-
верекдәки гөзлерден гизлейәрди.

Ораз Сапарларың меллегиниң гырасындакы яндак-
лы салманың ичине букулды. Бу ерден акжарып яташ
оюн мейданы, мекдебиң өңи, бәш дүйп гарагач оңат
гөрүнйәрди. Нурбиби хайсы тарапдан чыкарка? Эгер
гөни өйлеринден гайтжак болса, мекдебиң еңсе тара-
пындан гелмелиди, йөне гөни гелмәге чекпнер.

Гуры ябың ичинде отуран Оразың беденине гал-
пылды аралашды. Ол толгунарды.

Таган мугаллым көп гарашды. Махал-махал ага-
жың көлегесинден чыкып, мейданчада гезмелейәрди,
еңе доланып гара көлегә сиңип гидйәрди.

Нурбиби гелмеди. Оразы гарашмак халыс иризди.
Тәсин душумыгы сынламага болан хөвес кем-кем йит-
ди. Түкениксиз гарашма онуң чыдамыны барламак
үчин гуралан агыр сынага меңзеш бир зада өврүлди.
Ораз чыдамады. Ай депә галанда, ялаңач аягына тик-
кен чүмдүрип, өйлерине гайтды. Таган мугаллым га-
рашярды.

Эртир ирден Таган мугаллым обадан уграды. Тит-
мәнкә Ораза китап берди, Нурбибиде дуруберсиң
дйиди.

Ораз китабы Нурбибә говшуранда, Нурбиби ки-
тап билен биле Оразы багрына басды. Аглады.

— Агшам эжемиң өтлеси тутды, тас өлүпди —
дйиди. Ораз душумыгың болмандыгына дүшүнди.

— Нурбиби, Таган моллум сана көп гарашды.

— Вах, гарашандыр-ла, мен гурайын, мени ер
ювутсын. Эжеме хич задам-а болмады, бәш минут
гел-де гидәй-дә. Мен йүзи гара болдум, мен оңлы гүң
гөрмен. Көсенип гидендир, билйән-ә...

Нурбиби бу сапар өн өтмейөн ишини этди. китабың гатына салнан хагы Оразың янында окады. Окап дурка онун овадан гөзлеринден гызгын яш дөкүлйәрди. Гөзяш, гусса гызын мензине хасам нәзиклик чайды. Ораз Таган мугаллымын жуда овадан гызы сайландыгына хәзир хасам өнжейли гөз етирди. Эдил шонча-да ажы айралыгын дерди артды.

Нурбиби Оразы гужагына гысды.

— Шү обада инди маңа ин якын адам, якын хос-сар сен, жигим — дийип зарлады. — Мугаллымдан хат гелсе, маңа гөркезгин, саңа хат язар, язжак дийипдир.

Таган мугаллымдан ики хат гелди. Икинжиси фронтдан язылыпдыр. Ораз хатларын икисиянем Нурбибә берди. Үчүнжи хат гелмеди. Дөрт айдан сон онун ажы хабары гелди.

Нурбиби бу хабара ынанман экени. Ол уруш ыялларыны гарашып гечирди. Урушдан соңам оны узак вагт дурмуша чыкарып билмедилер. Эмма Таган мугаллыма гарашярмыш диен гүррүн оба яйрамады, ёгса Нурбиби ялы гөрмегей гызын дурмуша чыкман отурмагы обадакылара генди.

Ахыры оны отуз яшындака узак обаларың бирине дурмуша чыкардылар. Баран еринде бары-ёгы үч ыял яшады. Адамлар бимахал өлүмиң себәбини агыр көселиң үстүне атдылар. Бү өлүмиң хакыкы себәбини Ораздан башга билйән ёкды.

1985-нәжи аыл.

ГАЙЛЫ ГҮНДЕ

Селим Ямат билен бир обада өнүп-өсүп, еди ыял бир мекдепде окаса-да, онун нenenси адамдыгыны билмән экени, алтмыш докүзынжи ыялың гышында ики гүн ёлдаш боланда танады отурыберди.

Оларын душумагына агыр гәр себәп болды. Гар ягып башланда районың ферма мүдирлериниң өхлис ыгнакда отырдылар. Селим гечен язда колхозың гоюн фермасына мүдир белләпдилер. Ондан өн мал доктөры болуп ишлейәрди.

Ферма мүдирлерини узак өрүден чагырып, мааларын док хем ыялы гышладылмагыны ене бир өвре

атлатдылар, йөне гар ягып башландыгычы гөрөнле-ринде йыгнагы узага чекип билмедилер. Герек задынызы ыкжамлац-да чалтрак чөле угран дийдилер.

Селим гыссанды. Гиже он машина от йүкледилер. Дандан кервен гурап обадан чыкдылар. Агшама денч ики йүз элли километр ёл гечилип, меркези гоша етилмелиди. Болмады. Гидилдигиче гар галнады, орта ёлда машинлар ятды. Йүки агдарып, оба доланмалы диен теклип болды, Селим унамады, эртире гарашалың дийди. Онуң чакына гөрә, обадан көмек гелмелиди, гарлы ховада он машины ёла салып аркайын отурмазлар, меркези гош билен хабарлашарлар, машинларың етмейэндигини билселер, бада-бат гайдарлар, трактор ёлларлар.

Узак гиже ожарың оды сөнмеди, гара таңкаларың чайы ызлы-ызына бошадылды. Хер ким янына гөтерен овкадыны нийп гутарды. Данданың укусына чыдамадыклар совук кабинада гөзлериниң авусыны алдылар.

Эртир ирден ферма мүдири ёла хөвессиз гарады. Гар оларың гелен ёлларыны дүзлөп, тей-текиз эдипдир.

— Хабарлашып билен дәлдирлер, тилпун кесиледир, ёгса би махала гелердилер — дийди.

— Гелерле-ер... — Шофёрларың арасында иң чепикси гөрүйён Данатар одуң башында бөкүп уграды. — Эртире ченл-э герлер-ле.

Ямат оңа азгырылды:

— Аягыңа от япышдымы?

— Херекет эдин, үшемерсиңиз, адамың бедени энергиядан долы аккумулятор ялы, хов!

Кабинадан дүшүп гайдан Эсен одуң башына гелип зейренди:

— Варак машиның кабинасында ятып болямы, чөл чатма ялы, әхли еринден хазлап дур.

Ямат:

— Гарның ачка гөзүңе уки гелмез — дийди.

— Оны сен айтмаңда-да билйәс. Би варак машин билен бизи чөле чыкармалы дәл-ә.

Данатарың бигам гөрнеси гелиярди.

— Өзүң варак болмасаң бор, Эсен жан, машин хич — дийди. — Адам бир хепде совуга-да чыдар, ачлыга-да.

Ол сожяп башласа-да, Бәкмәсини гөймады. Сома-бака хич ким оңа үнс бермеди.

Ямат хунүрдеди:

— Ери, бармалы ере баранам экеник-дә, он машын от билен онча малы гардан чыкарармың дий.

— Сен бир отурсана, Ямат — дийип, Эсен жибринди. — Сендәки гурат машын мендә болсады, сесими чыкармаздым.

Ямат азгырылды:

— Гурат машындан бир ашыклык пейда бармы хәзир? Дүйн ыза гайдалың, оба етелнң дийилди, инди ыза-да гидип болжак дәл. Жүбүсине гаты кагыз салнан бизден акыллы болайяр.

Селим чилим чекйәрди. Отуранлар онуң Ямада гайтавул берерине гарашдылар. Селим сесини чыкармады.

Эркин:

— Галмагалдан пейда ёк, Ямат — дийди.

— Онда сен пейдалысыны эт-дә! Итден чыдамлы дәлдигиңизи билйән, итем ач болса, совуга чыданок, чыңсаберйә.

Данатар бәкмәсини гөйды.

— Ямат жан — дийип гыгырды. — Сен хәзир шо жанаварың хайсысы болжак болян: ярянымы я чыңсаяны?

Ямат оңар кесиндисини гарбап алды, йөне оңа зыңмага май бермедилер, ерли-ерден япышдылар. Данатар кейпихон гүлүп гачды, гара сүсдүрилди.

— Оюн эдйә, хов, дегишйә.

Гөйберилмежегине гөзи етен Ямат алачсыз дызыны элди.

Эркин:

— Итин ойнам болса, гөлән чыны, хов — дийди.

Ап-ак мейдандан Данатарың дине телпеги гаралып гөрүнди, сеси гелди.

— Э-э-эй-й, би гарың юмшаклыгыны гөрүң-ә!..

Ол отуранлара тарап гар төкгәсыны зыңды. Селим мекдеп йылларыны, гар яганда чагаларың турузян шовхуныны ятлады. Эмма Ямады гөз өңүне гетирип билмеди. Бир мекдепде окансон яда дүшәй-жек ялы велин, тей, Ямат гөз өңүне геленок! Оварың еди йыллык мекдеби гутаранына йигрими йыл гечип дир. Селим: йигрими йылың дозамында кәбир адам-

ларын ятдан чыкаймагы эхтимал диең җетижә гелди.
Сонра:

— Ямат, сен мең билен гитмели.— дийди.

— Мен сен билен нирә гитмели?

— Ун гетирмәге. Шу голайда гоша кепбе гөрүп-
дим, үч-дөрт километрликдә. Он гүн озал бир халта
ун ятырды, әкитмедик болсалар, алып гайдарыс.

— Әкиден болсалар нәтжек?

— Огланлар, Ямадың машынының отуны агдарын.
Олар демиргазыга тарап уградылар. Гар ушаклап
ягярды, гөзъетимиң чәги жуда дарды. Ак ренк сәхел
өндәки зады айыл-сайыл этмәге гөреже пәсгел бер-
йәрди.

Ямат чөплүкдир өйдүлен ери пейләп сүрди. Машы-
ның гымылдысы хаялам болса, бу гарда тогтамаса
кайыл болаймалыды.

— Сен, нә, он адамың арасындан ала-бөле мени
сайладың-ла?

— Сең машының гурат.

Ямадың хор йүзүнде ынамсыз йылгырма гөрүнди.

— Онда мени пермәңе-де ал-да, чөле гурат машың
герекдиг-ә белли, я мең дилимден чекинйәнми? Яңы,
огланлаң янында болшуң-а гөвнүм етди, сесини чы-
карман ендиң. Санашып отурмагы кичилик билип шей-
ден болсаң, догры эдйән, йөне менден горкма, бир ки-
шиң дуран еринде дурарын. Барян угрумыз догры
герек?

— Бираз сага ал.

— Сага ал дийсен, сага аларыс, хожайын. Он бәш
йылы рулуң башында гечирдик, инди би чөлн башар-
маз өйтмегин.

Селим эййәм агыр гышың аладасыны эдип отырды.
Мәммет чопаның сөзлерини ятлады. Гышың агыр гел-
жегини Мәммет чопан октябрың аягында айдылды:
«Пышдыл хининде терсине бакып ятыр, говы аламант
дәл шол, гышың газабына гарашыбериң» дийди, би-
лен экени. Хәли-шинди сөртүк өвүсди, гижелерине ча-
кыр-аяз, халыс йөне гоюн жанаварларың эндамлары-
на йыгнанжасыны ялап гутаржак. Гардан соң хова
юмшаса герек, йөне гар түкөззыбана тутмаса-да би-
ридир.

— Оты Нуриядың сүрүсине алып баряс.

— Сен маңа дийәнми?

— Сана диййән.

Ёл барха агырлашды. Соңабака әхли гүйч өз герденине дүшен ялы, Ямат ядады, түңқи маңлайында дер дамжалары гөрүнди. Агзы дек дурмады, гыгылдадып газа басып отырка-да гыгырып, Селиме геп атды.

— Пермә гечип догры этдиң сен... Пермеде утарсың диййән. Мал догтарыңқы хич... Мал догтардан дөвран өтди... Оларда дүшевүнт гутарды диййән. Пермелер зор, пермелен өңүнде дөв дурсун... Ә-эй, ичигарагалан... — Машын гайта-гайта силкинди, омзады, бирденем моторың сеси тапба ятды. — Әй, би ёл хезил бермес, хожайын.

— Ямат, сен көп геплейән.

Ямат якымсыз гүлди, яшарып дуран кичижик гөзлерини сүпүрди, бурнуны чекди.

— Догры айдяң, хожайын, гызамыкдан галан эндиге чәре болмаз экени, хе-хе. Везипе вагтлайын затдыр, адамлаң гөвнүне дегжек болмагың. Гепләнден горкма сен, геплемән отурандан горк. — Ол машындан дүшди, гапыны жаркылдадып бат билен япды. Машының дашына бир өврүм эдип, ене кабина гирди. — Өңүмиз алаң, ызымыз ой, иш пыррык!

Ики километр ёл гечилипди, мундан бейләк пыяда гитмели болды. Ямат гара таңканы янындан гоймады.

— Сен өз акылың билен пермелиге гечдинми я-да какаң ялы бири маслахат бердими?

Селим дөрт-бәш әдим өнүнден барялды. Юмшак гара батып-чомуп гелйән Ямат онун нәме жогап беренини эшитмеди, жогап бермеслигем әхтимал. «Әгер жогап бермесе, он мени адам хасабына урмаянлығы» дийип пикир эдип гелйән Ямат Селимиң болшундан өзүни кемсидәйжек аламатлар гөзледи. Сатанлак боланы үчин гардан йөремек Селиме аңсадрак дүшйәр. Шол артыкмачлыгыны ол Ямады хорламак үчин уланяр. Ямат нәме билен ичини сөбатжагыны билмедидине: «Шу гар сен башыңа гөтөйсә гөрөк» дийди.

Олар ики сагат гымылдадылар, ват гечени билей өнонокды, агыр гар аяга душак болды.

Ямат чыдамады:

— Өлерис биз, донуп галарыс — дийип гыгырды. Селим сәгинип ыза гарады. Агыр гар Ямадың гөвресини демине соруп барян ялы гөрүнди.

— Гайрат эт, Ямат.

— Гуйы дийдин, кепбе дийдин, ханы гөрүнйән зат ёг-а.

— Гөрнер.

Селим гонжы гардан долан агыр әдигини кынлык билен гөтерип ёлуны довам этди. Гоша кепбәниң гөрүнмейәнине өзем гең галды, бираз ховсала етди: азашып йөрмүкәк дийди.

Ямадың галмагалы галмады.

— Бир салкын йөредиг-ә, кепбе гөрненок, догры барян болсак гөрнерд-ә, азашандырыс, ыза гайдалы-ла!

Гар ушаклап ягярды, гүнбатардан өвүсйән шемал гүйжеди, совады.

— Гойман гечмиш гоймаз би, йүзүни гаранка тутуп ягяр, бела-бетердир би!

Одуң башында галан ёлдашларының ягдайына Ямадың гөзи гитди. «Селим мени билкастан гөргә гойян болса герек» диен пикир оны хорлады. Селими сәгинмәге, геплемәге межбур этжек себәп гөзледи, гыгырды.

— Чагакаң урланың хәзир ядына дүшдүми сен?

Селим кемтересинден она гаңрылыбам гарамалды. Ямат чүрт-кесик нетижә гелди: «Әсгеренек, мени кемситжек боля».

Ол алаңа дырмашянына үнс хем бермеди, ёгса йөремек жуда кынды. Хер әдим әденде гөвреси өнс үмзүк атып, энеги гара дегмәге голайларды. Дөпедөп тозгалап инйән гар овунтыклары йүз-гөзе сырап, ыш тапан еринден ичине долярды.

Өндәки чөкетлигиң ортасында егшерилип ялңыз кепбе отырды. Гапысы, пенжиреси гопарылан кепбә шемал урярды. Ичерик гар сырапдыр, ортада чил ясап, үшмек болуп ятырды. Гуш тезегиниң хем сычаның ысы аңкап, бу голайда кепбә адам аягының дүшмәнлигини өшгәр этди.

Ямат босагадан этләнде кепдерилер гүсүрдәп өрди. Ол элини талавладып, гыкувлап, гүсүрдини хасам артдырды. Онун болшы Селимин чыдамыны барлап гөрийән ялыды.

— Мен-ә инди шү кепбеден чыкман — дийди. Селим жогап бермеди.

Олар кынлык билен от якдылар, гар сувундан бир

танка чай гайнатдылар, эл ялы чөреги бөлүшип йүрөксө эиндилер. Агачларын, тагта текчелерин үстүндө чогуум-чогуум отуран кепдерилере үнс бермедилер.

Ямадың ода тутуп отуран долагындан чыгың хем герт болуп гиден дерин якымсыз ысы яйрады. Селим:

— Сересап бол, якайма — дийди.

— Янмаз, ода атаңда янямы би, буза дөнүпдир-э. Аягым тен биленок велин, совук аландыр.

Селим ярты кәсе чайы еңсә серпип гойберди.

— Сувда тагам болмаса, чая-да мензэнок.

Ямат:

— Арак алман гайданыма ичим яня — дийди. — Умуман аланда, ягдай ярамаз, хожайын. Ичим янып дур. Өйде, йылы пежин гапдалында отурмалы адамлар, гөр, ниреде энтәп йөр. Азабыны биз гөрийәс, хуршуну иййән башгалар. Хә-э, көп геплейән дийжекми?

— Ёк, гепләбер, гепле.

Селим песелйән ода асуда гарап, чилим чекйәрди.

— Сен догрындан гел, нәм үчин алып гайтдың мени? Гөрги гөркезжек болдунмы? Ине, гөр, аягым тен биленок. — Ол бугарып дуран балагыны ёкары чызгап, балдырындан чүммүкледи. — Э-хе, биразажык тен билйәр-эй, доңы чөзүлйә! — Ямат эржеллик билен диварың говшак сувагыны сыпырды, хышалары дартып-дартып алды, ода ташлады. — Гокюн гырылса, саңа-да дегерлер, э-э?

— Хава, дегерлер.

— Горкаңакмы? Не бейле чинерилип середйән?.. Гайгы этме, какаң зордур, сени алып чыкарлық горы болмалы он.

— Сен кичикән нәхилидин, Ямат?

— Билйәнсиң.

— Тей гөз өңүме гетирип билемок.

— Гөзүң зат гөрийәмиди сен, какаң кантурда ишләнсон, сәнем эмелдарың оглы болан болуп... хәзирем шө болшун экен-лай. Гатырак енчмели экеник, ядыңдан чыкмаз ялы! Гүзериң башында зөрледип дураның ядына душенокмы? Дүшйәндир-ле, хә диймеги кичилк билерсиң сен. Жахан эжән туды бишенде, бизи ковдуңыз, ийдирмединиз. Бизем антап йөрдүк, гүзериң башында сен душайдын бир гезек. Енчдик.

— Урланым-а билйән.

— Хей, билмезмин, адамга кемсит, өлсө-де ядымдан чыкмаз, өзүм-ө шейле.

— Сен-ө ядыма душенок.

— Енжелин диен мен-ө!

Селим месайы гүлди, махалы билет гоймады.

— Нәме гүлйән-ай?

— Тей ядыма душенок-да!

Селим даш чыкды, гайра тарапа көв урды. Онуң чакына гөрө, голайдан көне жар гечмели, шол жар гөни гоша кепбә элтйәрди.

Ямат кепбәни отлады. Селим доланып гелйәнчә, хышадан галдырылан кепбәниң сүнңүни гойы яшыл түссө гуршап алан экен. Ямат:

— Мен-ө оды улалдайдым, хожайын — дийип, гөвнүхөш гүлди. — Кепдериниң эти иймезче дэлдир, дузлап-жык, хе-хе... менде дуз бар. Гапыдан екесинем гойбермедим, пасырды эшидиленок велин, боглуп өлендир бары, хәзир бишер. Сен-ө багыр-өйкен ийип йөрөн адамсың, онда-да нәтжек-дә! Ятдан чыкармарсың герек?

— Сен-ө, Ямат, болгусыз экениң.

— Ажың аң болмаз, хожайын.

Кепбәниң депеси тутушлығына ашак чөкди. Тозандан, түссөден, ялындан яна одуң голайына барар ялы болмады.

Олар көне жарың бойы билен эсли гитдилер. Гар ягмасы кипарлады, булутлар бөлүнип башлады. Ямат:

— Булут сырылса, чакыр аяза тутар би, гатап галарыс — дийди. Межалсызлык онуң эссини айып барялды. Йүзи, айратынам, пөкги додаклары гарә реңке боялды. Бурнундан амян сувы сүпүржегем болмады.

Гүн яшанда гоша кепбә етдилер. Кепбелериниң гапысыны сим билер баглап гидипдилер.

Селим гапыны ачып, совук жая бойнуны узатды, унлы халтаның дуран ери бошды. Ызына өврүлип:

— Ун-а экидипдилер — дийди.

Ямадың гөвреси гарың үстүне серлип гитди.

Селим оны кепбә салды, от якды. Сүнңүне йылы өтенде Ямат бираз реңкине гелди, гөзүни ачды. Кепбәниң түссөден гаралып гиден диварларына, ашагындан шемал урян полуң жайрыкларына хөвессиз сын этди.

— Би гайда ун гоюп гадер ялы, акман адам
эг-а — дийди.

Селим голайдакы күдә гитмекчи болуп дурды.
Ичерик чөп дүшелмесе, хазлап урян шемалдан яңа
отурыбам болмаз, ятыбам.

Селим Ямада саргыт этди:

— Янкы ойнуңы эдәймегин. Чөл боланы билен би
тайда-да бихасап зат ёкдур.

— Бихасап зады bize гөркезмерсиниз сиз. — Ямат
етишмеди, бу сөзлери гапы япыландан соң айтды.

Яндак күдесиниң ыкыш тарапында дөрт аягы ере
чүйленен ялы болуп, гымылдаман яланаç гөк эшек
дуран экени. Селимиң голайлашаныны дуянда хайван
ичинде жан бардыгыны дуйдурян шекилде гулагыны
гымылдатды. «Гөргүсияман, сен би тайда нәме иш-
лейән, ким сени ташлап гитди?»

Селим эшегиң гершине дүшен гары тозгаладып
какмага башлады. Эшек ягырнысына адам эли де-
генде, кынлык билен келлесини өврүп, Селиме гара-
ды. Хайваның гөзлерине буз чөкөн ялы совукды, би-
первайды.

Селим хер голтугына бир дессе яндак алып кепбә
доланды.

Ямат:

— Нан тапдым — дийди. — О кепбеден тапдым,
бурчда ятан экени. — Ол тозан сиңип чаларан, эл ялы
чөреги гөркезди. Чөрегин гырлары кертилип гидип-
дир, сычан гемрен болмага чемели. — Агажа дөнүп-
дир өз-ә, йылатсак юмшар-ла, ийсе болжак.

Ямат йителен гөзлерини чөректен айырмады, эли-
не бир бөлек гызыл дүшен ялы, хырыдар хем габанч-
лы гарап отырды.

— Күдән гапдалында яланаç эшек дуран экени.

Бу хабар Ямады гызыкландырмады.

— Эшек өлмез — дийди. — Өңүнде яндак болса,
өшек өлмез. Гарның ач болса, шо яман.

Ол гаты чөреге агыз саларлы гөрүнди.

Яндагы кепбәниң ичине яздылар, полун говшан
тагталарыны гопарып, ода салдылар. Түссө диймесен,
ичери бираз йылады. Ямат чөрегиң йүзүне сув ча-
лып, гызгына тутды.

— Окан болсам, менем сенден пес адам болмаз-
дым — дийди.

— Сен хәзирем пәс дәл.

— Хе-хе. — Ямат ажы йылгырды. — Какама ичим яня, мең газанжым болманда ач өлөрмиди шол. Барыбир үч йылдан өлжек экени.

— Өлени ягшылык билен ятларлар.

— О мең өз ишим. Габарылма, окан болсам, сен-дәки гаты кагызы менем алардым. Үйтгешик аклыңыз ёкдур. Акыллы болан адам бәри гайтмазды. Ханы, уи диениң? Ёк экен-ә!

Чөрөк бираз юмшаса-да, тамшанара онлы зат болмады. Ичи хөңләп, гөм-гөк болуп гидипдир, асыл наның тагамы йитипдир.

Яры гижеден соң асмань булуды сырылды. Кепбәниң сүңүни буз гуршана дөнди. Селим:

— Мал үчин ин яманы — шу аяз — дийди. — Нур-ягдың хашары көне, тәзесини гурамага-да етишмедик. Мейданың гара чөп-ә ганыматдыр велин...

— Ханы, бир махалкы чопанлар бамы! Бир чопан: такыр ерден теллегими тогалайын дийипдир, шоңа-да дөрт-бәш саны чөп япышса, шо ерден сүрини доюр-масам чопан болмадыгым дийипдир. Нурягды дагың башаржак иши дәл!

— Гыш яман, аяз хеләк әдйә.

— Бүйл абат сыпасыңыз ёк-ла. Отур, гаты гөрме, мен болжак зады айдян.

Селим гапа йөнелди.

— Эшеги кепбә ковжак, гатап галаймасын.

— Сен өз жаныңы гайгы әт, эшек киме герек.

Селим чыкан дессине дабанының астындан доңан гарың гүтүрдиси эшидилди. Ямат бада-бат онуң болшуна баха берди: «Мал жанлы дийдиржек боля, мең гөзүме чөп атжак боля.»

Әсли салымдан ене гарың гүтүрдиси пейда болды, гоншы кепбәниң гапысы жыгылдап ачылды. Селим доланып гелди, одуң башына чөкди. Чөвүрлип тикилен дери поссундан арасса аязың совук деми төвереге яйрады.

— Инди өлмез, бир дессе яндагам гашладым.

— Эшеги халас әтдим дийсене, гөзүң айдың. О, мейданда галан огланлары нәтжек?

— Адамда әмел көпдүр, адам башыны зарар, мал жанаварлаңкы кын.

Ямадын йүзи ажады.

— Нәме диймелисин-ә өвренипсин, хожайын — дийди.

Селим чыдамады, Ямады алып гайданы үчин өзүни язгарды. Ики адамың әпет көлегеси кепбәнин совук ганатларына одун ягтысыны дүшүренокды. Ялнын өвүшгини дине депеде, гаралып гиден фанер потологын йүзүнде өчүгси ойнаярды. Аязлы гижәниц тукатлыгы вагтын херекетини хаялладан ялыды.

Селим аяк үстүне галды.

— Йылнан болсан, тур, гидели.

— Ыза гидере ысгын бармы бизде?!

— Геп уршун-а ысгынсыза мензәнок.

Селим гапа өврүлди, Ямат жыңсыз тыгырды.

— Дур әптек! — Ол янып дуран тагта бөлегини депип гойберди. Гулакжынының гулагыны алкымының ашагындан даңып дуршуна кәйинди. — Чөлөм гурсун, гарам гурсун...

Даң атмадыгам болса, асмаың ачыклыгы, ерде гарың ятандыгы зерарлы гижә гаранкы дәлди. Агыздән, бурундан зогдурылып чыкян буга середенинде, адамың ичиндәки йылылык сәхел салымдан гутарарлы гөрүнди. Хова өйкене етйәнчә йыланокды. Гашда, кирпикде, бурунда гырав пейда болды. Гөзә гөрүнмәйән совук гүйч оларын сүннүни тысың барярды. Херким гарың гүтүрдисине гулак асып гитди.

Олары эшегин хынчгырян сеси саклады. Эшек пәсдәки гуйының габадына етипдир. ики адамың ясан едасындан чыкман гелйәрди.

Селим:

— Галдырмасак болмаз — дийди. — Би тайдав гитсе өлер ол.

— Өлмез, эшек өлмез.

Селим эшеги ызына долап, кепбә голай элтип гайдды. Эшек галмады.

Ямат жабжынды:

— Әхли аладамыз шү эшек болдумы инди?

Өзи хайдап гитди. Голайлап гелйән адамы гөрән эшек сакга дурды, гулакларыны кеердип серетди, сонам жуда гөвүнсиз ызына дөнди.

Ямат муны хасап этмеди, йыкылып-сүршүп эшегин ызындан етди, баршына-да сыртына депди. Бир депени билен оңмады, ене депди, үчүнжә гезек депмәге

етишмеди, эшек гоша гойнак зынды, Ямат аркан серпилди.

Селим деми далжыгып ятап Ямады дикелтди. Ямат бираз өзүни дүрседи.

— Шо эшеги өлдүрмөн гитмен — дийди. Эшек кепбанин деңинден өтүп, яндак күдесине тарап барярды.

— Хернэ, маңлайына дегмэндир, шона шүкүр эт. Ямат өжүкди.

— Өлдүрмөн гитмен, аягымам этмен! Кепбэ салып отларын, янсын, бишсин, күл болсун.

— Эшек билен ден болмазлар.

Ямат говшады, Селиме якымсыз серетди, сесиня чыкармады.

Даң атанда олар колхоз башлыгынын ГАЗИК машинына душдулар. Шоферын янында Данатар билен Эркин отуран экени. Данатар:

— Ямат жан, машиныны гайгы этме — дийди. — Трактора тиркөп гойбердик.

Ямат еке сөз айтмады, асыл ол узаклы гүн геплемеди. Нурыгдының сүрүсине егилди, от дүшүрилди, чай-чөрөк ийилди, Ямадын бардыгам билдирмеді. Огданлар:

— Ямада не дов чалды? — дийип сорадылар, халыс Селимин йүрегине дүшдүлөр. Селим чыдамады, ахырсоңы:

— Ямады эшек депди — дийди, башга хич зат айтмады.

1985-нжү йыл.

ГУДАЧЫЛЫК

Оларын үчүсөм бир дөвүрдө университети гутарып, Ашгабатда, редакцияларда ише галды. Падар яшына гөрө улы дийэймесен, маслахат бермәге гезек геленде Өвез эзберди. Ол жай салмак меселесинде Желнл эркине гоймады.

— Ыбалы түнегин болмаса, дүйөн гызыгы экдур, аманат ялысын — дийди. — Падар эййэм бәш отаглы жайың бинядыны бетондан галдырды, хак эдйәр. Бир ише топуланда, эд-дил дүйнә бакы гелен алы топулгы.

Эллинжи йылларда Ашгабатда жай салынмага мейилли адамлара ер берилйәрди. Өвез алан еринден ур-тут ики отаглы вагтлайын жай тутды. Улы тамын ерини белләп, агажың-керпижиң угрунда ылгап йәрди.

Желил ерем алмады, жай тутмагың аладасынам өтмеди, кирей жайда яшап, хәли-шинди командировка гидйәрди.

Бәш йыл гечди. Өвез билен Падар бишен керпичден салдыран жайларында яшаярдылар. Эйәм икилән-үчлән чагалары барды. Эмма студент ёлдашынын биагырлыгына бигам гарамадылар, игенип ахыры Желили кирейли ховлудан чыкардылар. Аманлы ер тапып бердилер. Ол ерде бир отаглы өки дөлизли вагтлайын жай барды, үч отаглы тамыңам дүйби тутулып ташлананды. Эсея арактан гәби азан адам өкени. Абырсыз бир зат хантама болуп дурман, сатып гойберди.

Өвез:

— Аракхорлыгына шүкүр эт — дийди. — Иши гайтмаса, ол сана арзан бержекми дий. Мен диеними эт, хор болмарсын.

Желил Өвезин диенини өтмеди. Өвезин чакына гөрә, ер алан, юрт тутан адамда хожалыга гызык дөремелиди. Гайра гойман цементин, керпижиң угруна чыкар өйдүпди. Желил гыссанмады. Еке отаглы сүмелгә өвренишдигиче жайың гурлушыгы оңа бимөчбер алада болуп гөрүнди. Өвезин иргинсизлиги оны халыс ядатды. Чыдамады, ики йылдан сон:

— Өзүн салдыраймасаң, шу жайы менден-ә салдыран ёк — дийди. — Сен салдыр, мен даш яны билен пулуны төдәйин.

Өвез гаты гәрди, сесини чыкарман гитди. Желил өзүни акламага делил агтарды. Өвез хемме адамы өз бичүвине салжак боляр дийди. Адам хил-хил. Бир телекечи, бейлекиси бигам. Адамларын мензеш дөлдигине шүкүр өтмели. Хеммеси бир хөрпде болса, дүйәннин гызыгы болжакмы.

Хернә, Өвез Желил билен дең болмады, йүз өврүп йөрмән доланды, йөне башга хыял билен доланды. Падар икиси Желили өйлендирмели днен карара гелипдилер. Эйленсе, хожалыга серетмәге, гиженмәге межбур болар дийдилер. Падар Желилден вәгилелигини дуйдурды.

— Ин яман ери, сандан чыкып баря, тертип-дүз-гүни эсгеренек — дийди.

Бир йыл бәри Желил Падарың мүдирлик эдйән бөлүминде ишлейәрди.

Гыш гелди. Өвез билен Падар «Волга» машына мүнүп, «Жыгыллык» базарының еңсе йүзүндө бир ере гудачылыга гитдилер. Сөз айдылмалы машгала яш гелинди: Желил оны тананокды, Өвезден онуң тарыпыны эшитди.

— О гелниң гөрмегем йүз гыза дегйә. Оң ялы асыллы машгала демир ёлдан гайрада ёкдур.

Желил:

— Сен нә оны гөрдүңми? — дийди.

— Мен гөрмегим хөкман дәл, оны Ораз егениң аялы Гүлже гөрүпдир, салгы беренем шол. Хут, ынансаңыз бар-а, үзүмиң сувы ялы диййә.

— Үзүмиң сувы дийилсе, мең-ә шерап гөз өңүмө гелйә:

Падар:

— Желил, оюн герек дәл, бизиң чынымыз — дийди. Ол аладачыл гөрүнжек боланда ювдунып геплейәрди. — Гүлжәң салгы беренине менем шаят. «Гуршунлы кенек ялы ыкжам гелин вели, багтсыз экени» дийди. Гадыр билмез надана саташыпдыр.

Өвез бойнуны буруп жаныкды:

— Сен айдылана ынан, йүкүсаман болма. Шо гелниң ичен сувы бокурдагындан гөрнүп гечйә. Башга мерк герекми сана?!

— Айдышыңыз ялы артыкмач болса, о маңа гелмез-ә.

Өвез билен Падарың жогабы жүп дүшди:

— Гелер!

Падар ювдунып довам этди:

— Сен ялы бой йигит тапса гелмәв, бөкерем!

Желил терсине тутды.

— Маңа гыз тапың.

Өвезиң бады гачды, гахары гелди:

— Гыз герек болса, йүкүсаман, бәш йыл, он йыл мундан өң нәме ишледин? Отуз яшадын, сакгалың агарды, гыз гелерми сана? Яш гыз геләнде-де ойнуна чыдамарсын. Бергиден чыкып билмән йөрөв адамы гөз өңүмө гетир, хемише йүзи салыкдыр. Шон ялы

Иүзүң саллар йөрөрсин. Шу затлары билмән, сен нәдип фельетон язаяң?

Падар ара гошулды.

— Соңқы махалда фельетон биленем сери ёк, выбрым хекая ятды.

Өвезиң әхени үйтгеди.

— Догры эдйә — дийди. — Фельетон киме гөрек? Фельетон язып, душман газанандан, хекая язып, пул газананың муң эссе аматлы. Оң саны хекая язсаң, бир китап боля. Хак эдйәң, Желил, би меселеде мен сана хә диййән. Сана екеже етмейән зат бар: сен шо гелне өйленмели. Иүкүсаман болма, гелни алсаң, сана аматы бар: бой йигиде гелдим дийип, хемише борчлы бор, чагасы ялы гөрер. Гапдалында чагә пишик бол-да, мырлапжык ят.

Өвез кикирдәп, кейп билен гүлди. Желил:

— О гелии менем-ә гөрәймели экеним — дийди.

Падар хемле атды.

— Самсык болма, бизин гөренимиз бор.

Өвез серенжам берди.

— Газаны долдур-да, бөртме эдип гой, биз тилки дәл-де, гурт болуп доланяс.

Онуң бойы келте-де болса, гужуры билен даяв адамың деңине гөтерилйәрди.

Оларың гара чыныды. Икисиниң-де гейниши гуратды. Эмели сүтүкден тикилен меле гулакжыны Падарың шахындады. Гечен йыл бөлүм мүдирлиге белленен гүни еке гезек гейлен телпегин шу гүн ене пей-да болмагы гудачылыга жуда мөхүм чәре хөкмүнде гараландыгыны әшгәр этди. Өвезиң башында этеги өпленен зөммек телпегин барды. Ол хемише келте боюны даяныклы гөркезмегин аладасында болса-да, сәхел ерде сәвлик гойберйәнниңден бихабарды. Бихабар болмаса, этеги дызындан гечип дуран чал макентошың гөвресиңи басындыгыны биләймелиди.

Желил эт дограп отырка, ики достунын болшуна хайран галды. Олар Желили өйлендиржек болуп, өз бәхбитлериниң терсине гидйәндиклерини биленоклармыка? Ив бәркиси, онуң саллахханасына ислән махалы гелип, ислән махалы гидйәрлер. Гапдалындакы ики дүйп эригиң мивесиңи ере гачырман иййәнем шолар. Желилин өз-ә даданогам, халамаяны сүйжи зат. Желил, галапың, өйүңде эт говурнып иерди, соғаны,

бурчы көп атарды. Гаража газаны галайы печден дүшүржөк болуп отырка, Падар я-да Өвез гапыны ачарды. Хемеше жайың ык тарапында ыс алып отурап алыдырлар.

Падар говурлан эти чейнемән ювдуп отырка:

— Эркегин нахарыңы эркек биширсе, анрыңа ил гонайяр — днердй.

Өвез оны дузларды:

— Кишин өйүндөн иениң үчиндир ол.

Падар йүзүне алмазды.

— Киши дийип, кесекә айдыляндыр, Желил кесекә сайылар өйтме.

Олар гудачылыктан тилки болуп доландылар, гурдун ишдәси билен говурлан эти ийдилер. Соңра Өвез зейренди.

— Желил, сен йүкүн самандыгы чын болды. Аяла гезек геленде, сен кемрысгал адам экениң. О гелни эййәм апарыпдырлар, көшүли бир завмага барыпдыр.

Желил:

— Завмага барян хелей маңа деркар дәл — дийди. — Сиз мең үчин бейдип, азара галып йөрмән.

Өвез ылалашмады.

— Зехиниңе хайпым гелйә. Саллахын өйүниң кервенсарайдан тапавутлы ери бармы? Сен вагтыңы аялар, хо-ов. Вагт пулдан гымматдыр. Бу гүн пул йитирсен, эртир газанып боля, йитирен вагтыңы долап гетирмерсиң. Мен адамың медениетини бир ягдай билен кесгитлейән: вагтың гымматыңы билйән адам медениетли адамдыр. Сен эййәм үч-дөрт китабы йитирдин. Шуна дүшүнмесен, өмүрылла йүкүн саман болар. Сен ярамаз эндигин бар: гапындан гелйән би хепбелере: «Гидиң, гүм болун!» дийип биленок. Әй, лев, сен диймесен, аялың днер.

Падар Өвези голдады

— Саңа аял гереги чын — дийди. — Аялың болса, тиженерсиң, ише-де гижә галмарсың. Элиң ишлейәни тапылгысыз зат, йөне эдараңам дүзгүни бар, әсгермесен боланок. Дүйн ене редактор игенди иделен махалы эдараңда сен ёк. Хер гүн бахана тапмак маңа-да аңсатдыр өйтме, йүңсакгал әдйән.

Желил оларын чыныдыгына ынанды.

Июль айында ене гудачылыга гитмеқчи болдулар. Өвези

— Базарда Ораз егенин аялы Гүлжани гөрдүм. — дийди. — Желиле мынасып гелин бар, сыпдырман, өрпүлүп дул галан пахыр диййө. Э-эй, йүзи ай ялы, ак мапрач, гөрмегей гелин велин, тарыпына сөз ете-нок. Басан еринден от чыкя. Овуз сүйди ялы халал машгала етжегиңе беген сен.

Өвезин ол гелни гөрмөн тарыл эдйанине Желил дүшүнди, гатырганмады, дине гөвнүндөки ислегини айтды:

— Менем сиз билен гидәйсем гов-а борды.

— Сен боюн келте, ат дақарлар, говусы, сен гөрүнме.

Олар гудачылыга гидйөн ерлериниң адресини-де айтман, дыңч алыш гүни ирден тиркешип гитдилер. Падарын келлесинде төзеже сыпал шляпа, эгннңде якасы бежерилен украин көйнеги барды. Ол апан-апан басып, геп-гүррүңден бизарды, жуда аладалы-ды. Көчө етин, ызына ганрылды, саргыт этди.

— Газаны ятдан чыкарма.

Желил олардан екелигини габанды. Аял-гыза гезек геленде чаксыз йыградыгындым я-да жанкөөр хоссарынын ёкдугындым, гараз, жахыллык йылларыны гелинсиз гечиренсон, отуза голайланда ялңызлыгың дерди билен өвренишипди. Махал-махал машгаланын аладасы оны чындан горкузярды. Хәли-шинди габат гелнип дурлан галмагаллы, жуда чатак пурсатлары гөрөнде я-да эшиденде өзүниң эркинлигине, гулагының дыңчлыгына шүкүр эдерди. Ики ёлдашының алада галып йөрмеси, она оюн ялы гөрнерди. Шол зерарлы чынлакай үнс берилмели ягдая-да баш галдырмазды. Егса бой йигиде башы бош аял гөзлешип йөрүлмеги када гелиән затмы?!

Бир гезек Падар өйленмегин зерурлыгыны субут эдиң:

— Сана перзендем герег-э — дийди. — Перзендин болмаса, адың йитер гидер.

Өвез алып гөтерди:

— Машгаланың аладасы адамы адама мензедйөр, машгалан аладасы болмадык болсады, адам хайвана өврүлер гидерди. Желил, сен фельетонжык, хекайжык язып ат галдырарын өйтме. Бизин нәме галдырып билжегинмизи айдайынмы? — Ол сүем бермагыны чом

малдып, айтжак пикириниң важыпдыгыны өнүндөш дуйдурды. — Бизден дине перзент галар!

Желил үчин оларын пикири давалыды, эмма өз-лериниң мамладыкларына болан шүбхесиз ынам, оларын икинжи бир пикири кабул этмежекдиклерини дуйдурярды. Желил дине ажы йылгырмак билен онды.

Гунортанын ыссысында гара дере батып, Өвезиң еке өзи доланды.

— Падар ханы?

— Падар масгара болды.

Өвез гөзүни яшардып гүлди, дивана өзүни ташлап, болан ахвалаты гүррүң бермәге отурды.

— Падарын йүкү самая экени. Ховла гирип баря-как, ол ишигайданын нәме диегни эшит сен. «Гудачи-лык гүррүниң өзүн алып бар-да, гнев болжак йигиң ханы дийселер, мени гөркезэй» дийди. Э-эй, Падар өхлө задың чамалагыны чашырды. Ол ишигайдан өзү-ни бизде гөрмегейдир өйдүп йөрөн болса нәтжек. «Адам өзү билмез, хам-хыял болар». Мен гүррүң бер-ремде, сен гөз өнүне гетир. Он ишини гайгаран задың нәмедигини эшидеңде, сен хайран галарсын. — Өвез чыгып, чабаланып гүлди. Хер чыглана токгажа бе-ден сыкылян ялы, гөзүндөн пайрап яш акярды. — Он ишини гайгаран кичижик түвелей болды. Ери, әпишгәң өнүнде отурмак нәмәне герек. Шемалам ёкды-лай. Сана дерек, «гнев болжак йигид-ә шү» дийип, о йүкү-саманы гөркездим. Олам бирхили хекгерилип, өйлен-жегине ынанып баря. Шо махалам ачык гапыдан бир түвелейжик хаплап урды, әпишге-де ша-а-арк! — ачылды. Падарын келлесиндәки шляпаны га-айдырып а-алды гитди. Гелин гөргүлин какасы Падарын кел-келлесине середип, нәм этжегин билмән, хайран га-лып дур. Менем середип дурсам нәтжек. Эй, мен оны бейле келдир өйтмейәдим, бедрой экени. Мен өнлөр шор чайыр ялы сачы бармыка дийәдм, ёк экени, гызыл күндүк. Шо пурсат сачы дөкүлев болмагам әх-тимал. Яман утанды, тас ере гирипди. Мана-да хем-ле атды: «Нәмә середйән, ай гөрдүңми?» дийди. Шон-дан соң, йүкүсаманың шляпасы яда дүшди. Серетсек, хо-ол, дашардан югаланып баря. Гелниң какасы ызындан энди. Она ченли бир гара гүжүк шляпаң башың оюн барыны гетирди. Габырдап, шляпаны тиниң атыр, хичиз беренек. Гөргүль шляпаң өңки

Төрзінден зат галмандыр, келлэ гер ялы дөл, япба-
шан галайы болмазмы, шон ялы. Ә-эй, Падар масга-
расыны ашырып, келле ялаңач чыкып гайтды: «Ө ге-
лин гөрөп болса-ха, Желилин багтыны «ятыраңсын»
дийдим. Гайта, хор-хор эдйә: «Желил, шляпаны тө-
демели бор» дийә. Мен оңа бир зат дийдим: «Шо-
жагаз түвелей йөне ере гелмеди, эден алдавын үчин
сени масгара этди» дийдим. Отурмага йүзи болмады,
мени еке ташлап, зу-ут гайтды. Гелнин какасам:
«Шляпан заялананы хич-ле, геп келледе бар» дийди.
Вах, келлеси абат болса, шляпа гейжекми. — Өвез
гүлмесини гойды, гүлмән отуран Желиле гарап, чын-
лакай әхене гечди. — Сен багтсыз экенин, Желил.

— Мен сизе багтымы дүзедин диюмога.

— Инди гудачылыга гитсек, сени алып гидерис.

Ене ярым йыл гечди. Өвезин индики тапаны йит-
рими алты яшларындакы гызды. Оны Ораз егениң
аялы Гүлже салгы бермеди, өзи тапды. Пионер газе-
тине материал язмак үчин шәхерин этегиндәки мек-
деплерин бирине баранда душды. Әкде мугаллыма
хөкмүнде үчүнжи класы окаян Мивәни гөркездилер:
«Энтек дурмуша чыкмадык гыз велин, чагалар оны
өжесинден илери тутярлар» дийип өвдүлер. Өвез:
«Бизе герек адам экени» дийди. Ол газетин бәхби-
динден башга-да, Желили гөз өнүнде тутупды.

Сонра Мивәнин сураты билен ол хакда Өвезин
язан өвгүли макаласы газетде берилди. Өвез газети
Желилин өнүнде гоюп:

— Гыз герек дийәдин, ине саңа алланәме гыз!
Серет! — дийди. — Говужа серет, йүкүсаман болма.
Гөзүң нәмәни гөрийә, серет!

Желил онун гыссагына дүшүнмеди. Гөзлери улы,
гашлары гур, маңлайы дар гызын йылгырып отуран
суратына хөвессиз гарады. Өвез гыссады.

— Бу гыза нәме диерсин?

— Йүз кешб-ә даргурсак машгала мензейәр.

— Саңа йүкүсаман диерлер. — Өвез газетин какып
алды. — Булар ялы гыза етип билсең, хешелле ка-
карсын сен. Шу гүнүң өзүнде газетде чыкан фельетон-
ларыны, хекаяларыңы тапып бер.

— Мен, нә, олары йыгнап йөрүнми.

— Сен хич махал өзүңи оңармарсын. Сен галам
ужундан чөрек нйжек адама мензәнок. Би чака сен

олары топлап, неширята хөдүрлемели ахыры. Хер зат өт вели, тап, мен о гыза сөз бердим.

Желил ене гудачылыга гидилжегине шүбхе этмедн.

Гудачылыктан өннчө олар үч болуп кино гитдн-лер. Кино гутаран дессине Өвез олары икнчөк гоюп гайтды. Эртеси Желили тапды.

— Ненен? — дийди.

— Ай, эрбет дәл.

— Гелжек базар гүни гидйәс. Язан затларыны халапдыр.

— Маң-а хич зат диймедн.

— Йүзүне өвмедик болса, шоңа беген. Йүкүсаман, ахыры багтың гелжек.

Гудачылыга Падар гайтмады, мен оюндан чыккн дийди. Өвез өкде журналист хасап эдилнп йөрлөп, эллинжи йылларын башында республиканың газетлериннн биринн редактнрлән яшулы адамы тапды. Улы-кнчн оңа Сәхет Назарович дийнп йүзлөнйәрди.

Өвез хайыш билен йүз тутанда Сәхет Назарович

— Оглан, ала-бөле мени сайлап тутмаң нәме? — дийди.

— Сәхет Назарович, сиз адамы өвмәге өкде. Сыз чынынызы эднп өвсеннз, адамларын гөзүне харамза-да-да-ягшызада болуп гөрүнйә.

Яшулынын хөвеси артды.

— Умуман, ядыңызда болсун, адам ягшы сөзе мәтәчднр. Ягшы сөзүң хайвана эдйән тәснрем үйтгешнк днр. Сен өвдүржек йнгиднң адыны бир айт маңа.

— Сиз оны танамалы.

Өвез Желилнң фамилиясыны, ишлейән ерннн айтды.

— О фельетон язян огланмыка?

— Эд-днл өзн!

— Фельетонның бес эт дийгнн оңа, ач галар, маш-галасыны хор эдер. Харамзадалары епбекләп, окы-жыны гең галдырып болмаз, ажайып адамларын ажайып ишлерннн вәсп эднп, окыжыны гең галдырса болар. Оглан, о сең Желилнн салам-хелнigem биленок-ла, доммарылып йөр, сәхн-ә дәлднр-дә.

— Отуз яшап өйленмесе, сәхне болар-да, Сәхет Назарович.

Сәхет Назарович улудан гүлдн. Бу гүлки онун разылыгыды.

Олар Өвезнн тәзеже «Москвич» машынында гят-

дилер Угралмазындан өңинчө Өвез Желиле саргыт этди:

— Сен геплемән отургын.

Гызын өйлери шәхер билен гошулышып отуран өбадады. Какасы кырк йыл мугаллымчылык әдипдир, кәзир пенсияда экени. Ол аграс адамам болса, баранлары гүлер йүз билен гаршы алды, арзылы отага гечирди, чай-нахарын кемини гоймады.

Сәхет Назарович:

— Биз-ә сизин абрайлы гапыңыздан хабарлы гелендирис — дийди.

— Айдып отурын.

— Сиз менден айып-сың әтмән, әгер ругсат әтсеңиз, мен шужагаз тирсекләп ятан еримден айдыбержек.

— Аमतлысыны әдин.

Сәхет Назарович бәш-алты саны кишмиши агзына атып, ховлукмач чейнеди. соңра кишмишли оқара бармагыны узадып:

— Говы кишмиш экени — дийди. — Әйранын кишмиш-ә дәлдир-дә? — Әй әеси башыны яйкады. — Бир махаллар теке базарда Әйранын кишмишини сатардылар, соңкы махалда душуп билемок шоңа. Әй, ёк, бием Әйраныңкыдан пес дәл. Огланлар, сизем дадып гөрүң-ә. — Ол ене ики кишмиши агзына атып, чай овуртлады. — Әгер ишимиз оңуна болса, яшулы, бизин-ә сиз билен гарындашлык ачаймак хыялымызам ёк дәлдир. Сизин гызыңыз хакда, асыл хемише әшидйөннимиз ягшы сөз. Ишине пәлван, салыхатлы машгала диййәрлер. Газетде ажайып очерк чыкан экени, мен-ә оқап, догрусы, ажайып гызларымызың бардыгына бегендим. Биртүйсли, өз янымдан Өвезин әден ишине гөзүм гитмәнем дурмады. Яшулы, мен Өвез диййәним, ине, шу отуран йигит, ажайып очерки язанам шу йигит болмалы. Этжек ишини селжерип билйөн акыллы йигитлеримизден бири. — Сәхет Назарович Өвези гөркезди, Өвез бираз хекгерилди. Гызын какасы оңа диканлап гарады, гиев болжак йигитдир өйдүп середйән болмагы-да әхтималды. Сәхет Назарович довам этди. — Өвезиң өз янәлдашам мугаллыма, умуман, Өвез мугаллымалары говы гөрйәр. Мен сизе ене бир зат айдайын, адамзадын әртирки гүни көп дережеде мугаллымларың башарныгына баглы. Месе-

лем, Американын президентини эртир нәме пикир этжегини әд-дил шу махал айдып билйән адамлар етишдирмесек, дүйәң даваһына гатырмак өрә-ән четин. Мен би зады мысал үчин айдяв. Эйсем-де болса, мугаллымларын билеклерини чызгап, берк дурмаклары гереки! Өвез, мен айдявларымы нәхили гөрийән?

— Гаты догры, Сәхет Назарович.

Сәхет Назарович гөвнүхош гүлди.

— Булар говы йигитлер-дә... — Ол ене кишмише эл етирди. — Эй-ёк, бизиңкилерем кишмиши оңаржаклар. — Сәхет Назарович агзына атан кишмишини ылас билен чейнеди. — Яшулы, йигидимизе гөвнүмнә етмәйән болса, сизин гапыңыздан гелмәге хет эди билмездик. Гызыңызын эли совук сува батмаз, шон-а мен сизе өнүнден айдып гөйяын. Умуман, хожалыгың кешиги еңл дәлдир, хазык адамын билини омуриядыр. Херки ишин өнүнден тайярлыгы герек, аладасыны этмели. Би йигитлер алададан гачян адамлар дәл. Хачан хекүмет жай береркә дийип, гарашып йөрмедилер, ур-тут ер алып, дөрт-бәш отаглы, көшге беримсиз жай салындылар.

Өвез чекиңженлик билен:

— Инди салжак болуп йөрөнлеримизем бар — дийди.

Сәхет Назарович онуң дуйдурышына дүшүнмед.

— Сен сыпайылығың гөй, Өвез. Сиз өни билен жайын аладасыны этдиңиз, өрән догры! Оглан, идили сүмелгән болмаса, бир бендәң гүл ялы чагасыны хорлап нәтжек. Би агырдаң худай бизар. Өзүм-ә сизин башарныгыңыза бегенйән, догрысы, гөзүм гидйә! — Сәхет Назарович гыссанман чай овуртлады, ики овуртланда долы кәсәнв бошатды. — Йигитлер, чекинмесеңиз-ле, кишмишден дадып отурын-а. Кишмиш эдиленде үзүм ашгара ятырыляр, бизде көпленч шоны оңараноклар. Ине, шу кишмиши эден адам, валла, өкде экени. Өвез, яшулудан сорарсын-да, би кишмишин сатыляв ер-ә болмалыдыр.

Гызын какаһы:

— Муң сатыляв ери болмаз — дийди. — Өзүмнә эдйәс.

Сәхет Назарович ген галды.

— Гөрдүнизи! Бизин дүйәден хабарымыз ёк, оңар кишмиш хөкмав башга ерден гелмелидыр өйдүп

Бөрүсө. Эй-эк, бизи хайран өтдиңиз болса-да! Өкделөй-сиңиз. — Ол ене киштиден агзына атып, кәсесинө чай гуйды. — Яшулы, би мен билен гелен йигитлер эйем шылмаларын докторы бөлүп йөрмөли адамлар. Мен о буларга бир ээди өвү берйөн. жай-пай эдинип, ичине шақыр-шүкүр алан болсаңыз, ылма урун дийгөн. Доктор бормы, кандидат бормы, ат алсынлар, онсон хөкүмөт булары хор эденөк, нененси ягдай йүзө чы-каянда-да, чагаларын ийжек чөреги үпжүн. Егсам, фельетон язып гүнүни доландырмак ансат дүшмөз, оглан. Өзүм-э, догрусуны догры айдайын, йигидимизин батырлыгына кесесинден ховпургаманам дура-мок. Арада, завмагдырын дийип, дөшүнө каккып йөрөн карамзаданы кул-талхан эдипдир.

Өвөз:

— Вах, Сәхет Назарович, завмаг диеңиз бәрден гайдя — дийди. — Министрин орунбасарынын масгара-сыны чыкарды.

— Догры. — Сәхет Назарович буйсанч билен өй эесинин йүзүнө гарап довам этди. — Яшулы, биз дүйө мүнүп, хатаба букжак намарт үчин сизин тапыңыздан гелемзөк дийжек болян. Бизин йигидимиз өлөрөм — аларам дийгөн йигитлерден! — Сәхет Назарович юм-ругуны ховада галгатды. — Нәхак ишин гаршысына жаныны орта гойжак йигитлерден! Бу чака ченли, ол гыз тапылманы, я-да болмаса, гыз берилмәни үчин саллах гезмедн, ёк, ислендик адамын гапысындан ба-ран болсак, хөвөс билен гарындаш болжакды. Йиги-димиз гыссамады. Ховлукман дийди, дурмушын га-занында гайнажак, яшайшын ёвүз мекдебини гечжек дийди. Геч дийдик, Өвөз, мен айдяным догры герек?

— Гаты догры!

— Гаты догр-а дәл.

Бу сөзи айдан Желилди. Оун додаклары мүнкүл-дәп дуранам болса, башга зат диймсди, сен-мен ёк, туруп гапа йөнелди.

Өвөз ялбарды:

— Желил, нирә?.. Отур-а сен..

Желил сәгинмән чыкып гитди.

Ичерик якымсыз үмсүмлик аралашды. Өвөз дела-лат исләп, ашаклык билен Сәхет Назаровиче гарады. Сәхет Назаровичин болшы, окарасы өңүндөн алнып гидилен ач адамыңкы ялы найынжарды. Хер нәмә-де

болса, ол узак отурман, ажы йылгырып, өй эсине йүзленди:

— Яшулы, гөрйәңизми — дийди. — Бизни йигитлерин болшуну, йүзүне айдыберсенем гаты бир халаян дәлдилер. Вах, чын йигиди өвүп отурмак гөрекми дийсене. — Сәхет Назарович гөвүнсиз гүлди. — Хе-хе-ей, мен булара белет-дә! Шуларын арасында сачымыз агарды. Күйли ялы болса-да, акыл-хушы еринде-дир, мертдир.

— Завмагы күл-талхан этди диййәңниңиз янky йигитми?

— Вей, Өвез, йигидимиз билен яшулыны би чака танышдырман отуран болсак нәтжек.

Өй эси гыссанды, Сәхет Назарович гөплетмедә.

— Азара галман, эшитдик — дийди. — Хабарымызы етирерис.

Өвез умыдыны узди.

Желил машында отуран экени.

Гайдышын хич кимден сөс чыкмады. Дие Сәхет Назарович келлесине гөйлән пикири өзи тассыклайан ялы, махал-махал «хава-да» дийип сөслөнйәрди.

Өвез ёлдан Падара тил этди.

— О йүкусаман Желил Сәхет Назаровичиң масгарасыны чыкарды. Болшы шо болса, аяла йүзи душмез, мүжеррет өтер. Гудачылык меселеси гутарды, менем бес эйән.

Догруданам, шондан сон Желил учин гудачылыга гитмели болмады. Гызлы ерян хабарыны Мивәниң өзи Желиле етирди, «Какамың янына еке өзүн барып гайт» дийди.

Сонра тоюң гүңв белленди, Желили өйлендирйән адамлар хөкмүнде Өвез билен Падар әхли аладаны өз бойнуна алды. Тойн алып бармаклык Сәхет Назаровиче табшырылды.

1986-нжы йыл.

КИШИНИҢ ПИКИРИ

Хәнизе чевли бейле якимсиз дуйгы билен тураны Мөрламын ядына душмедә. Дурмуша хөвеси ёкды, дүйәде яшасы гелмедә,

Даш чыкды. Гүн догманды. Хова гәмизди, гөверегин имисалады. Эрик агачлары патрак кимин ачылыпдыр. Хоразлар бири бейлекисинин сесини басжак болуп, бокурдагына зор берйәрди. Мөвламын ёрганда юмшан беденине салкынлык синсе-де, серинден якымсыз дуйгы айрылмады. «Бахарың леззетини дуймагада кейп герек экени» дийди. Дерман-дәрисиз дерде улашан адамың тукатлыгы етишди, бойнуны саллады. Баг-бакжа, жанлы-жандар оңа дахылсызды. Ол ювдунмага-да ялтанды, догрусы, ислегн ёкды.

Аялы сачагың үстүни ныгматдан долдурупдыр: булгурда уядылан юванжак гатык, тәзеже гаймак, терже хыяр, гөкже соган, говурлав гапырга, меле мыссык чөрек.

Мөвлам аялыны чагырды.

— Айыр би затлары — дийди. — Чаадав өңнесиня айыр.

Аялы сесини чыкарман, дийлени этди, гениргенмедди, хич зат сорамады. Мөвлам онуң совалына гарашыпды. Сораянда-да, оңа жогап бермежегини билйәрди, шонда-да, соралса гөвни битжекди. Әриниң ягдайыны дуймак, биынжалык болмак аялын боржы. Умуман, Мөвлам боржуна бипервай адамлары халамазды. Аялының бипервайлыгы оны инкисе тойды «Я би-де дурмушдан ирип йөрмүкә?»

Мөвлам чыкып барарка:

— Соран-идән болса, райкомз гитди дий, бюро чагырлар — дийди. Аялының гөзүнде горкы, ховсала гөржекди, болмады. Нарынын аладасы башгады

— Гуванч жан гүнортанкы самолёта билет алавакени.

— Ашгабат билен арада азрак гатнасын.

— Он... пул диенини нәдели?

— Пул ёк! Гечен йыл алава поссунына ит дегипми, шоңам-а бахасы мүңе етйәди.

— Оны жигиме бержек диййә.

— Жигисине поссун герек болса, өзүм алып берерин.

Мөвлам шо гидишине агшамлык доланды. Бир чакнак чекдирме билен тамдыра япылава үч саны сомсаны иенден соң гәгирди, бес этди.

Нары әринин өңүнде чай гоюп:

— Гуванч жан надыл болув гитди — дийди.

Мөвлам эшитмедик киши болды. Ыхлас билен дишлеринин арасыны горжамага отурды. Дишиниң абатлыгына гуванярды. Какасы сегсен яшап өлди, дишинден азар чекен ери ёкдур. Дишин абат болса, ашгаваныңам абат болар диен пикир онун үчин үйтгевсиз хакыкатды.

Нарының тосурдысы гутармады.

— Өйкелөп гитди, томус каникулына-да гелмез. Какамың пулы гутаран болса, пулы өзүм тапарын дийип гитди. Астрахань диен юрда ишлемөге гидйәмишлер, менем гидйәжек диййә.

Мөвламың какасы: «Огул-гыз үчин аялың инирдисиини эшитмек айып дәлди.— диерди, өвүт берерди.— Кежелешжек болуп дурмазлар, хошуңа якмаз зат айдылса, геплемән оңаярлар».

Мөвлам геплемеди, ёгса айдылмалы сөз дилиниң ужундады. «Ишлежеги чыны болса, Астрахана гидип йөрмесин, оба гелип, ики ай говача сув тутсун, дөрт йүз манат берйәс».

Мөвламың какасы геплемән еңйән экени. Гожаның нервисем ериндеди, йүрегим агырярам диймезди. Мөвлам башаранок, гаршыдашы пикирини айдып гутарманка, разы дәлдигини дуйдуржак боляр. Какасы: «Кишин сөзүни диңлемеги башармак даналыгын аламатыдыр» диерди. Мөвлам дана болуп билмейәнлигине гынанды.

Райкомда онун сувуна дегдилер. Екегепли дийдилер, адамларың пикирине даянасын геленок, кичилик билйән дийдилер. Эхтимал, шейледир, йөне херки сөзүн айдылыш дүзгүнв болмалы. Танкыдың дөври гелди дийлени биленем турувбашдан епбекләбермек болмаз-а. Өңинчә адамың хызматыны гөз өңүнде тутмалы. Меселем, колхоз хер йыл пагга планыны амал эдип гелйәр. Бу гезек райкомда Мөвламың ёлбашчылыгында газанылан бу үстүнлик хакда дил ярмадылар. Сен танкыда өвренишмели боларсын, өвренишмедик халатында, сениң билен ишлемек кын болар дийдилер. Хернә, Мөвлама дуйдурдылар, пурсат бердилер. Бюро чагырылан бейлеки ики башлыгы бошадыл гойбердилер.

Мөвлам адатча тейли нахардан соң мелул болуп ятарды, депесинден дабанына ченли сүңнүнде якымы рахатлык дуярды. Хәзир гахар оны говшамага гой-

мады. Өзүни адылсызлыга учран адам сайды. «Мен кишин пикирини эсгермейэн диктумшук болуп чыкканды — дийди: — Ким маңа ерликли пикир айданмыш? Инди йүзүмө нәме дийселерем; депәне берселерем сөсүн чыкарман отурмалы, бинамыс болмалы».

Ол аягындан арз эдилендир өйтди. Колхозын бейлеки ёлбашчыларыны göz өңүмө гетирди. «Ханы гөрөли, хайсысы акыллы пикир айдарка? Нәме гепләрләркә?» дийди. Оларын пикирини билмек гызыклыды. Амаглы пурсагын гелендигини билселер, олар гепләр. Геплемеселер, талап этмели болар. Талап ики тараплы болмалыдыр. Раст, башлыктан динлемеги талап әдйәрлерми, олар динләре сөз айтмалы боларлар.

Мөвлам шу махала ченли өзи хакдакы пикири эсгермән, гулак асман геленине гең галды. Догрусы, аялының нәхили пикирдедигинем биленок.

Аялыны чагырды.

— Отур шу ерде — дийип, халы дүшеге патладып элини урды, тирсегине галып ыкжамланды.

Нары ойтураклап дурды.

— Шү гүн-ә сен өңкүлигиң ёк.

— Саңа отур диййән.

Нары отурса-да, әри хачан япышайрка диен өтияч билен онуң эллеринден гөзүни айырмады.

— Мен нәхили адам?

Нары совалың манысына дүшүнмеди, йөвсел йылгырды.

— Саңа нә дөв чалды?

— Говумы, эрбетми, пикириңи айт, билжек. Чекинме, гөни йүзүмө айт. Айдынчаң отурарсың, гөйбермен.

Әриниң чыныды. Нары алада галды.

— Вай-ей, болшун нәхили сен?

Мөвлам тутанъерлилик билен гарашды. Нары ойна яздыржак болды.

— Саңа эрбет дийжек бармы? — дийди.

— Өвме, өвме, ынжан ерин болса, йүзүмө айт.

Нары кырк бәш яшлы аяла гелишмейән нәз билев гулди.

— Өтен гяже мыртар хор чекдиң, ятып билмедим — дийди.

— Тур, гитсев-ай...

— Чынымы айдян. — Нары яландав торсарылды. —

Гаты гөржөк болсаң, сорап чәтжекдин... Ойнуң бес өтсене... Мөвлам, өзүмдөки пулдан Гуванч жана аз-овлак берендириң. Өе гарамы салман дийиң дур ол, өзүң аялы, оглуңаң хөчжет. Горкдум. Оба гелмән, Астраханда энтәп йөрсе, мен-ә намыс этжөк.

— Бар, ишин билен болсан-а.

— Нары гитди.

Мөвлам кәйинди: «Говусы, булары геплетме. Чөрөк дийселер чөрөк бер, пул дийселер пул бер, йөне гепле дийме».

Өл ирден кабинетине барып, өңи билен медеңиет барадакы орунбасарыны чагырды. Медениет орунбасары ики йыл озал оба Советиниң өңки башлығы Нартәжин теклибине гөрә белленипди. Нартәж: оны көсиетлендиренде гөңшы обадан Эсен чопаның гызы, халал чөрегинә намедигни билйән машгала дийипди. Медучилишеде окаярка, Дөнмезиң мугаллым оглы билен таншыпдыр, халашыпдыр. Кеселханада ишләп йөр, хер гезек укол ураны үчин пул алжак болуд йөренок, сес-үйни чыканок, хенизе денч онун аягыннан арз эдиң гелен өк. Раст, медеңиет угруна аял белленмели болса, башга-да бир үйшүп ятан кадр өк дийди-де, Мөвлам разы болды. Чагырып гүрлешенде, гараягыз, лопбуш гелниң салыхатлылыгы яраманам дурманды. Говача бежермек я-да мала от тайярламак аладасы бармы? Медеңиет угры дийилсе, нәме, чагалар яслисине, клуба гөз-гулак болар, аял-гызларын арзыны динләр, шейдер хакыны алар йөрер-дә. Өңки ишине гараңда айлык-гүнлүги ики эссе көпелйәр, гулагы дыңч, ыбалы эгин-эшигини гейип, обаң ичинде айлансын йөрсүн. Йыгнакда ёлбашчыларын арасында отурар. Аял-гыз гатнашмалы дийлен ер болса, гидер-гелер.

Башлык правленийәниң йыгнанышыгында тәзе орунбасарыны танышдырды, гөвни галмасын үчин, «айтжак сөзүң бармы?» дийди. Гепләр өйдүп диймәнди, хорматынын бардыгыны дуйдурмалыды. Медеңиет орунбасары ярым сагат сөз сөзледи. Йөрите язып гелен кагызларыны окуп гутарандан соңам бес этмеди. Үч гезек дерләп, үч гезек совады. Соңабака йүзи ачылды, гөзлеринде гужур оды янды. Көчелериң халпалыгындан зейрененде гахардан яна юмрукларыны

дүвди. Юмруклары улуды, агырды. Сөзүндө, херекетинде аяла гелишмейэн гөдеклик дуюлды.

— Көне мугаллымлар ялнышялар, дүзелин диймели шолара. Көне дәплере йүз урянлары бар. Непес ага билен Юсуп аганы мысал гетиржек. Өң шляпалы гезйән экенлер, адамлардан сорап гөрдүм, хә дийдилер. Пенсия чыкып, шляпаны зыңпыдырлар. Инди силкме телпекли селкилдешип йөрлер. Пенсия дийип, хөкүметден биргиден пул алярлар, нәме үчин шляпа гееноклар? Шо адамлара шляпа гейиң диймели. Эртирден мен олаң угруна чыкжак, эгер-де гулак асма-салар, сизе көмек эдиң диерин. Чагалара ат дакмак меселесем шоң ялы. Оба Советде тәзе атларың списогы ятыр. Мундан бейләк, Худайберди, Аллаберди диен ялы көне атлары эшитмерсиниз. Көне ат дакжак болана метирке бермерис. Мен бу теклиби оба Советеде айтжак.

Правлениеден сон башлык орунбасары билен икичәк галды.

— Сен узак гепледин, адамларың вагтыны алдың— дийди. Орунбасар гелин тисгинип гитди. Ол жаныгып айдан пикирлери үчин башлыкдан миннетдар сөзе гарашып отырды. Хенизем гулагының эшиденине ынанман, эгер икинжи гезек гайталанса, гөвнүниң ислән сөзүни эшидәйжек ялы, башлыгың тозан турян йүзүндө умытлы назарыны айырман гарашды.

Башлык юшмамады.

— Мен көп гепленсе халамок.

— Вий, мен-ә говусыны этжек болдум.

Башлык нәме эденде говы болжагыны она гысгача дүшүндирди. Сөзүниң ахырында-да:

— Дүйн орунбасар белләп, бу гүнем айрып йөрсек, сана-да гелшикли болмаз— дийди. — Медениет меселесине догры дүшүн. Медениети етмәни үчин ач галан адам ёкдур. Сен өзүң обада өнүп-өсен гыз, о шляпалы гүррүни ниреден тапдың? Ондан геп болмаз. Эгер оба адамларыны билесиң гелйән болса, экинни ичине чык, мейдандакы ишине серет!

Орунбасар гелин дүшбүлик билсн баш атса-да, гөвнүне дегленине, бадының алнанына чыдамадык болса герек, улы гөзлериниң овасыны яшдан долдурып аглады.

Башлык бу гөзьяша орунбасарының өкүнжи дийип дүшүнди.

Мөвлам ики йылын довамында бимаслахат еке сөз айтмадык орунбасар гелне бу гүн дуйдансыз, гөнүмел совал берди:

— Дөврүң үйтгәнини билйәнми? — Орунбасар совалың йөнелиге берилмәндигини аңса-да, эд-дил гуйругындан тутуп билмеди, хас догрусы, гециргенди. Бирденем самсыклагч йылгырды. — Жогапдан гачарын өйтме, саңа-да, маңа-да сыпалга ёк. Адам адамың йүзүне догры гарап, догры сөзүни айтмалы.

Орунбасарың йүзи якымсыз агарды, күл сепилен ялы болды, гөзлери буланчага батана дөнди. Бат алшы батыр гүрлежеге меңзесе-де, сеси горка чыккды.

— Биз-ә хич махалам ялан сөз айдан дәлдирис.

— Өңки айдыланлар хасап дәл, оны хасаба ала-нам ёк. Инди хасаба алжаклар. Сиз маңа баха берме-ли, менем сизи диңлемели. Мен нәхили адам: говумы, әрбетми? Хәзир говусы хакда-да гүррүң гиденок, мен әрбедини эшидесим гелйә. Яманламак дийип дүшүн-мәң, танкыт эдиң! — Башлык айдян сөзлерине ген гаян ялы, жанагырылы гүлди, ажы дуйгы йүзүне ййрады. Эңеги санңылдап, додаклары совук уран кыс-мы гөгерди. Ол сөзүни довам этдигиче, өзүне эрк эдип билмейәнине гахарланян ялыды. — Кынам болса, сиз айтмалы-да, башга алажыңыз ёк, мени танкыда өврен-нишдирмели. Өң этмедик ишиңизи инди этмели, өң танкыт эден болсаңыз, бу махал өвренишип гидердим. Адамың кемини акыллы-башлы айдып болар-а, сиз айданзок, яманламак дийип дүшүнйәниз. Гараз, гепиң келте ери, сиз мени танкыт этмели, менем сизи диң-лемели. Диңлежек, хөвес билен диңлежек. — Ол отур-гыжа аркасыны берип, диңлемәге тайярдыгыны гөр-кезди. — Гезек сенки, айдыбер. Медениетли айт, ме-дениетсиз айт, ол өз ишин. Эгер икинчәк айтмага утан-ян болсаңыз, хеммәңиз бирден айдың, чагыр бейлеки-лерем, гелсинлер.

Башлыгын чыныдыгына хенизем ынанман отуран орунбасар гыссанды.

— Дураверин, бизиң-ә сизден нәразы еримиз ёк.

— Онда мен нәдип екегеп болян, бойнуёгын, кы-шин пикирини әсгермейән болян?

Орунбасар өзүни төхметде айыплаганды әйтди.

— Мен сизге гүнә йүклән дәлдирин, кимем айдан болса, ялан сөзләпдир. Маңа төхмет атжак боляндырлар. Кәбир ганжыклан өңүндәкини алан ялы болайдым, өләйдилер. Шо хелейлер төхмет атяндыр, олан кимдигини экән-екән билйән. Өзлери орунбасар бөлжәк экени. Жанлары чыкса-да, мең диймедигими дийдрип билмезлер. Маңа белед-ә сиз. Мен сөз берлен ерде-хә сизи өвийән.

— Өвме, танкыт эт.

Орунбасар элден-аякдан дүшди.

— Кемчилик болмаса, нәмәни танкыт әдейин? Ил-гүн зада зармы, нана зармы? Телевизорсыз өй бар диймәге кимнң дили барар. Ики өйи алсан, бириндә машын. Эркеклерә хелейлерини гездирмегем иш боля. Хемешелер обада эмелдарың жайы гапавутлы боларды. Гулмәммет эмелдармы, йөнекей трактор бригадир. Салдыран жайыны гөрдүңизми? Галадорындан башга алты отагы бар. Ики гелнинем шо жайда яшатжакмы? Хий, ики гелнем бир жайда яшармы? Пасон атышып, би гелинлер мес-ә, Халы-дүшек хер өе барсан гат-гат. Ябың боюна чыкып кир юлмагы хелейлер намыс билйә... Ег-ей, мен-ә агыз долдурып айдара кемчилик гөрөмок. Хава, көчелеримиз немерәк, онам дүәстжәк дийдиниз-ә.

— Айдара зат бар экән-ә? Дүзетжәк диййә, дүзеденок дий.

Орунбасарың гөзлерине горкы инди.

— Көче меселесини хәзир агзап дуршум, башга ерде дил яран болсам, дилиме бисмил чыксын. Гыссап, халыс мең башымы алжыратдыңыз-ла. Мен сизи масгара әдер ялы, сизден яманлык гөрдүмми? Мөвламның өмри узак болсун дийип, гайынламның янында-да айдан. Бор-болгусыз геп айдан бар болса, сизден доганлык хайышым: аныгына етмән, йүзләшдирмән, маңа чәре гөржәк болман. Ниреде, нәме диеними айтсынлар, субут этсинлер. — Ол гөзйаша богулды, сеси хас ёгын, можук чыкды. — Төхмет гурсун, төхмет әйәни ер ювутсын! Мени голдажак ёк, арқамда хөкмүрован хоссар ёк, болаян болса, сеслери... жыңк әдил билмездилер. Төхметден горкушым ялы, худаиданам горкяв дәлдирин.

Ол энрәп башлады. Мөвлам оны көшешдирип билмән, кабинетийден чыкарып тойбетди Орунбасарының

якмаз сөз айтманы үчин миннетдар болмаг-а бейледе дуроун, райта өзи мастара иш эден ялы утанды. Эшигине жапа бир зат елмешенини гич гөрүп, дуйман Гезен махалы үчин биынжалык болуп отуран адамын утанжына мензеш дуйга майыл болды.

Кабинете индики гирей колхозын баш агрономы Тәчдурдыды. Нәме үчиндир онун адыны догры тутмаздылар, Тәчхан диердилер. Мөвламын өзем ёкары билимли агрономды, Тәчдурдыдан еди-секиз йыл өң институты гутарыпды. Эмма Тәчдурды: «Мөвлам башлык болмак үчин институты гутарды, мен агроном болмак үчин гутардым» диерди. Дийсе-де, башлыгың везипесине хантамады, Мөвлама-да айрылмага чак болды диен умыт билен, сабыр эдип гарашярды, диение ёк диймезди.

Тәчдурды пөкги додакларыны йыгрып, өйке билен йүзүйи гыжакчынын йүзи ялы кесе совуп отурды. Мөвлам: «Райкомда болан гүррүнден хабарлы болса герек» дийди.

— Тәчхан, би нә, кейпин ёк-ла?

— Нәм үчин мең кейпим болмалы?

Тәчдурдынын отлуклы гарайшы башлыгы эймендирди, Мөвлам гөрежини гизледи.

— Ох, эжен пахырам шейле болайыпдыр, ызы ярысын, ятан ери ягты болсун.

Тәчдурды хүнүрдеди.

— Башлык дийлен адамам илиң тоюна-ясына гөрүнәйсе гелишмән дурмаз, өлүм-йитим хеммән башында бардыр. Кәшгә, мен йөнекей колхозчы болсам... Сен бир махал-а бейле дәлдин, соң үйтгедин.

— Йүзүм гара, Тәчхан, баржакдым, өвлүйә-де гитжекдим, эд-дил шо махал района чагырдылар, биз-ә, шу йыгнагам алып ятжак. Өлүм-йитим хеммән башында бар диениң догры, болуп дуран зат, ынха, яшап йөрсек ене болар, барарсам, бирек-биреге хорматам эдерис.

— Барма-ла сен, бараның герек дәл.

Тәчдурды гапа топулды, башлык гыгырды:

— Саңа гит диймедим энтек.

— Сен хас бетеррәгини дийдин. Болшун шү болса, сен илиң ясында гөрүнмерсиң.

— Ил билен ишин болмасын, или өзүм оңарың!

— Оңар, жаның саг болсун. Бир зады велин, бек

беллегин: икмиз өлемизде-де, өкидип гөмүп гелжек шү ил, шү адамлардыр. Перишделер инип, жеседини асмана өкитмезлер.

Төчдурды гапыны гүрпүлдеди япды. Мөвлам көинди: «Булар инди үстүңе-де гыгырар, депөңе-де берер. Булара мечев бердилер, чиширдилер, булаң ярылжагы хак. Гадырбилмез, акмак, гоңшы районда энтөп йөркөң, сени гетирен ким? Патасына гөрүңмесең, эжең менден разыдыр».

Мөвлам гапының ачыларына гарашды. Догрус, ол кимн гиржегини билмесе-де, яйданды, кабинети ташлап, мейдана айланмага гиденни кем гөрмедди. Шол махал доварчылык фермасының мүдири Сәхетлинин дөрт гыраң гөвреси бир тайы ачык гапыдан кынлык билен гирди.

— Хожайын, салавмалыким.

— Сен обадамыдың?

— Агшам гелдим. Эй, гижрөк гелемсон, хабардарам этмедим.

Мөвлам Сәхетлинин гөзилгинч аркайынлыгындан хайбат, өзүниң мамладыгына шүбхесиз ынам дуйды. Сәхетли чыкып гиденлерин болшундан хабарлыдыр, айтжак сөзүни, гозгажак пикирини жемлемөге етишендир.

Мөвлам гахарындан көшешйәнчө гүймен-сүймөң этди, столуң үстүндөки кагызлары дөрүшдирен болды. Гүррүңе гарашып, гаршысында аркайын отуран Сәхетли экзамене тайярлыклы гелен өкде окувчының бирпервайлыгы билен башлыгың гымылдысыны сыпдырман сынлаярды.

Мөвлам ондан этияч этди. Этияч эдере нәме себәп бардыгыны билмесе-де, якымсыз дуйгудан халас болуп билмедди. Сәхетли нәме дийсе-де, сесини чыкарман отурмага өзүни межбур этжек болдугыча, шонча-да яйданды.

— Эй-ичери, бала-чага саглыкмы өзи?

— Худая шүкүр, саглык.

Башлык өзүне саргыт этди: «Айдыланы диле, сесиңи чыкарман отур, шонда утарсын. Булары синлик билен алмасаң, хезил бермезлер».

Секретарь гыза чай буюрды, сонра Сәхетле

— Сен маңз хемише «хожайын» дийиңдер — дийди.

Сәхетли үйтгемеди.

— Хожайын адама хожайын дийлер-дә. Мен икк хожайыным бар: бир-ә сен, бирем хелейим. — Сәхетли ләх-ләх гүлди, Мөвлам гүлмеди. — Бәш-алты йылдан бәр-ә дийип гелйән, ала-бөлә бу гүн сорамаң нәме, хожайын?

— Жуда кын дүшмез өйтсен, адымы тутай.

— Оң кынлыгы болмаз.

Мөвламың гөвнүне болмаса, бу оюндан Сәхетли леззет алярды,

— Гоюнларын ягдайы ненең?

— Гоюнларам гузлая өзүн-ә...

— Гузын саны гечен йылкыдан артык болмалыдыр.

— Шол-а болмаз.

— О нәм үчин болмаз? Сен берлен планы билйән-ә?

— Билйән. Гузыны план гузланок, дөрт аяклы гоюн гузлаяр.

Сәхетлинин аркайынлыгы гөзилгинчди, ол башлыгын сабыр кәсесине сув гуйярды.

— Оң ялы болса, болмажагының себәбини айт.

— Айдарыс, хожайын. Ох, гүнәми өт, халыс эндиң эдәйипдириң. Болмажагының себәби: гузыны уркачы жанлы гузлаяр, уркачы жанлының баш санам бизде кемтерлик эдйәр.

— Кемтерлигине ким гүнәкәр?

— Кемтерлигине сен өзүн гүнәкәр. Өңчил мен сана шу кабинетде, шу отуран ернмде нәме дийипдим? Уркачы токлулары эте гечирмәли, саклалы дийипдим, жәхеннем, бир йыл бергидар болаялы дийипдим. Этмедин, гечир дийдин, гечирдик.

— Мев дийипдириң-дә, сең келләң ниредеди?

— Эгнимин үстүндеди.

Мөвлам чыдамады, гыгырды:

— Шо, эгнин үстүндәки, келләң биленем жогап берерсин!

Сәхетлинин өңки аркайынлыгыды.

— Соралса жогап берерис.

Мөвлам кәйинип башлады.

— Хава-да, сизинки хезил болды, башлыгы гөтөн-огры тутуп отурыбермели, гүнүниң гелди. Мен ялыш гөркезме берен болсам, сенем шон ялышдыгыны билйән болсаң, нәм үчин ялыш гөркезме берйә дийип,

райкома бармадың? Я болмаса, недогры иш эдип бил-
жек дәл, мени бошат диймедин? Ин болманда, маңа
Боля дийип, этмән гезиберсең болмадымы? Сен на-
март. Саңа дерек мен ишлән болсам, мен пикир эдәп
болсам, нәме үчин берлен хакдан йүз дөндөрмедин?

Секретарь гыз гапыны ачанда Мөвлам ғыгырян-
дыгыны дуйды. Сесини кесип, чәйнек-кәсе тойлуп ги-
дильәнчә гарашды. Өзүнә: «Сен ғыгырып, әжизлик
өдйәннин дуйдурия — дийди. — Болшун шу болса, хич
качан киши пикирине өвренишмерсин. Саңа даналык
етенек, сенде пайхас екс».

Сонра ол ажы гүлди, гөнүмел совала доланды.

— Дөвруң үйтгейәннинден хабарын бармы, Сә-
жетли?

— Хабарым-а бар вели, башлык, йөнә шон киме
агыр, киме енил дүшжегини билемок.

— Билйәнсиң, билип аңырсына гечйәнсин. Дөвүр
үйтгемедик болса, сен маңа яңкыжа сөзүни айдар-
мыдың?

— Айтмаздым.

Мөвлам пөвхе гүлди.

— Инә, инди догрындан гелдин. Хәзир танкыдың
дөври гелди дийәлер. Танкыт диле битйән зат, дил
билен орак оруп болмажагыны өңкүлер айдып гидий-
дир. Сизе-де енил дүшмез. Менем саңа догрымы ай-
дайын: маңа кишин пикирине өврениш дийәлер. Тан-
кыт этмегин еңиллиги ялы, динлемегем еңилмикә
дийдим. Маңа кын болжак. Кишин пикирине өврени-
шип, нәхили башлык болжагымы билемок. Башлык —
бир адам. Башлыгыңам өз пикири бар, асыл хер ада-
мың өз пикири бар. Хер ким өз пикирини өз ишлейән
еринде уланыберсин. Мен башлык, мен өз пикирине
даянмалы. Башлыгың везипесини диңе бир адама де-
гишли дийип билйән. Йигрими йыл ишлейән, хемише-
де шей днендирин. Инди маңа үйтгемели дийәлер.
Догрымы айдайлымы, горкян. Өң горкамоқдым, хич
кимден горкамоқдым, инди горкян. Мертебәме дава
эдилйән ялы. Сенденем горкян, көчеден гечип барян
колхозчыданам горкян. Горкяныма хешелле какып
барямыка дийән, аяк чекәгеден йүзүме диймесини
дийип дурса нәтжек дийән. Адам горканда шейле
болян экени, өң билемокдым. Адамлар хенизе деңич
мени танамаң гезен ялы, индем танаң, мең кимдиги.

ми айтмага хайдашып гелйән ялы, өзүме ер тапамок. Олар бейликде, сен песде, олар рүстем, сен эжиң. Эжизлигиме-де гахарым гелйә. Башлык эжиз болса, иш гидерми, эжизлигини дуйса-да, иш гитмез. Сизә дуйдурмайын, дине өзүм дуйайын, шонда-да болмаз.

Ол ене дүйнки якымсыз дуйга майыл болды, ише-де, дурмуша-да хөвеси гачды. Бейлеки чагырландарың пикирини динлемәге батырлык этмән, кабинетяңи ташлап чыкып гитди.

Догруданам, ол кишиниң пикирине өвренишип билмеди. Үч айдан соң оны везипеден бошатдылар.

1986-нҗы йыл.

БАГШЫНЫҢ ӨЛҮМИ

Гурт багшының ягты ядыгәрлигине

Онун хат-петекдәки ады Өвез болмалы, йөне өмрүниң соңкы йигрими йылында чын адыны сейрек эшидерди. Оңа аглаба багшы дийип йүзленердилер. Бу ат илки-илкилер аманат ялы эшидиленем болса, соң өвренишди гитди. Яш-елеңлер-ә «багшының» ызына «ага» сөзүнем гошдулар. Яш бир чене баранда илгун айтдырман-дийдирмән герекдир өйден сөзлерниң сепләберйәр.

Багшы сегсен икинжи йылда, элли яшындака агыр дерде ёлукды. Дердиниң чөкдердигини докторлардан эшитмеди, тиръек дуйдурды. Саг махалы гызгын симиң үстүне бир япланып туранда арасса ширәниң гүйжүне алты-еди сагат гара дутарың гапагында тозан турзарды. Инди ики-үч сагат гечмәнкә батга дүшөн пняда кысмы сүйренип, гөвнүне болмаса, сеся дагам товы гачан айдым машының сесине огшарды. Шол пурсат чаман атың сайгыланышы мысалы өзүни көтекләрди: «Бузуң үстүнде йөрежек болян эшеге дөндүң, төверек-дашың леззет алжакмы сенден, гой дутары гапдала, сем болуп отур».

— Сесин етмесе бакырайып отурмалы-да.

Багшының сөзүнден маны чыкаран: адамлар оны гапдалдакы отага акидип жадылы түсседен гарк әдердилер.

Ишдәсизлик, ысгынсызлык билен мыдар әдип йө-

рен халына бир ерден гызгын тапылды, оны сыркав-хана салдылар. Барладылар. Агыры артып чыдамаз ялы ягдая етиберсе, укол эдйёрдилер. Халыс нешэ рам эден беденин дaмaрлaры юмшaп, бейнэ якымлы рaхaтлык аралашярды. Өйде галан дугарыны күйсейәрдиди, «гетирин диейин-ле шоны, гөзүмин алнында дурсун-ла. Сен онда аглама, дутарым, мен мунда» дисрды.

Гиже тукатлык халыс йүрегине дүшди, гоңшы кроватда ятан ики адам телевизора серетмәге гидип, сагат он бирлерде гелдилер, гелибем чай ичип, гөрөн киноларының гүррүңини этдилер. Ахыры-да бир милиционерин өлүминин үстүнде ыладалашмадылар. Милиционери өлдүрөн адам бабатда оларын чакы чапраздүшди, бир конъякдан жедел этдилер. Эртир агшам киноның довамы кимин мамладыгыны гөркезөр дийшип, хер ким якымлы гарашма майыл болуп, сүйжика гитди. Кимин утжагына гарамаздан, конъягы биле ичмеги шертлешдилер.

— Багшы ага, сеннем йүз грам пайың бар — дийдилер.

Багшы телевизора өвренишип билмән өтжек, ярым сагат үнсли гарап отурып биленок, укы бүрүп габакалары юмуляр. Телевизор билен багры бадашянлар килен агшам шамыны чагалары билен ийип, өйүнден өрйән адамлар. Багшы өз өйүне мыхман болуп гечжек. Өйлән экидерлер, эртеси, гүн доганда-да гетирерлер. Бир ай дэл, бир йыл дэл, чыдамына берекелла дийэймели! Кеседен середене шейледир, багшының өзүне волин өйледен соң өйүнде отурмак дердин яманы. Эринин аваралыгына аялы гөргүлем өвренишип гитди. Дүшегини гошадан язан гижеси аз-аздыр. Хожалыгын кешиги гердениме дүшйәр дийип зейренен ери ёк. Худая шүкүр, инд-э чагалар көмеге, хемаята етишди. Ол хич пилле эринин берен пулуны санамазды, нәче дийибем сорамазды, йөне өз сован пулуның саныны оңа такык айдарды. Чагаларының аладасы билен баглы болаймаса, тәк өзүне дегишли көңүл ислегини айтмазды. Бир гезек:

— Сенем телевизора чыкайсана — дийди. — Илин ичинде иделмән йөрөнлере ченли айдып йөрлер. — Эринин сесини чыкарман отурышындан якымсыз маны аңан болса гөрөк, алжыранчылыга дүшди. — Чагалаң гөвүв эденсон айдайян мен-э...

Гайдып ол телевизорлы гүррүне доланмады, эхти-мал, нәме себәбе әрини телевизорың идемейәнине өзи дүшүнөндир. Нененси боланда-да, багшының оңа дүшүндирип отурмага ислеге ёкды. Дүшүндирейин дие-де-де такык, чөп дөвлөн ялы дүшүндирип билжек дәлди. Умуман, телевизорлы гүррүң багша якымсызды. Онуң чыкыш этмегини ислег билдирип айдянарның сөзүни динлемегем якымсызды, багшының мертебесиниң кемсидилйәндигини дуйдурмак үчин айдыляң ялыды.

Өтөн гиже агыры хеләк этди, гызгыны галды. Сыр-кавхананың ичиндәки үмсүмликден горкды. Адамлар онун пажыгалы ягдайына дүшүнип, хемаят әдип бил-межеклерини аңып, укы баханасы билен билмезлиге салып ятан болсалар билйәрмин. Бу ерде өлүм адаты зада өврүлип гидипдир. Сыркавхана гелениң бири өлөр, бейлекиси сагалып гидер. Шейле пикир өлүме болан бипервайлыгы дине врачларың калбына саланы билен оңман, сыркавлара-да тәсирини етирйән бол-мага чемели. «Мен өлсем би кровода эртир башга бир сыркав гелер — дийип, багшы болжак ахвалаты текрарлады. — Гапдалымдакы ятанлар оңа мен өлени-ми айдарлар, сонам телевизор гөрмәге гидерлер, гай-дып мен олан ядына-да дүшмен. Хава, жеделе дүшөн конъягы огрын иченлеринде-де ятламаклары эхти-малдыр.»

Бейле тукат пикирлеринң соны Магтымгулының сөз-лерине сеплешди: «Хич кимден харай болмаз, ажал яқандан тутса...» Ол бу сөзлери өмүр бойы айдым әди-нип гелен-де болса, шахырың ёвуз пикириниң гөс-гөни өзүне гезелип дураныны дерт башындан иненде бил-ди. Магтымгулы соңунам айдып гидипдир: «Ахыр бол-жагың булдур, тениң ер билен ятса, ышыксыз, түй-нүги ёк гаранкы жая гелдиң».

Агыры жуда чыдамаз ялы дережә етенде чалтрак азапдан дынып, түйнүксиз гаранкы жая гиренини кем гөрмезди, бу дүйәни довзах саярды. Гиң жахан да-ралып сыркавхананың бир отагына сыгды дуруберди. Ялңыз галды, дерт билен богшуп ятыр. Дерт оны га-ранкы жая боюн этжек болярды, боюн болан пурса-тым менден эл чекер дийди. Магтымгулының пәхимин-дев гутулып гитжек ерин бармы дий «Элли яша етенде гаррылыкда болар сен...» Сен нешәниң кейпи-

не гөтерилен чагың эллини гаррылыкдыр өйдөкдүң, вне, саңа дерт дуйдурды оны! «Хассалар гутулар, гарры гутулмаз...» Гаррылыгың дөреден дерди сени, дөдөк эдер...

Тиръекли уколдан соң агыры кипарляяр, аз салым калбына рахатлык арадашяр, йөне ышыксыз, түйнүги ёк гарацкы жай гөз өңүндөн айрылыц гиденок. Ол инди бейле бир горкунжам дөл. Дерт мени ахыр боюн атжег-ов!..

Бөш гунден соң оны Ашгабатдан чагырылан профессора гөркездилер. Гараягыз, гөзи йити профессор гөнүмел экени.

— Операция этмели болжак — дийди.

— Хей, пычакдан гайры алажы болмажакмы?

— Агыры бетерлэр, чыдамарсың, өт халтан дашдан долы. Айрып ташларыс, өт халтасызам яшап йөрен бар. Башга-да арассаламалы, арчамалы ерлер болаймагы эхтимал, ачанымызда гөрүберерис оны.

Багшы доган-гарындаша, дост-яра сала салайын дийип бир гижелик өе ругсат сорады, жогап бердилер. Оны иниси алып гайтды.

«Жигули» машының ызкы отургыжында еке өзүн отуртдылар, хер бөврүне елек ясык бердилер.

— Вада берлен УАЗ-и аландырыс, узак эглемән бердилер, хернэ. Тэзе машына мүнүп гайтмагам гөнүме гелмән дурмады өзи, силтөп зат этсе яраман дурмасын дийдик-дө. Ханы, дертлен деп болсун, чөле гидерис, чөлүң машыны ол. Машыны, везипән-э гысганмады булар, йүки герденимизде чекибилсек... районьң мал угры мең бойнума... Эл-де-аяк огланам тапдым, шопур, чишлиг-э ганымат биширйән экени, азак-тенек дутарам чалан болаймасы бар өзи.

Багшы инисиниң хөвесине гызыкмады.

— Янкы догтарын гөзүне сине серетдинми? — дийди. — Чакгың чүйи болар-а, буравлап баряндыр. Гөзи йити адамлан жадысы бар ялы, дер басыберди. Адам пахырын ич гошуны жоядан энайы гөренок-ла ол, арчаберерис дийё.

— Башаряндыр — дийёндир. Сен бир яглы-йүзди ийип гәгирип йөрен адам дөл-э, агам, саңа шо харап болав өтхалтан деркары ёк.

— Гыссамаверин мени...

Иниси райисполкомда ишлейән-де болса, онуң га-

кык хайсы везипэни йөрөдйэндигинден багышы бихабарды. Геп-сөзүндөн чен тутсан, калбы канагат тапан болмага чемели. Турувбашдан везипесиниң бейгелендигини хабар бермегиниң-де өз себэби бар, багышы оңа бада-бат дүшүнди.

— Яглы-йүзли нормадан артык болан ягдайында, ашгазан гошмача өт талап эдйэр — дийип, иниси асфальт ёлда «Жигули» сүрмегиң кейпине майыл болан шекилде эркин гүрледи. — Гошмача пай өт халтада тайын дур, бизин ховада запас сув саклайшымыз ялы дийжекми, тэсин бир эмел. Агзына эсеван болуп, берхиз саклап йөрөн адама гошмача өдүн зерурлыгам ёк, гөзи йити докторын айтжак боляны шол.

Инисиниң бу ягдайлардан аз-овлак башының чык-ян болмагам эхтимал. Институтда оба хожалык угрундан бәш йыл окады, гутарып геленден соңам колхозда зоотехник болуп ишлемели дийди.

Бәш йыл оканам болса, шу зоотехник дийилйән кәриң нәмөдигини инисиниң өзи бир чүрт-көсик айд-дып билермикә? Мал доктор дийилсе, дүшүнсө болар, агрономам дүшнүкли. Багышы инисиниң кәрини өндө-сонда такык гөз өчүнө гетирип билмеди, гараз, мал доктор билен агрономың аралыгында дуран дүшүн-меси кын бир зат болмага чемели. Мал доктор билен пермән везипесиндәки адам сазлашыкы ишләнде зоотехник дийилйән везипэни ятыраянда-да болман дурмажак ялы өзи. Өт халтасыз яшап болян болса, эд-дил шу ерде зоотехнигем өт халта мензәп дур. Асыл иниси узак ишлемәнкә оны колхозың профсоюзлыгына сайладылар, соңам парторгдырын дийип, оба эмелдарына өврүлди, колхозың конторында кабинети бар дийдилер. Мал докторлар чөлде энтешип йөрлер, өйлерине мыхман. Кәри жуда зерур болан ягдайында инисиниң конторда отурмага эли етмезди. Ики йыл-лыкда оны района ише алыпдылар.

Иниси:

— Дердинден саплан бакалы, сенлик меселәни чөзүп гойдум — дийди. — Сенем ёк диймерсиң. Районда алланәме саз мекдеби бар, өзүнө йөрите клас ачып бержек, гапың йүзүнө-де адыңы язарлар, чагалара дутар өвредерсиң. Өзүн сайлап-сечип ал, чагасыны гетиржек көпдүр. Пыланың шәгирди дийселер, улы хор-

мат Табына эер-де, ишле-де йөр, телевизора-да чагы-
рлар, иле берилйән ады хөкүмет саңа-да берер.

Багшы дымып отурышына инисиниң ниетини өзүчө
ёрды. «Аягымы душаклажак боляр. Газыгынын да-
шында пырланын ганатлы бедеви сынламадык борлы,
чарбагындан хижран дүшүп, капаса салнан билбилин
налышыны эшитмедик борлы. Хер бендесине хакын
ниекләп ёлы бардыр, иним, хер ким өзүне буйрулан
ёл билен гитсе ягшы. Хөкүметин агзасы болсаң-да,
агаң ыкбалына белли-кулли далаш этмәвери, би маңа
худайың берен дердинден агыр дегер».

Иниси билен профессорын бир чукура түйкүрөн
болмаклары әхтимал. Ол өмрүни бу ики адамдан га-
банды. Харап болан өт халта билен бирликде йүре-
гиндәки эркинлик дамарынам кесип ташларлар өйтди.

Багшы үстүнден йыл гечмедик гүррүңи ятлады.
Гоңшы районын атлы колхозларынын баш бухгалте-
ринниң өйүнде узаклы гиче айдым-дессан айдып, ха-
лыс сурнугып, гүн доганда доланып гелсе, өңүнде
иниси гашыны чытып отыр. Оны гөрөндөн багшынын
мыррыхы атланды, укы ятдан чыкды. Инисиниң нәме
себәбе гашыны чытып отураны беллиди, догрусы,
оңа хайпы гелди.

Иниси дүшнүкли зады агасына гайтадан дүшүн-
дирип отурмады, акыл этди, соңкы сөзүни айтды.

— Агам, шу ягдайың болжак болса, маңа ёлам ёк,
абраям.

— Саңа ёл бермежек болян адамлар диле дүшүн-
йәндирлер-ә, айданда боланокмы? Икимизи дүйнә ин-
дерен эне-ата бир боланда-да, би гүнки гүн рысгалы-
мыз айры, ожагымыз айры. Мен мысалыма сени гүнә-
кәрлежек болмак хөкүметин ёлуна догры гелйәми бе-
ри? Чекинйән болсан, бәри чагыр, шолара өзүм ай-
дайың!

— Мениң ызыма дүшүп гелмез олар.

Шу гүррүңден бир ай гечип-гечмән багшыны шәхе-
ре чагырыпдылар. Онуң бармалы адреси филармония-
нын жайы болуп чыкды. «Бәх, би нененси ахвалат?»
дийип, даш босагада яйданды дурды. Бу эдарада баг-
шыларыңам айлыга дуруп ишлейәнинден хабарлыды,
йөне онуң чакына гөрә, олар я-ха ил арасында идеги
азалан, о болмаса-да, хөкүметден ат хантама болуп
гелен адамлар болмалы. Ат алсаң пенсияңа пейдасы

дегйәр диердилер. Багшыларың топарына гошул дийилсе нәме диймели? Топара гошулмажагыны билйәрди, йөне шоны нәхили әдип чагыран адамлара дүшүндирип болар?

Ол узын еке гат жая яйданмач гирди, директорын гапысында отуран яш гыза кимдигини айтды. Сүңни еңил гыз оны чола залың угры билен алып гитди, дүйпдәки отагың гапысыны ачып берди, өзи гирмедн, ызына доланды.

Багшы босагадан этләп салам берди. Яззы маңлайындакы столуң аңырсында отуран адам тутуграк сес билен:

— Гелиң, яшулы — дийип, гөршейин дийип гозганжак болмады, үм билен столуң чүңкүне голай дуран отургыжы гөркезди, сонра үнсүни өңүндәки кагызларга совды, галың китабын гатларыны ачышдырды, гараз, багшының демини дүрсәрине май берйән шекилде өзүне гүйменже агтарды.

Багшы нәтаныш йүзи сынлан дессине: алчак адам-а болмалы дәлсин сен дийди. Бу йигидиң жуда режө берлип даралан сачы дийжекми, эгнине елмешип дуран гара костюмы, ак көйнеги, ялдыравук галстугы, гараз, тутуш үст-башы тәмизлиги билен йылманак йүзүне кыбапдашды.

Йүзүниң айтымы дагам өлчелип ясалан ялы тес-тегелек. Багшы гелмезинден өңинчә айнаның өңүнден айрылана мензейәрди. Хәзирем сәхел гымылдаса терзи бозулжак ялы. Додаклары бүзүлип дурансон, агзы хасам кичижик гөрүңйәр.

Нәтаныш кагыздан йүзүни галдырман совал берди. — Яшулы, нәме пише әдйәниз?

— Гара дутардан гайры пишәм бар дийсем йүзүм гарадары, йигит — дийди. — Биз оны енжек боляс, олам пер берерли дәл. Хернә, бизден өң далаш гуруп өтен бенделерин ёлы галыпдыр.

Багшынын бадыхова әхени йигиде ярамады өйдйән, хөвессиз йылгырып, салымлы дымды, сонам совуклач назарыны гаршыдашының йүзүнден айырман месайы гүрледди.

— Хер жемгыетиң өз мазмунына лайык гелйән кануны бар, яшулы. Бизниң совет жемгыетимизниң канунына салгыланып айтсак, хер бир совет адамы жемгыете пейдалы зәхмет билен гүн гөрмели. Зәхметия

гөрнүшлери бабатда-да када-канун бар. Гара дутар сизниң гүзеран ягдайынызы үпжүн эдйэр днели, вене меселән хас мөхүм тарапыны ятдан чыкармага хакымыз ёк: сизниң жемгыете гетирйән пейданыз нәме? Эгер сиз филармонияда солист хөкмүнде ишлейән болсаңыз, онда геп башга. Гара дутары газанч чешмесине өвүрмәге канун сизе әсас берйәрми? Ханы сизниң тутарыгыңыз? Шол болмаса сизи мугтхорлыкда айыплан тапылар.

Багшыны дер басды.

— Ягшы йигит, сизе ким днерлер?

— Мениң кимдигими билмек хөкманам дәл, хәзир гүррүн сизниң кимдигиниз барада баряр, яшулы. Меселәниң идеология тарапына үнс бермели. — Ол гапдал кисесинден ики саны магнитофон лентасыны чыкарып өнүнде гойды. — Сизниң язгыңыз шулар. Сизниң ил арасына яйрадан дессанларынызын ондан бири. Шү-де «Мухаммет Ханапия» дессанының язгысы. Сиз оны «Алының оглы» дийип арша гөтерйәниз. Сиз тарыхдан бихабар. Алының Ханапия днен оглы болмандыр, умуман, шунун ялы адамың боланы белли дәл.

— Көне Марыда ятан мазара нәме дийжек?

— Ерин йүзүнде мазар гытмы, хайсы бир айдылан зада ынанжак йөржек? — Йигит гапдалында ятая галын китаба япышды. — Шу китапта хакыкы тарых язылан. Русча дүшүнйәнизми?

— Орусчан гүррүңини эдйән, йигит, узагындан түркменчә-де дүшүнерин өйдемок, дүрүшдә дөндердиз-ә би дили.

Йигит ажы янзытма билен:

— Сизе арапча герекдир — дийип, бирәз гахарлы өхеңде довам этди. — Көрлүгинем чакы ягшы. Ил арасындакы гүррүнлере ынанжак болсан, Алы днен адам секиз ерде өлүп, секиз ерде жайланыпдыр. — Еңе галын китабы гөтерди. — Алы днен адамың тарыхда боландыгы шу китапта-да языля. Түркменчәләп айтсак, Алы дөрт чарыарың бири болан, догры герек? Хакыкат дине арапча языландыр өйдүп йөрмәң. Өзи-де Мухаммет пыгамберин гневси болан адам. Хакыкы адыны тутжак болсан, Алы ибн Абу Талып диймели, түркменчә гечиренде Абу Талыбың оглы Алы дийдигин боля. Ялыныш эдйя болсам дүзедип отур, яшулы. Алы Нежепдәки габрында ятыр, галаң ма:

варлар ялан, тослама: Сизин би айдып йөрөн дессан-ларыңызам тослама, Алыны арша гөтермек үчин тапылан тослама. Хакыкатда, Алы гөрешем тутмандыр, пәлванам йыкмандыр, нес бойлы, гарынлак адам болан: Шолмы мүн пәлваны йыкжак? Нешән хумарына агза гелен зады айдяңыз, ил арасында дүшүнжеси чекли адамлар тапыля, магнитофона язып ййрадыа йөрлер. Хер кассетаны он манада сатып, пейда гөрүм йөрөнлер бар. Аслында, Алы дийилйән адамың кимдигини айдайынмы, яшулы?

— Айдыбер, иним, Гөроглы бегин пири болупдыр диймежегин-э билйән.

— Гөроглам тослама, пылан махал, пылан ерде яшап гечипдир дийип тарыхда язгы ёк.

— Иним, сен түркменин бардыгына бир ынән-армың?

— Яшулы-ы... яшулы, агзыңыздан чыкян сөзн сел-жерибрәк айдын, менде-де гөвүн бар, гөвие дегишмәли. Дурмушын акымына гөрә яшабер, халкын дүшүнжесини булашдырмага хич кесе ёл берилмежеги хак. Алы кысмы басыбалыжылары арша гөтерип, кимин бәхбидине чапяңыз дийип сорасалар... Сораланы билен онмазлар, жогап талап эдерлер. Сизин ягдайы-цыза мен дүшүнйән, сизи кимин динлейәнине ченли белет. Гарамаяга етдирйән багшы дәл сиз. Сизи чагырянлар килең харам пула өврөнөн адамлар, бир манат пайдасы болан еринде хакын йүзүне түйкүржек адамлар, сиз ынсап диййәниз, олар пул диййә. Икара-да карам сөвда гидйә, сизе дүшйәни нешән кейпи. Багшы чыдамады.

— Иним, серхетден гечмәверн — дийип, гыгырды. — Келлесине депип гыздырылан Гөроглы бармы дий, сабыр-такат өлчеглидир.

Отага дүшен үмсүмлик сонра бутин жайын сүннү-не ййрады. Голайда аяк сеси эшидилмеди, даш-төвө-рек асуда, шәхер ерине мензәнок.

Багшы нәтаншы есер гөрдя, хайбат-сыясат билең горкузмажагыны аңав дессине окуны үйтгетди, багшынын калбындакы дерде өврүлен кемситмеден чүй-леди.

— Болса-да, йигит, шун-а аңав экениң — дийди. — Айдым хырыдарына душмадык халатында багшы га-ра дутары багына басы уәлап отурандыр, йүрегин

ярылаймалы! Нешэн кейпи гөтерйә ене. Ёгсам болмаса, чыдап болжакмы она. Төвереги унудян, юм гөзүни, ким отыр, ким динлейә, ишин болмасын. Өз сазыны динле, гулагын башга зат эшитмесин, өзүн айт, өзүн леззет ал.

— Булары нәтжек? — Йигит кассеталары сомлады — Булары ил арасына яйрадып йөрлер.

— Ислег бардыр — яйраяндыр.

— Яшулы, сиз дүшүнжек дәл-ов...

Багшы башыны яйкап:

— Иним, сен ир заманда дөремели экенин — дийди. — Зехин синдирип, сүннәләп, шо дессанлары язып гиден бенделер, эйсем-де болса, сең сөзүңе питива кылып, әхтимал, пәллеринден гайдардылар.

— Догры пикири кесә чекме, яшулы, сиз жемгыетин өсүш канунындан бихабар. Мен шу гүн дөрәп, шу гүн гөрешйәнми, диймек, шоңа кануны зерурлык дийип дүшүнмели.

— Ата-бабалардан галан негөзел затлар зеруръете дахылсыз боля-да онда? Сең яшаян дүнйәнде бизм-ә яшап йөрүс, иним, биканун дөрәпдирис-дә чакы?..

Иниси «олар мең ызыма дүшүп гелмез» дийипди, кими гөз өңүнде тутуп айданы инди багша аян. Ол бу йигитден горкмады, йөне жедел эдип өзүни мамла гөркезмәге-де хөвеси ёкды, ёгса айтмага-диймәге тутарыгы барды. Айтса-да түркмениң дилинде дөрән дессанлары айдыр. Олары бир аякдан сүрер ялы дәл, хил-хил. Бу йигит нәме себәбе зехини-пайхасы даш кесйән Миралыны агзанок, мерданлар Юсуп билән Ахмеди агзанок, ач-галлажа хемаят эден Хатамтайы агзанок, Магтымгулыны агзамашыны дий! Ил-гүн Магтымгула тешне, тешне гөвүнлер онун кыяматындан ганып биленок!

Узак махал гечмәнкә багшының адыны газете дүшүрдилер. Дийи тәсламалар айдып, зәхметкеш халкын аныны булашдырар, кыяматы васп эдип, адамлары теркидүнйәлигә чагырар дийип гөни языпдырлар.

Аялы зарлады.

— Сени чагаларындан айырсалар, мен ненен эдип яшарын? — дийди. — Болмаса, көшешйәнчәлер өйден чыкма-да. Биз сени зада зар этмәли.

Инисинин пикйри башгады: нешеден ара ачмаса агам өйде отурмаз дийди.

Эдял шол гүнлер багшыны гоншы областың даш районларындан идәп гелдилер. Ирден уграв енил машин дөрт сагат йөрәп даг этегиндәки чола чешмеде тоқтады. Жүлгәнин гәдигинден аңрык оба башланяр дийдилер, йөне чешмәнин башында эйванлы еке там дур. Төвереге ат гайтарым баг-бакжа. Мизан дөври боланы үчин ағачларын япрагы саралып уграпдыр, гүйзлүк кәшир, келем парч болуп отыр. Тут агажының ашагында ики адам гоюн сойярды.

Багшыны гетирен машин оны йүзи-гөзи ойнап дуран чакган йигиде говшурып, бада-бат гитди.

Юмшак даг ховасы, имисалалык, дуры чешме сувы багшының биынжалык дүйәсине рахатлык аралашдырды. Өмрүнің галан бөлегини шу чешмәнің башында өтүрмеги арзув этди. Адам пахырыңкы хемеше башармажак задыны арзувлап йөрмек дийип, салым гечирмән ниетини яңса алды: би чолалыга чыдажак сенми, ики гүн гечип-гечмән ит болуп уварсын.

Халы дүшек язылып, пер яссык окланан гин отагың ичинде агынап еке өзи дем-дынч алды, чай-нахардан, нешеден кеми галмады. Гүн яшанда сачагы гинелтдилер. Аз салымдан чакган йигит күрсәп ичери гирди.

— Яшулулар гелйә! — дийип гыгырды. — Сиз отурың, сиз чыкман, өзүм... дүзүберин дутары, багшы ага, хәзир гетирйән, хәзир...

Геленлер ики адам экени. Бире йгын, бейлекиси агажет, икисем бир меңзеш сыпал шляпалы. Эгинлеринде иннеден чыкма эшик ёк, агажет чал кителли. Экинің үстүнден гелйән болсалар герек. Ёгыны яшды, галжанды. Ол районуң хожайыны болмага чемели. Ол агажети төре гечирйәнчә багша үнс бермеди. Багшы агажети танады, телевизорда гөрени ядында, областың хожайыны болмалы. Онуң йүзүнде аргынлык аламатыны дуймады, йөне гөзлеринде сыржав адамлара махсус гуссаны сайгарды. Гепи-сөзи сайхаллыды, ынамлыды. Бу ынам везипәнің эмринден дөрәп, индем онун хәсиетине өврүдәен болмагам әхтимал.

— Огланлыкда гулагында галан зат өмүрлик галың экени — дийди. — Дайым дутар чаларды, чепбекей чаларды. Сазанда барыны дикләп йөрүс, аглаба ят-

дан чыккы гилдэ, дайымын чалшы, сазынын оязы
адымдан чыканок. Фронтда галмадык болса, эхтимал,
менем өврөнөрдим,

Багшынын да дайы угры айдым-сазын жансөөриди.
Он-он ики яшлы огланка гезмэге гиденде дутарыны
алып гидерди, дайылары онун сазыны, айдымыны кө-
вөс билен динләрдилер. Какасынын окуп берйән ки-
тапларыны сетирме-сетир ят тутян егенлеринин зехи-
нине, яткешлигине хайран галардылар, даш-төверек-
ден, ят адамлардан габанардылар, яман гөзлинин га-
райшындан ховатыр эдердилер. Мамасы тахясынын
депесине дога дакарды.

Сачагын үстүни наз-ныгматдан долдурдылар. Ки-
чи хожайын булгурлара арак гуйды.

— Багшы, яшулымыз гүррүни саздан башлады,
менем бир пикир айдайын, саңа-да яраман дурмаз шо
пикир — дийип, булгурыны галдырды, нутук сөзлейән-
дигини дуйдурды. — Багшы-сазанда-да гереkdir вели,
шү сазын гадырыны билйән, сүйжүсини дуоуп динлэ-
билйәнөм гереkdir. Бизиң яшулы сазы динлэбилйә.
Яшулы, ругсат болса, багшы билен шу баданы сизин
саглыгыңызга гөтержек.

Улы хожайын габагыны галдырмады, гөрөп гөзө
йүзүндө хич хили аламант болмады. Кичи хожайын
аламант боларына гарашман булгуры башына чекди.
Агзына зат атманка:

— Багшы, ругсатдыр — дийди. — Чекинме-де кыя-
мата тутубер, кыяматдан бәркисини радиодан дин-
лөрис.

Багшы Магтымгулыдан тутды. Яшулынын саза не-
неңси сарпа гойяныны хэзир гөрәймели болар. Хөвө-
си, умыды артды. Узак ёлдан алнып гелненлиги тө-
төндөн дәл экени. Шейдип, хожайыныларын арасындан
айдым-саз тешнеси тапылып дурсун, багшы-сазанда-
да амант, ил-гүне-де амант. Саза дүшүнип, саза сарпа
гойян хожайыны болан илин багшысына-да сарпа гой-
лар. Огланка дайысынын сазы гулагында галан болса,
дайысы яш-елеңлерин гулагында галайжак хенлерин-
ден тутандыр. Багшынын хэзирки хеңи башга болар.
Бу хең хожайынын яшына кыбап. Бу адам алтмышна
сер уруп йөрөндир. Хер паслын өз гулагы боляндыр.
Магтымгулынын кыяматы соңкы паслын сөзи. Хайыр
билен шерин, хайыр билен сахаватын паркы соңкы

пасылда ымыклы селжерилйәндир. «Магтымгулы днер
ллер өзүм-де, өмүр ыдымдадыр, горкы гөзүмде, хер
яче яшасан ерин йүзүнде, адам оглы бәш гүн дүзе
мыхмандыр.»

Багшы бу гиже өзи үчин айтмалы дэлдигине дү-
шүнди, бу гиже оны дине ики адам динләр, хас дог-
русы, бир адам, гапдалында отуран агажет хожайын
динләр. Кичи хожайын энтек яш, үстесине-де онуң
өзүне етик аладасы бар: багшы белент мертебеля
мыхманын гөвнүнден туруп билсе, она бу хызматының
әхмиети жуда белент, зерур. Багшы бу маныны онуң
гарайшындан аңяр. Шу ислег калбыны эеләп дурка,
кичи хожайын сөз манысыны бойлап билмез.

Багшы сахылыкдан, жомартлыкдан сөз уруп баш-
лады, өни оюн соны пуч дүйәде ийип-ичениң, дөкүп-
-сачаның галар. Йыгнаң малыны Карун ташлап гит-
медими! Бу дүйә диениң галмагалдыр, аманатдыр,
сансыз хатар ахы-зарларың алнында дуранлыгыны
унутма. Бу дүйәниң адылсызлыгына гара: «Мертләр
гезер болды намарда баглы, ширлерин тилкиден йү-
реги даглы». «Бинамыс бег болды, асыллы азды, аза-
зыл дүйәниң сыратын бозды, гупбозан көпелди, юрт-
-бина тозды, доган, дост бир-бирин үтүп барадыр». Хайыр иши жәхт тут. Әжизе ганымлык намардың иши-
дир, ил-гүнүне сахаватлы хәкимин ол дүйәде жайы
женнетдир. Дүйә геленлерин гитмелидигини ятла.
Бег бол, гада бол, гитмели, башга алач ёк. Бир ақ,
бир гара йылан — ажал хер кимсәниң башындадыгы-
ны ятла. Замана булашды, гоҳ-галмагалдан дүйәниң
гасыгы долы, халайыга ахырет төрүниәр. Магтымгула
гулак ас: «Бир гүн ол гүнбатардан белли мешхур хан
дөрәр, йүзи махы-табандыр, билеклери ган дөрәр.»

Улы хожайын ынам билен:

— Шо хан дөреди — дийди. — Рейган шо-да.

Кичи хожайын бу пикире гызык берди.

— Бә-ә, догры, догры! Багшы, гайтала яңкы ери-
ни. — Багшы бадыны гачырман гайталады. — Эд-дил
Рейганың өзи. Билегинден ган дамя. Биз берк дурма-
сак ол адам дүйә от берер.

Усул билен гапы ачылды. Чакған йигит чала йү-
зүни гөркезип, кичи хожайының өзүне гарарына га-
рашды, ышарат этди. Кичи хожайын даш чыкды, са-
лым бермәнем доланды, алып гелен бир тагта ак ка-

гызыны улы хожайына тутдурды. Кагызын гетирилме-
гине өңден гарашылып отурылан болмага чемели, улы
хожайын бада-бат она эхли үнсүни жемледи. Кичи
хожайын сарсман онун пикирине гарашды.

Улы хожайын кагыздан үнсүни совман кэйинди.

— Ялягылар... йыгналан пагтаны махалында таб-
шырмагы башараноклар... райкома баралы, ханы, тур!

Олар багшыны унутдылар. Машына мүнжек болуп
дуркалар ятларына дүшөндир-дө, кичи хожайын гыс-
санмач доланып гелди, хөвессиз йылгырып:

— Гөр-э, пагтан дердинден аркайын ийги-ичгем
ёк — дийди. — Несип этсе, ене бир өврүмде... сиз ийиң-
ичиң, дыңч алың. Хъэк, яшула диңледэйжекдик ве-
ли, областың өсүши ики проценте етмөндир-дө... Пы-
ланылар билен отурдык дийип гүррүнем эдип йөрмөн,
яшулынам хайышы шол.

Гин отагда еке галан багшы дутарыны гапдала
гойды, башыны яйкады, пагта кыяматданам зор чык-
ды дийди. Калбында кемсинмеден дөрөн агырлык чо-
ла жайын тукатлыгыны артдырды. Еке дердинишмек
үчин көне сырдашынын, дутарынын янындадыгына шү-
күр этди. Гижэнин аграмыны саз чалып гечирди, өзи
чалды, өзи диңледди.

Он гүн гечип-гечмөнем саралтма ёлугыпды, дерди-
нин башы шол болды. Онун яшындакы адама бу ке-
селин хусуры, ховпы етерлигем болса, илкибашда йү-
регине енилик аралашыпды: инд-э менденем, инимде-
вем эл чекэйселер герек дийипди.

Илки гезек сыркавханада бир ай саклапдылар, өе
гелени биленем хемишекилигини тапманды, ене долан-
малы болупды. Ынха, индем операция ругсат со-
раярлар.

Ол операциядан соңкы дурмушыны гөз өнүне ге-
тиржек болды, кын дүшди. Адама бир өмүр берил-
йэр, ики өмри яшамак хич киме башартмандыр дий-
ди. Инисинин салгы берен ёлы багша бир өмүрди.
Эгер иниси саз билен ыкбалыны баглан болсады, ага-
сына ниетлейён ёлы билен өзи гидерди. Ол дине өө
ислейён тутумына ынаняр, өз ынанжына бейлекиле-
рем боюн сынмалыдыр өйдйэр. Эхтимал везипепараз-
ларын йөрөлгеси шейле болмалыдыр? Бу пикирлере
улашдыксайы багшының яшайыш бипервайлыгы
артды.

Ол сыркакхана доланмага кес-келлэм гөвнемеди, өйде галды. Иниси она дүшүнмеди. Өлүми мейлетинлик билен боюн алмага бу адамы нәме межбур эдйәркә диен маныда агасына середйәрди. Багшының она дүшүндириш окамага хөвеси ёкды, межалсызды.

Агыры гүн-гүнден бетерледи, соңабака оны тиръекли уколың гүйжи билен сакладылар. Өйде ятанына отуз ики гүн дийленде, чагаларының арасында өлйәндигине шүкүр эдип жан берди.

1986-нжы йыл.

МАХЫМЫҢ ВАТАНЫНДА

Ел хекаяты

«Татарда Зөхре жан, Багдатда Махым,
Гөзлеримин агы-гарасы гызлар.»

Молланепес.

1. БАГДАТ

Багдады гөрмек Молланепесе миессер этдимикә? Шәхерин четинден гиренимизде өңи билен шу совал серимден гечди. Эгер гечен асырларда Орта Азия билен арап юртларының, шол санда Ырагың арасында довам эден гатнашыклардан угур алып айтмалы болса, онда Молланепесин я-да бейлеки бир түркмен шахырының Багдатда болуп билжекдигини генләп отурасы иш ёк. Барып секизинжи асырын ортасында Омеядларың сүлсүлесиниң хәкимиятлигине гаршы Хорасанда туран гозгалаңың сердары Абу Муслим гадымы Мервде яшайрды. Ол Омеядларың гошунына дерби-дагын эдижи зарба уруп, Аббаслар сүлсүлесиниң хәкимлиге гелмегине ярдам эдйәр, оларың Хорасандакы дикмеси болуп гаяяр. Эркинлиге гол япян бу адамын абрайының артмагындан этиячлы халиф Мансур оны өлдүрмәге перман берйәр. 762-нжи йылда Багдат шәхериниң дүйбүни тутан хем шол Мансур болмалы. Бизин үч адамдан языжылар делегациямызы Мансурын адыны гөтерйән тәзе хайбатлы мыхманханада ерлешдирдилер. Гапыдан гирен адамың гөзи өңи билев Мансурын хейкелине дүшйәр. Онуң улы

хейкели шәхерин гөрнүкли мейданында-да бина эдлдиңдир эсасы көчелерин бири-де онун адыны гөтерйәр.

Мыхманхананын жайы Тигр дерясынын үстүне абанып дур. Менин эйванымдан улы дерянын еди көпрүсинин үчүси гөрүнйәр. Деря гарап дуршума ене Молланепесни мешхур «Зөхре ве Тахыр» дессаныны ятлаярын. Тахыр гаракчылара душуп шейле диййәр: «Мен Татардакы Бабахан атлы патышанын Зөхре днен гызына ашык болдум. Бабахан маңа душманчылык эдип, мени сандыга салып, Ефрат дерясына тащлады. Сандык үч ай дийленде Багдат шәхеринден чыкды. Багдат патышасы Адыл шанын гызы Махым мана еди йыллап гарашык этди».

Сандыгын Багдат шәхеринден чыкмагы үчин, ол Фырат — Ефрат дерясына дэл-де, Тигр дерясына ташланмалы. Эгер Багдатда болан болсады, Молланепес бейле сәвлиге ёл бермезди.

Багдат!.. Жадылы «Мун бир гижәнин» шәхери. Халиф Харун Решидиң меканы. Шәхерин ин шагалаңлы, мәрекели көчеси онун адыны гөтерйәр. Мансур Аббасларын пайтагты болан шәхере Багдат — Рахатлык шәхери дийип ат берипдир. Догруданам, эйвандан гарап отурсан ол рахат гөрүнйәр. Яйравы гин, бойы пес, көчелери арасса, гижелерине ягты шәхер. Мыхманхананын гапдалындакы чатрыгын анрыжа йүзүнде еке минаралы, гүммези хашамлы гөк метжит ерлешйәр. Халайыгы намаза чагырян азан сеси репродуктордан белент янланяр. Бу сес мениң гулагыма гадыметин сеси болуп эшидилйәр. Метжидиң дүйбүнден гечйән көчеден окдурылып барян машынларын түкениксиз акымы бу сеси генләп сәгинәер өйдйәрсин. Эгер-эгер! Оларын намазданам дервайыс иши бар болмага чемели. Олар муны азанча биреййәм дуйдуран болсалар герек. Белки, көне билен тәзәни пархландырып отурман, оларын өзара ылалашыгы хакда ойланмалыдыр? Белки, Ырак, айратынам Багдат шол ылалашыгын гөзе вйән, дуолян меканыдыр?

Еке хем яки гат кварталларын арасында галдырылан тәзе типли белент жайлары сынланында олар төвереге гөзөгчилик этмек үчин дикилен ялы, ген дуйга майыл болярсың. Ащакдакы пессежик, гапысы пальмалы тамлар болса, асмандан гаралдыгыча,

ичердәки шәхризадалары гөрер гөздөн гизлежек болуп гөргә галярлар.

Багдат — Рахатлык шәхери. Терең Тигр дерясы асуда акып ятыр, асманам асуда. Эмма мыхманхананын гапдалындакы депәниң үстүндәки асмана атян топы энтек йыгнамандырлар. Эйран билен секиз йыл довам эден уршуң тогтадыланына еди-секиз ай гечен хем болса, парахат дурмуша кепил гөчйән шертнама ёк. Шол зерарлам хатыржемлик элден берленок, автоматлы эсгерлер мөхүм объектлерин саклавында дурлар.

Уруш дөврүндә Эйраның атан ракеталары Багдадын депёсинден иинпдир, херхал хеләкчилигиң мөчбери улы болмандыр. Бу ягдайы белли бир дережедә шәхерин ички гурлушынын айратынлыгы билен дүшүндирдилер. Екарда Багдадын яйравынын улудыгыны айтдык. Шәхер кварталларының арасында баг, гайры экин экилен мейданлар көп. Бизин тержимечимиз, рус дили боюнча кандидатлык диссертациясыны язан Аббас Халефын айтмагына гөрә, Багдат өзүне герекли гөк өнүмлерин эсасы бөлегини өз ичинде өсдүрип етишдирйәр. Бу болса шәхерин ховасының арасалыгыны хем үпжүн эдйәр. Хәзир көп миллионлы шәхерлерин арасалыгы жуда улы проблема. Энтек шол проблема әхли йитилигинде Багдада дегишли дәл дийсек ялнышмасак гөрек.

Урушлы меселә доланалын. Ракеталарың шәхер ичиндәки гиңиш мейданлара дүшмеги адам хеләкчилигини азалдыялыгы, галыберсе-де, Ыракдан гойберилйән ракеталарың Тәхраның гүр кварталларында заячылыгың мөчберини денешдирип болмажак дережеде көпелдендиги ракета хүжүминиң кипарламагына гетирипдир. Эйраның илатының саны Ыракдан үч эссе көп, бу артыкмачлык гошуның санына хем тәсир эдйәр. Башда Эйраның гошуның хүжүми йыгыды, Ырак берк гораныш тактикасына гечипдир, уруш довам этдигиче бу тактика беркидилепдир, эсгерлерин көп йитгә сезевар болмагының өңи алныпдыр.

Юрдун ыкдысадыети, кувваты, адам ресурсы узага чекен урша табын эдилепдир. Мунуң дашындан арап юртларынын энчемеси Ырага көмегини гайгырмандыр. Ырагың урушдан тозгун калда чыкмандыгымы бизин гүррүндешлеримиз ныгтадылар. Догры, да-

шары юртлара эдилен бергиян мөчбери онларча миллиард доллар, эмма юрта бу бергиден дынмага дегерли мүмкинчиликлер бар. Ин эсасы небит. Ырак дүйөдө небите ин бай юртларын бири. Специалистлерин чакламаларына гөрө, ер йүзүндө небитин запасы гутаранда, ин соңкы литр я Сауд Арабыстанындан, я-да Ыракдан алнар. «Ырак небитин үстүндө йүзүп йөр» дийәнлерем бар. Энтег гөзлег-бурав ишлери яны долы гүйжүндө яйбанланяр Бу иште бизин юрдурыз билен Ырагың арасында хызматдашылык барха гинейөр. Эгер юрт небитден йылда 20 — 30 миллиард доллар гирдежи алып билйән болса, уршуң етирен зеперини дүзлемек кын дүшмесе герек.

Уруш йыллары юрдун ички дүзгүни хас беркөпдир. Урша адам алмак меселесинде-де хич ким гайырып дурулмады дийдилер. «Брон» диен зат болмандыр. Екары везипели чиновниклери хем чагырып, ин болманда, бир ай мөхлети билен фронтун өң хатарында саклапдырлар. Гой, фронт дийилйән нөгеханы гөзи билен гөрсүнлер дийдилер.

Урушун хай-хайлы йылларында-да студентлерин окувынын арасыны бөлмөндирлер, дине каникул дөврүндө харбы окувын зерурлыгына лайыкыкыда олары чагырмак ёла гойлупдыр.

Багат шөхеринин сынасында уршуң ярасы гөрне-нок, яра дүшен хем болса, гүнүбирин битирилипдир, йөне йүреклере дүшен яраның битмежек дердине, хесретине ядыгәрлик бина эдилепдир. Урушда шехит өленлериң ядыгәрлиги өзүниң образлылыгы, монументаллыгы билен баранлары хайран эдйөр. Икө бөлүнөн Эне йүреги. Хер бөлек ярым шар шекилинде, гөм-гөк хем жуда белент. Ядыгәрлигин тутуш ансамблы он гектар мейданы тутян болса герек. Сув ялы арасса мермер дүшелепдир. Тәмизлик гөвнүнден туряр. Судандав газанч гөзлөп гелен гара renk арап йигитлериң бир элинде чотга, бейлекисинде эсги, олар мермер дүшеклериң арасындакы сеплере дүшен кир-кирни, тозаны диш юван илы арассалап йөрлер.

Ансамблын ашагындакы залларда уршуң тарыхыны, гүнделигини беяв эдйөв материаллар, президент Саддам Хүсейнин дурмуш ёлуны гүррүн берйән документлер гойлупдыр.

Бизин ёлбеледимиз Аббас Халефын айтмагына гө-

рә, урушда гурбан боланларын сарпасы бу тәсиң ядыгәрлик билен гутармаяр. Оларың машгалаларына дегерли көмек берилйәр. Эдил ишләп йөрөндәки ялы, шехитлерин айлыгы йөрөйәр, дирилериң айлыгы көпелсе, оларыңкы хем көпелйәр. Машгаласы жай салынжак болса, дөвлетден көмек алып билийәр, чагалары ёкары окуп жайына гиржек болсалар, енилликден пейдаланып билийәрлер дийди.

Ядыгәрлик ансамблына айланып чыканымдан сон, гөвнүме болмаса, онуң монументаллык тарапы хас агдыклык эдйән ялы дуюлды. Гүйже байрынмак диймәйин велин, мениң үчин бу бинада хайсыдыр бир буйсанжың дабарасы, сени икә бөлүнән Эне йүрегиниң матамындан дашлашдырып барян ялыды. Көшклерде, мавзолейлерде, ядыгәрликлерде мүдимилигин аламаты гөрүнмели. Асырлар бойы бу дәп Гүндогарың бинятчыларының эсасы матлабы болуп гелипди. Мен шу аламаты Багдатда гурулян биналарда гөренимә бегендим. Жуда гадымы топракда яшаяндыгына дүшүнмек, тарыхың мирас гоян биналарына гарап, асырлардан гелйән дәбиң өнүнде несил хөкмүнде боржуны дуймак, гелжек несиллериң өнүнде утанмаз ялы ыз галдырмак, сенден өнки галан ызлары йитирмән гележеге табшырмак бу юрдуң биначыларының ниети болсуң герек. Бу ниети биз гадымы Вавилона, Нимруда, Кербела, Керкуга, Мосула сыяхат эденимизде-де дуйдук.

Багдадың дегре-дашыны белент пальма агачларының золагы гуршаяр. Гүнортадакы арап чөллеринден хаплап гелйән йылы шемалың бадыны говшадян пенаның барлыгы улы шәхериң климатына амат дөредйәр.

Пальма золакларына айланып йөркәм Ашгабады гөз өнүне гетирдим. Шәхеримизин демиргазыгы чөл, арадан канал акып ятыр. Томсуна чөлүң эпгек ели шәхере уруп дур, эмма отуз йыллап биз токай золагыны дөредип билемзок. Шертем, гүйжем бар, бизе башарнык, тутанъерлилик етенок. Жәхеннемчилик бизиң этимизде: өтүп сүңкүмизе орнап гидипдир.

СССР-иң Ыракдакы Адатдан дашары Ыгтыярлы баш илчиси В. И. Минин бизи кабул эдип гүррүңдеш боланда, бу ерде-де үйтгедип гурмак, ач-ачанлык сыясатынын довам эдйәндигини айдып, сиңе середин,

бизни сыясатымыз билен дөңсөдирип, гөрүн, аматлы затлары өз тежрибамизде, уданмак айы дөлдир дийип, дөвребап пикири үндеди.

2. ИЛЧИННИҢ ПИКИРИНЕ САЛГЫЛАНЫП...

Төзеден гурмак сыясаты дашары юртлара сыякта гидйән совет адамларының психикасына, ынанжыца онайлы үйтгешмелер саяр. Хемешелер, айлавын гелнен юртлар хакында положител бир пикир айдылса, догрусы, халанаюкды. Капиталистик юртларда илатың дурмуш дережеси бизникиден ёкары болуп билмез диең дүшүнже хөкүм сүрйәрди. Эгер магазинлер харытдан долы дийәймекчи болан ягдайында-да угруны тапып диймелиди, ягны шол харытлары алмага йөнекей зэхметкеш халкың гүйжи етенок диймөсен, индики гезеленжин ықбалы хакда ойланмалы болярды.

Илчиханаларда-да гүррүн эдиленде чүйрейән капиталистик юрдун нәдип чүйрейәндигини айтмага йыкын эдилерди, чемоданларынызы, документлериңиз гөзден салмаң, гиже-гүндиз сизин ызыңызда гезип йөрендирлер дийип, гезеленже барлан юрды эдил душманын меканына өврүп гоярдылар. Шол йыллар капиталистик юртларын бирнәчесинде болмак миессер эдиңди, йөне еке гезегем чемоданымын дөрүлениш мен-ә гөрмедим.

Хернә, бу сапар бәрде-анырда бизв дуйдурыш бөрен болмады. Баш илчимиз В. И. Мининин ачык гүрүни гөвнүмизден турды.

Ырак республикасы билен Совет Союзының арасындакы гатнашыгын үмзүги илери, барха герим аляр. Мелиорация, небит-газ гөзлеги, энергетика, ине, хызматдашыгын хәзирки мөхүм угурлары. Бу юрт өз сенагатыны, айратынам, агыр сенагаты дөрөтмәге баш гошяр, бу меселеде-де аркалашыклы иш ёла гоюлса герек.

Ырак республикасының дөвлет сыясаты БААС я-да башгача айданында Арап төзеден дөрөйиш партиясының программасы эсасда амала ашырыляр. Онуң өз айратынлыклары бар. Олар дүййәде арапларын тарыхы орны, шу гүнкү ягдайы, милли айра-

тыллыктары, арап юртларының эртирки бирлигинин ыкбалы, сыясы угры билен баглы.

Гечев уршун секнэ йылында БААС партиясы өз сыясатының дурнуклыдыгыны гөркезиндир.

Ыракда дөвлет башындакы адамларын аглабасы өң гражданд адамлар, олар уруш зерарлы харбы эшик геймели болдулар, эмма арап юртларының бирнөчесинде өңки харбылар дөвлет башына гелднлер. Бу ягдай сыясатда тапавут дөредйэр. Ырак ички хем дашкы сыясатында ач-ачанлык сакламага чалышяр. Меселем, дөвлет өхметли меселелерин кэбиринин парламентдэки маслахаты гөс-гөни телевидение аркалы юрда гөркезилйэр. Пара үчин Вагдадың шэхер хэкимине, иши гөвнежай алып барманлыгы үчин саглыгы саклайыш министрине берк жеза чэресй гөрлүйдир, өзем ач-ачанлыкда эдиллиндир.

Юрдун географик шертлери аматлы. Экеранчылык үчин ярамлы ер нэче дийсең бар, топрагы мес, сувы бол. Тигр хем Ефрат дерялары юрдун ичинден гечйэр. Небите байлыгыны ёкарда айдыпдык. Ырак гадымы ядыгэрликлерин, гадымы цивилизацияның меканы, бейик тарыхың мирас дүшери. Мусулман дүнйэсинин кераматлы ояакларының телмси шу ерде. Зырата гелйэнлерин саны-сажагы ёк. Бу ягдай ыраклылары өз артыкмачлыктарына буйсанмак дережесине етирийэр. Арап юртларының арасында өнбашчылыгың өзлерине дегишли болмалыдыгыны талап эдйэнлер тапыляр. Шейлерэк пикир эдйэрлер: арап дүнйэсинин ыкбалыны, идеологиясыны хайсыдыр бир ыдымсыз-билимсиз чарва бедуннлер чөзмелимиши, нөме үчин тарыхы көки инңэн чун, медениети ёкары ыраклылар икинжи орунда дурмалымыш?!

Ыракда эсасы эмлэк дөвлет эчилигинде. Ыкдысады гатнашыктарда кооперативлерин ишине ёл ачыляр. Өзүни оңармаян кэрханалар хусусы кэрханачылара кэрендесине хем берилйэр.

Юртда ишсизлик днен зат ёк, гайта ишчи гүйжи етмезлик эдйэр. Дөвлет сыясаты илатың көпелмегинин тарапында. Шонун үчинем чага догрулмагыны чэклendirйэн серишделери улаимак, гөвредэки чаганы айыртмак женаят хасап эдилйэр. Чагалы хожалыктары мадды тайдан ёңилликлер, көмек берилйэр. Эгер ишчинин дурнуклы айлык хагы йүз динар бол-

са, ол хер чага башына ене йигрими бәш динар гош-мача пул алып билйәр экен.

Хәзир ишчи гүйжүниң етмези бейлеки арап хем азия юртларындан талап гөзләп гелен адамларын хасабына долдурылар.

Соңкы дөвүрде бина эдилен яшайыш жайларыны гөркезип, булар гүнорта корейялыларың гураны дийдилер. Ол ымаратларын беленди-де бар, песи-де. Биз олары дашындан сынладык. Олар Багдадың кешбине, дуркуна гошулышып, гарылып, гадымы ансамбла бир-жик-де зепер етиренок. Гүнорта шәхере, ыссы юрда виетленени бада-бат гөзе илйәр. Пенжирелериң екеси-ве-де гүнүң ховры гөс-гөни дүшенок, дашындан сынланында бу жайлар гышына йылы, томсуна салкындыр диен пикир дөрөйәр.

Шәхерлерин архитектурасыны сынлап, жайларын мензешлигинден гача дуруляндыгына гөз етирдик. Көче билен гидип барярсың, ики тарапын еке хем ики гат яшайыш жайлары, эмма бири бейлекисинден гапавутлы, адамларың бири-бирине мензеш дәлдиги ялы жайларам мензәнок. Олар дине өз әелерине мензәйән болсалар гөрек, шоларың хәсиетине, ислегине гөрә бина эдилен болсалар гөрек.

Мунуң үстесине хер шәхерин тарыхы ядыгәрликлерден гөзбаш алып гайдян сыпатыны дуоуп боляр. Меселем, Багдатда гадымы арап архитектурасына хәсиетли аламат агдыклык эдйән болса, юрдуң демиргазыгында ерлешйән Мосул шәхери хакда муны айтмак болмаз. Бу шәхерде гадымы Вавилон биналарына махсус аламатлары гөрсә боляр. Айдылана субутнама хөкмүнде Ассирияның гадымы пайтагты Нейнаваның ады дакылан мыхманхананың тәсин жайына салгыланса болар. Бу көп гатлы жай зиккуратларың шеклинде бина эдилепдир. Эгер ач-ачанлыга әерип, гөрүлйән говы затлардан өзүмизе пейдалы сапак гөзлөйән болсак, бу ерде айдара, өврәнере зат бар. Биз шәхерлеримизде гурулян жайларың хова шертлеримизе дүйбүнден габат гелмейәндигини хәли-шинди айтагам, проблеманы дүзетмек үчин архитекторларымызың, гурлушыкчыларымызың әвмезлиги илатың ислегини инкәр этмек дережесине етди. Эгер оларың пайхасы, башарныгы чатмаян болса, Ырак ялы гүндогарың юртларындан өврәнемеклери гөрек. Биз шол юрт-

лар билен бирмензеш хова шертлеринде яшарың. Шол жайларын аматы бизиң етип билмейән нслеги• миз. Тайын проектлер алнанда боланокмы? Башга шәхерлериниң инкәр эден болгусыз проектлерини алыб-а ыссы ховада адамлара дерт гетирйән бирмензеш бетон жайлардан тутуш микрорайонлар салмага намыс әдемзок, нәме үчин дашары юртдан аматлы зады алмага намыс әтмели, чекинмели?! Сократ аматлы зат гөзелдир диййәр. Әгер аматына гарап баха берилмели болса, бизиң межбуры суратда яшамалы болан бетон жайларымыз тагашыксызлыгың, бигөрклигиң нусгасыдыр. Бу нусгадан хачан әл чекилжек, оны билйән ёк. Хәзирки биагырлык довам әтжек болса, онуң мөхлетини айтмак кын дүшер.

Баш илчимиз юртда сыяхат әдениннizde ёлларын ягдайына үнс берин дийди, положител пикирлер айтды. Онуң йөнелиге айтмандыгына биз сонра гөз етирдик. Ёллар гөвнежай гурлупдыр, хем текиз, хем гиң. Багдатдан Керкук шәхерине японларын «Тоёта» машынында гитдик. Аралык 260 километр. Елуң довамында машынын текерлери газганага дүшүп еке гезегем силтемеди дийсем ялан сөзлейәндир өйтмәң. Шәхериниң ичинде көчә асфальт дүшәп йөренлере душ гелдик, оларын ишини сынладык. Әхли иши машындар битирйәр, төверекде эли пилли хүмер адам гөрненок. Шолардакы ёл машындар бизле-де бар, шолара берилйән чагыл, асфальт бизе-де берилйәр. Онда нәме бизиң ёлларымыз ярамаз, бүдүр-сүдүр? Томсуна гызан асфальт бүклүм-бүклүм болуп ятыр. Херкимиң битирйән иши онуң йүрек матлабынын айнасы. Бизиң ёлларымызам оны еаян, оңарян адамларын калбына оғшаяр. Әгер асфальт бүклүм-бүклүм болян болса, онуң ашагына дүшелмели чагыл юкадыр, бир бөлеги огулара шам боляндыр. Адамларын калбы арасса болмаса иш гөвнежай битмез. Йүз метре дүшелмели асфальты ики йүз метре чыршап йөрүс. Дөвлетиниң газнасы үчин тыгшытлылык әдилмейәни белли ахыры! Дөвлете бейле тыгшытлылыгың деркары ёк. Бизиң ярамаз ёлларымызың бир йылда гетирйән зыяныны иң майдажа алааматлары билен хасап-лап болсады!.. Улы геплемәйин вели, шол хасап ёллары янадан гурмага етсе герек.

Инди тарыхы ядыгәрликлер хакында. Ырак гады-

мъ цивилизацияның дөрөң ери. «Ефрат билең Тигрян аралыгында илкинжи экеранчылык медениети башланяр. Бизин эрамыздан өнки дөрт мүнүнжи йылларда шумерлер сув гурлушыгының системасыны дөредипдирлер. Бу топракда аккадларын, вавилонларын, ассириялыларын, арамейлерин, халдейлерин, греклерин, римлилерин, парсларын, парфиялыларын, арапларын, түркменлерин галдыран ызлары ятыр. Ырак илкинжи туссаг эдилең жөнәяткөрин хем жөнәят ишинин хасаба алнан ери. Вавилоның хәкими Хаммурапи гадымы дүнйәде иң көмил дөвлет кануныны дөреден адам хөкмүнде таналяр.

Гадымы дөврүн басганчаклы ёллары билең танышмак ислейән адам Багдатдакы тарых-археология музейине бараймалы. Уршун довам эден йыллары әтияч үчин музейи япмалы болупдыр. Онуң гапысы ене ачык. Музейиң ерлешйән ери, залларын гинлиги, экспонатларын ерлешдирилиши бизин гөвнүмизден турды. Юрдуң өз тарыхына гуваняңдыгы, буйсаняңдыгы хер әдимде билдирип дур. Вавилоның тутуш ансамблы тәзеден дикелдилйәр. Дикелдиш ишинин герими бизи хайран галдыряр. Гадымы биналары, метжитлери, мавзолейлери сакламага, режелемәге пул, серишде гайгырылмаян болара чемели. Бу юрда гелйәнлерин аглабасы онуң бейик тарыхының ашыгы. Шол ашыкларын ислегине дүшүнип, оларын сөйгүсини хар этмән саклаян халк медениетли халкдыр, кесекә-де, өзүне-де сарпа гоймагы башарян халкдыр. Ол өз несилени хем шол рухда өсдүрмәге чалышяр. Мен бу пикири музейе, Вавилоның гадымы шәхерине баран мекдеп окувчыларынын топарларыны сынлап айдярын. Окувчылары Багдатдан экскурсия гетирен мугаллым аяллар Вавилонда гүлер йүз билең bize дуз хөдүр этдилер. Бизин Совет Союзындан гелендигимизи айданларында оларын екесиниң гашы чытылмады. Өнүмизе үч-дөрт дүрли тагам гойдулар. Оларын мыхмансөерлигини халкын хәсиети дийип дүшүнйәрс, йөне шол хәсиетин дөрөмегинде, өсмегинде, несилден-несле гечмегинде гапдалдакы белент ядыгәрликлерин бимөчбер пайынын бардыгыны унутмалың. Шол ядыгәрликлери даргатман, дүнйәнин әхли күнжүнден гелйән ашыклара гөркезип билйән халк бу байлыгын диңе бир халка дегишли дәлдигине, адам-

зада дегишлидигине дүшүнйәдир. Шу дүшүнже халкын гөврүмине гицлик саяр, онуң калбында ынсан-первер дуйгыны артдырар.

3. ДИИ. МЕТЖИТЛЕР. ФИЗУЛЫ

Арап юртларыны ысламсыз гөз өнүне гетирмек жуда кын. Өндөн гелйән пикирлере салгыланып айтсак, араплар ысламы дөреден болсалар, оны беркитмекде Эйраның, яйравының гицелмегинде Түркийәнниң хызматы улы болупдыр. Элбетде, бу пикир билен бизиң ёлбеледимиз Аббас Халеф ылалашанок. Онуң айтмагына гөрә, ысламы берклешдиренем, онуң географиясыны гицелденем арапларың өзи. Бу чапраз пикирлерин йүзе чыкмагы арасса дин меселесинден дашары сыясы хем ыкдысады ягдайлар билен хем баглы. Юрдуң сыясы гурлушыны ыслама баглап, оны ыслам республикасы хөкмүндө жар эдип, кануны шеригата табын этмек тенденциясы сонкы дөвүрдө йүзе чыкып угранам болса, биз-ә Ыракда шу мейле табын адамлара душуп билмедик. Белки, бейле адамларам бардыр, йөне БААС партиясының программасы ортодоксал ысламың догмаларыны голданок. Шол бир махалың өзүнде-де ол ысламың хызматыны инкәр эденок, арапларың милли бирлигинде онуң ролунун улу-дыгына бил баглаяр.

Бизиң билен гүрүндөш болан адамлар Эйраның ёлбашчысы аятолла Хомейниниң өне сүрен принцип-лерине гаршыдыкларыны айтдылар. Мухаммет пыгамберин гөркезмесине эерйән адам өзүне сежде эдилмегине ёл берип билмез. Хомейни шуна ёл берди, ялнышды дийдилер. Хомейни өлүми биринжи орунда гойяр, эмма адам бу дүниё яшамага гелйәр, дурмушын сүйжүсини датмага онуң хаки бар. Эйран— Ырак уршунда Хомейниниң доктринасы хас гөзилгинч ягдайда йүзе чыкды дийип ныгтадылар. Фронта иберилен адамлара: эгер чалт өлсеңиз, шонча-да худайың кераматына басым дучар боларсыңыз, жеңнет-дәки тайяр жайыңызга говшарсыңыз дийип вагыз эдил-липдир. Шейле ынанжа гөзи багланан адамларың сет мүнүси мина дүшелен мейданда партлама зерарлы дивара деген кесек ялы пытрап гитдилер.

Эйран — Ширак уршучы дөреден ватнашчыларда дин билен сыясатын бирлешен келебини чөшлөп, олары айыл-сайыл, бири-бирине дахылсыз эдип гоймак жуда четин. Олара айры-айрылыкда гарап ягдая баха берип болмаз.

Ыракда ысламың шайы мезхебине уйян ялатың саны сүнни мезхебине уйянлардан агдыклык эдйэр, он проценте голай тапавут бар. Шейле мезхебин баш ымамы Хезрет Алының мавзолейи, онуң Кербелада өлдүрилен оглы ымам Хүсейниң мавзолейи Ыракда. Ыслам дүйәси үчин мукаддес, кераматлы хасап эдил-йән бу губурларын янында шайыларын дини академиясы, ин белент уламалары ерлешйэр. Оларын тәсиринин индән улудыгы хеммә белли зат. Эйранда-да илатың аглабасы шайылар. Хомейни дини хадымларын тагалласы билен ики юрдун шайыларынын аяга галмагы Ыракда сүннүлерин, шол санда президент Саддам Хүсейниң хәкимлик башындан чалт зыңылмагына гетирер диең ынанжа бил баглапдыр. Бу ынанжын баша бармандыгыны секиз йыл довам эден гандөкүшикли уруш аян этди. Ырагың шайылары Ватан диең дүшүнжә хас артыкмач сарпа гоюпдырлар. Дини меркезлерин уламаларам Ырагың дөвлетине гаршы ач-ачан гөреше гитмекден сакланыпдырлар. Элбетде, бу ерде Ырак хөкүметинин, президент Саддам Хүсейниң алып баран чее сыясатынам гүррүңсиә хасаба алмалы болар. Хөкүмет илатың шайы топарында нәгилеликлерин йүзе чыкмагыны дүрли сыясат, реформалар аркалы арадан айрып билипдир. Уршун башланан учурларында президент бассыр үч гүни биринжи гүн шайыларын, икинжи гүн сүннүлерин, үчүнжи гүн күртлерин дин векиллерини чагырып, оларын арзы-халыны динлөпдир, дегерли көмеклер берипдир. Болан гүррүн үч гүнем телевидение аркалы юрда гөркезилипдир.

Ыракда дин меселелери билен иш салышян йөриге министрлик бар. Ол хушүр-зекатдан йыгнанян серишдә-де контроллык эдйэр дийдилер, йса гарамаягың берйән зекатына эл уран дин векиллери азлык өтмәндир. Кераматлы ерлерин, мавзолейлерин, метжитлерин гурлушыгы, режелейиш ишлери хем шол министрлигин пайына дүшйэр.

Ырага ыслам дүйәсинин өхли күнжегиндең гы-

шын-язын зыярата гелинйэр, оларын саны йылсайын артмас кемеленок Мунун дашындан дини меркезлери гөрмөге гелин туристлериң саны-да артыр.

Биз Хезрет Алынын Нежефдеки, ымам Хүсейнин Кербеладакы, ымам Кадемин, ымам Агзамын, шейх Абдел Кадер Гейлананың Багдатдакы мавзолей-метжитлерине барып гөрдүк. Зыяратчыларың керамат, гудрат агтарып сежде эдйән губурларының үстүнде бина эдилен мавзолейлер бизиң гөзүмизе Гүндогарың ымаратчыларының зехининден дөрөн сунгатың бейик ядыгәрликлери болуп гөрүнйәрди. Шол ядыгәрликлериң сакланылышы бизиң үнсүмизи чекди. Оларың алтын гүммезлерине, босагасына, төрүне, үчегине сериште гысганылмандыр.

Шайыларың единжи ымамы Муса ал-Кадемин мавзолейи дөрт минаралы, ики саны алтын гүммезли. Ымам Агзамын мавзолейи тутуш кварталы тутуп дур. Спорт залларындан дар болмадык үч саны сүтүнли зала дүшек язылып гойлупдыр. Шунча гинишлиги долдурмак үчин нәче адамың намаза дуряңдыгыны гөз өңүне гетирмегем кын. Ымамың губрунын төверегине диңе түркмен халылары дүшелипдир, бейлеки залларда килең машын халылар. Биз шу ягдайдан түркмен халыларына айратын сарпа гоюяңдыгыны аңдык.

Ымам Агзам көпленч сүннүлериң зыярата гелинйән ери. Бу ерде зыяратчыларың хүмерини, галагоплогыны гөрмедик. Шайылар Агзамы алым сайярлар, онуң ымамлыгыны инкәр эдйәрлер.

Хезрет Алынын мавзолейинден башлап, бизиң гөрөнлеримизин әхлисинде губурларың ерлешиши бир меңзеш. Белент даш мазарларың төверегине ёгын күмүш гөзенекден отага чалым эдйән пена дикелдилипдир. Пенаның үчеги чадыр шекилли, тутуш алтын билен өртүлөн. Зыярата баранлар күмүш гөзенегиң дашында айланярлар, онуң сыпаланмакдан халыс ялпылдап гиден гөзенеклерини огшап, эллерини маңлайларына гоюп болмажысы болярлар. Аглап дуран хайсы, аят окап дуран хайсы, нәсагларың голтугындан галдырып йөрен хайсы... Шол бармана-да эгнинне табыт гөтерен адамлар гыгырып, бат билен губруң дашына арадан чыканы айлап уграярлар. Алланың йдыны гыгырып, үч өврүм эдйәрлер, содам гелишле-

ри ялы бат биленем чыкып, голайдакы өвлүйө йөнел-
йәрлер. Хезрет Алының губруның башында дуран
бирнөчө минудымызың довамында үч табыды айлап
гитдилер.

Зыярата гелйән аялларың арасында европа лыба-
сындакы мусулманларам көп, йөне олар эгнине гара
шал доланярлар, келлелерине шалың бир ужуны атай-
ярлар. Эркеклер велин дурмушда нәхили гейим гей-
йән болсалар шонуң биленем гелйәрлер. Баша зат
геймек хөкман дәл. Мавзолейиң ичинде намаза ду-
ранларың арасында башы ачыклары нөчө дийсең бар.
Яшларам келлеялаңач. Аягы жинсили намаз оқап ду-
ранам гөрдүк. Ымам Хүсейниң мавзолейинде реже-
лейиш ишлери алнып барылян экени; йөне бу иш
зыярата пәсгел беренек. Мавзолейиң ховлусыны ги-
нелдипдирлер, шонуң үчинем төверекдәки жайланан
мазарларың бирнөчесини айырмалы болупдыр. Бизиң
чак эдишимизе гөрә, шоларың арасында түрки ко-
вумларың баят тайпасындан (түркменлериң хем баят
тайпасы бар) болан гүндогарың бейик шахыры,
«Лейли ве Межнун» ровайатының эсасында ин кәмил
эсери дөреден, он алтынжы асырда Ыракда яшап ге-
чен Мухаммет Физулам болмалы. Бизе, ине, шү Фи-
зулының губры дийип гөркезип билен затлары бол-
мады. Мавзолейиң улы дөрвезесиниң ич йүзүндәки
гапыдан жая гирен еринде йүзи хатлы даш плита
бар экени. Шонда Физулының шу ерде жайлананды-
гы хабар берилйәр. Айдылышына гөрә, Физулының
ятан ери ымам Хүсейнин аягужы болмалы, биз ыма-
мың аягужунда-да мазар гөрмедик.

Мавзолейиң шыхларының бири, Сейит Алы атлы
адам түркменче гепләп, бизи ачык йүз билен гаршы-
лады. Даш плитаның гойлан еринден башланян бас-
ганчак билен икинжи гата чыкарды. Ол ерде окалга
шекилли улы зал бар экени. Диварың йүзүндәки
шкаплар көне. Жилтли китаплардан долы. Шоларың
арасында Физулының гадымы пеширлери хем саклан-
яр. Биз бу китапханада Магтымгулының диванының
ёкдугына гынандык, бейик классыгымызың арап әлип-
бийиндәки китабыны ибермеги вадалашдык.

4. ЯЗЫЖЫЛАР НЕШИРЯТЛАР

СССР Языжылар союзының Ырага баран бу сапаркы делегациясы үч адамдан ыбаратды. Түркменистан ССР Языжылар союзының башлыгы Аннаберди Агабаев, Өзбегистаның Языжылар союзының правленийесиниң секретары шахыр Мухамметсалых Мәдеминов хем-де шу язгының авторы. Бизиң сапарымыз ики юрдуң Языжылар союзының арасындакы барып-гелшиң довамыды. Гечен йылкы гиден делегация Москва хем Грузия языжыларының векилинден дүзүлипдә, бизе гелен ыраклыларың бири арап, бири-де түркмен язгысы Адыл Фуатды. Адыл түркмен дилинде чыккан «Бирлик сеси» журналының редакторы. Олар Ашгабатда хем болупдылар.

Бизиң везипәмиз Ырак республикасының дурмушы билен танышмакдан, языжылары билен душусыкдан, көпмиллетли совет әдебиятының хәзирки ягдайы, үйтгедип гурмак сыясатының медениете етирйән тәсирин хакда пикир алышмакдан, хызматдашылығы гинелтмекден, шахсы дөредижилик планымыз билен баглы материал топламакдан ыбаратды.

Ырагың языжылар союзы-да дүрли миллетден болан әдебиятчыларың бирлиги. Олар араплар, күртгелер, түркменлер, ассириялылар, жеми бир мүн ики йүз адама голай. Шу халкларың дилинде дөрт саны журнал нешир әдилйәр. Бирлигиң эдарасында айлык алып ишлейән жеми бәш адам. Башлык, орунбасар айлыксыз ишлейәр экени. Галам хакына яшаян язгының жуда аздыгыны, аглабасының гүзеран үчин өдараларда, редакцияларда ишлейәндиклерини айтдылар. Бирлигиң ерлерде алты бөлүми бар. Языжылар өдарасыны, неширлерини сакламак үчин герек серишдәниң бир яныны дөвлет өз бойнуна алыпдыр.

Бизиң делегациямыз Ырак языжылар бирлигиңиң хем-де совет-ырак достлук жемгыетиниң башлыгы, жемгыетчилик ишлери боюнча президент советиниң члени, шахыр Абдел Амир, языжылар бирлигиңиң баш секретары, «Афах-ал-Арабия» журналының баш редакторы, танкытчы Мухсин ал-Мусадиди, Умумыарап языжылар ассоциациясының баш секретары, БААС партиясының органы «Ас-Саура» газетиниң баш редакторы, шахыр Хамид Саид, сыясы хем чепер тер-

кәме әдебиятыны ишир әдйән «Дар-ал-Мәһинә» дәв-лет иширатының директоры, «Багдат әбсәрвер» ат-лы иңлис дилинде чыккан газетин, «Гилгамеш» хем «Багдат» журналларының баш редакторы, тержимечи Нажм ал-Хабиси, «Ал-Алкам» әдеби журналының баш редакторы, шахыр Жапар ал-Аллах, Ырак түркмен-лериниң медениет меркезиниң хем-дә түркменчә чык-кан «Юрт» газетиниң елбашчысы, шахыр Абдыллатиф Бендер оглы, түркменчә чыккан «Бирлик сеси» жур-налының редакторы, языжы Адыл Фуат билен ду-шушды.

Болуп гечен сөхбетлерден соң әдебият ишлери ба-рада нәме айтса болар?

Ырак языжыларының соңкы он йыллыкдакы дәре-ден әсерлериниң аглабасы днен ялы уруш темасы билен баглы. Юрдун өзбашдаклығыны горамак үчин алнып барлан сөвешлерә журналистлерин, языжыла-рын гатнашандыкларыны, телимсиниң жаныны гурбай әдендигини айтдылар.

Ырак поэзиясының, прозасының дәплери бар. Мең ырак прозачыларының бирнәчесиниң әсерини рус ди-линде окадым. Бу ерде-дә тутуш арап әдебиятына махсус болан новеллачылык дәбе әермек ислегн гөзә гөрнүп дур. Ата Аминниң, Фуат ат-Кейсиниң, Махмуә Ахмет ас-Сейидин, Абдылла Ниязының хем башгала-рын хекаяларында зәхметкеш адамын дурмушына йүз-ленмек, ахлак пәклигиниң белент мазмуныны халкың асырлардан гелйән говы дәплерине багламак, агыр дурмушың аладаларына гарамаздан, умыды, арзувы әлден бермезлик ялы өхенлер өнә сүрүлйәр.

Әлбетде, Ырак языжыларының уруш дәврүнде дә-реден әсерлеринден әнтек биз бихабар. Умуман, совет языжыларының әсерлериниң тержимә әдилиши өвер-лик дәл. Муны уруш дердесери билен дүшүндирмек-чи болдулар. Муңа гарамаздан, бизиң атлы языжы-ларымызың әсерлерине ислегн артяндыгыны айтды-лар. Языжылар бирлигиниң янында дөредижилик иш-гәрлерин клубы ишлейән әкен. Клубуң нобатдакы ду-шушыгыны сынламак бизе-дә миәссер әтди. Шол гүн Багдат университетинден чагырылан профессор Чин-гиз Айтматовың дөредижилиги хакында лекция окады.

Газет-журналларын полиграфик ишлери гөвнәжай, тиражлары аз. Меселем, «Ал-Алкам» әдеби журналы-

нын урушдан өңкү тиражы ынгрими мүн экемпляр экени, хэзир азалыпдыр. Ене бир гөзе илиэн ягдай газетлерин, журналларын хер гүнки, хер гезекки санында президент Саддам Хүсейнин бир я-да бирнөчө портрети берилйэр. Көчелерин хер күнжүнде, дүканларда, гарбанышханаларда, ёлларын угрунда, метжитлерде, кабинетлерде онуң портрети асылгы.

«Ал-Алкам» журналының редакторы хэзирки ырак әдебиятындакы ики акым хакда сөз ачды. Биринжи акым дүйә әдебиятынын оңат дөплерини өврөнмөгө, оны ырак әдебиятының өсмегинде оңайлы уланмага чалышяр. Икинжи акым мода ковалашяр, авангард әдебияты милли әдебиятын гаршысына гойяр, өз классык әдебиятыны инкәр этмек дережесине етйэр. Бу топара әсасан яшлар гирйэр. Олар әсли яшдан соң дурмуш тежрибесини алып, ене өз милли әдебиятларына доланып гелйэрлер.

Умумыарап языжылар ассоциациясынын меркези гурамасы Багдат шәхеринде ерлешйэр. Оңа арап юртлиарының он дөрдүси гирйэр. Хер ики йылдан онуң гурултайы чагырылып дуруляр. Гурултайын аралыгында дөрт симпозиум гечирилйэр. 1988-нжи йылда болуп гечен гурултайдан соңкы биринжи симпозиумы май айында Багдатда гечирмек белленилипдир. Ол тутушлыгына Палестина багышланжак. Шу меселәнин гоюлмагы арап дүйәсине дервайыс сыясы дурмушын языжылары гызыкландыряндыгына гүвә гечйэр.

Ассоциация «Арап языжысы» атлы журнал чыкаряр. Неширят иши оңмаян юртлиарын языжыларының әсерлерини нешир этмөгө ярдам берйэр.

Бизин юрдумызда амала ашырылян үйтгедип гурмак сыясаты билен бүтин дүйәде гызыкларындыгы барада хер гүн языляр. Уршуң довам эдйәндигине, хабар бериш серишделеринин материалының чөкледигине гарамаздан, Ырагың дөредижилик интеллигенциясы Совет Союзында болуп гечйән хадысалардан хабарлы экени. Мунун шейледигини Багдатда хем Мосулда языжылар билен болан душушыклар аян эгди. Мосулын языжыларынын ерли гурамасының клубуна йыгнананлар бизе өрән ерликли соваллар бердилер. Олары айратынам милли меселе, дине гатнашыклар гызыкландыряр. Биздәки проблемаларын

бирнәчесиниң чәзгүди ырак жемгыетчилигиниң кем өңүнде дур. Бу юрт хем көпмиллетли.

Бизниң делегациямызың дүзүлиши хем милли сыясатда дөрән ынамың шаядыды. Ики түркмен, бир өзбек. Хөкман меркезден адам гошулманда-да болжак өкени. Дургунлык йылларында бу ягдай жуда-жуда сейрекди.

Дине ынанмак меселесинде-де партиямызың, хөкүметимизниң сыясатындакы үйтгешмелериң халкың гечмиш медениетине сарпа гоймак билен утгашыклы алынып барыляндыгыны дүшүндирдик. Хер бир халкың дилине, гечмиш тарыхына дең дережеде гаралан халатында дүрли миллетлериң мейлетин бирлиги эмеле гелип билер. Бизниң бу угурдакы башлан чәрелеримиз, әртирки газанжак нетижелеримиз ырак жемгыетчилигине сапак аларлыклы нусга болар диең тамамыз бар.

Совет языжыларының берен жогапларындан ыраклы кәрдешлеримиз канагатланан болсалар герек. Олар бизе, бизниң халкларымыза бейик ишлери ахырына чейли бержай этмекде тутаньерлилик, сабырлык, вешалылык арзув этдилер.

Б. ТҮРКМЕНЛЕР. «ЮРТ» ГАЗЕТИ. ХЫЗМАТДАШЛЫК

Аннаберди Агабаев икимиз Керкук шәхерине аяланып гелдик. Бизниң соран адамларымыз бу шәхерниң бир миллионга голай илаты бар дийдилер, гөзүмиз билен гөренимизден соң, бу маглуматың догруклыгына шүбхәмиз артды, бирнеме артдырылан болмагам әхтимал.

Керкук түркменлериң көпрәк яшаян районы. Түркмен әдебиятчысы, алымы, магарыфчысы Абдыллатып Бендер оглуның доглан обасына «Дуз хорматы» дийәрлер, ол Керкукдан йигрими бәш километр чемеси дашлыкда, Багдат ёлуның угрунда ерлешйәр.

Бизи өңи билен бу шәхерниң ады гызыкландырды. Бендер оглуның айтмагына гөрә, гадым вавилон патшалыгы заманасында бу ерде Керхина шәхери болупдыр, шондан Керкук диең ат галыпдыр.

Ырак түркменлериңиң саны барада дүрли маглуматлар берилйәр. Биз илчимизден соранымызда йүә

шүд адам болса гөрек дийди, шол бада онь дүзетдилер, алты йүз мүңе етирдилер. Бендер оглы дагының дилинден өшиден санымыз бир миллион бәш йүз мүң адам.

Керкугың көчелеринде, дүканларында ерли түркменлер билен душудык, сөхбетдеш болдук. Оларың геймлери арапларыңкыдан тапавут эденек, динө яшулуларынын селлесинде тапавут бар. Шол шәхердө түркменлеринки ялы башы селлелә араба душ гелмедик.

Түркменлерин гарамаяклары Түркменистаны, Совет Союзындакы түркменлери биленоклар.

Оларың Магтымгулынын дөредижилигинден бихабардыкларыны хем генләп отурмалы дәл. Орта Азиядакы түркменлер билен асырларың довамында идили гатнашык болмаса ниреден билсинлер! Эгер озалында бәрде я-да аңырда түркменлерин дөвлетн болаң болсады, гатнашык ёла гойларды. Тарыха сер салаңда, дөвлетн болмадык илиң гүнүне ит агласын дийәймели.

Чайханада домино ойнап отуран түркменлерин янына барып, олар билен сурата дүшдүк. Уграп баряркак даш босагада дуран гырчув сакгаллы яшулының болшы мени гынандырды. Мен оңа ниреден гелендигими айдяң, ол мениң юрдумдан бихабар. Мен оңа арагатнашыгың ёла гоюляндыгыны айдяң, онуң калбында умыт учгунларыны дөрөтжөк боляң. Ол бизиң ёлбеледимизиниң янымыздан гидендигини гөрүп, хесрет билен улудан демини алды, түркменлерин гүнүнниң сңил дәлдигини башыны яйкап, өз гүнүне өзи яняң адамың шекилинде айтды.

Мен гайдыш ёлда «Дуз хорматы» обасында сакланып, түркменлер билен ичгин танышмагы, эгер мүмкин болса оларың өйүни гөрмеги ёлбеледимизден хайыш этдим. Ол бу теклиби гөвнемеди, онуң габанжаң херекетлери маңа айдын болуп дурубәрди. Чайхананың даш босагасында галан яшулының кешбинни гайтадан гөз өңүме гетиремде гынанчдан яңа йүрегим жигләп гитди.

Соңра bize Багдатда түркмен языжысы Адел Фуатын өйүнде мыхманчылыкда болмак мнессер этди. Онуң ховлусы, гин жайы режелиди, европалыларың отагларында парх эдйән ери ёк. Биз Багдадың дөре-

дигилик интеллигенциясынын дүрли миллетден бо-
лав векиллери билен отурып, Аделин ожагында тай-
ярданан тагамлы ныгматлардан датдык.

Түркменлерин санының эслидигине гарамаздан,
оларың дилинде мекдеп ёк. 1973-нжи йылда мекдеп
ачмага ругсат берлен экени. Бирбада 185 мекдеп ачы-
лыпдыр, йөне оларың иши узак довам этмэндир, япы-
лыпдыр.

Мосулда боланымызда бизи шәхер хәкими кабул
өдип, бирнөчө адамың гатнашмагында агшам нахары-
ны берди. Сачагың башындакы месайы гүррунин до-
вамында биз нәме себәбе түркмен дилинде мекдеп-
лериниң ёкдугыны сорадык. Шәхер хәкими бу ягда-
йы, хамала, түркменлерин чагаларыны өз диллеринде
окатмага гөвүнжен дәлдиклери билен дүшүндирди.
Әлбетде, бейле делилиң бизи канагатландырмажагы
айдың, йөне мыхман еринин хорматыны сакламак-
дан, олара бейле бир якымлы болмадык гүрруни
узалтмагың гелшиксиздигини аңып отурыбермекден
башга алач ёкды.

Мекдеплериң болмазлыгы түркмен дилинде язян
языжыларың, метбугат органларынын үстүне энчеме
везипе йүклейәр. Түркменлерден сегсен ики адам
языжылар бирлигинин члени. Оларың көпүси хем эне
дилинде, хем арап дилинде чепер эсерлер дөрөдйәр,
китаплары чыкып дур. Түркмен языжыларынын бир-
шәчесиниң проза хем поэзия эсерлерини, аталар сөз-
лериниң йыгындысыны, «Гургур баба» атлы дессаны
алып гайтдык. Мүмкинчилик болдугындан олар билен
оқыжылары танышдырып дурмакчы.

Мундан башга-да Бендер оглы bize ырак түрк-
менлериниң айдымларынын бир кассета язгысыны
берди, оны радио табшырмакчы. Шейле язгылары
медениет министри Ашыр Мәмилиев хем гетирип би-
вин радиомыза берипдир. Ыраклы илдешлеримизниң
айдым-сазларының йөрите дүзүлен концертлерини
ызыгидерли берип дурулса говы боларды.

Дашары юрт түркменлери үчин әдебиятымызы
арап элипбийинде чыкармагы ёла гоймасак, илдеш-
леримиз билен медени арагатнашыгы өнжейли алып
гидип билмерис. Бу идеология ишиниң мөхум тарапы,
биз шу чака ченли дүрли себәплере, галыберсе-де, өз
әмезлигимиз зерарлы жуда көп зат йитирдик. Мө-

хүм ишин ёла гоюлмагында неширятчыларың, алым-ларың, дашары юртлар билен достлук жемгыетинин бирлешен гагалласы, хемем партия, дөвлет ёлбашчыларының дегерли үнс бермеклери герек.

Мениң пикиримче, түркменлерин дурмушында «Юрт» атлы хепделигин хызматы улы. Инди йигрими йыла голай Абдыллатыф Бендер оглы онун редакторы. Бу гужурлы адам хақында бизин газетимиз өң хем языпды. Ол 1937-нжи йылда демирчинин машгаласында дүнё инйёр. Шахыр, магарыфчы, тарыхчы, дилчи. Дүрли диллерде чыкан гошгулар йыгындыларының, окув китапларының, сөзлүклерин авторы. Телим гезек Совет Союзында болупдыр. Арап хем түркмен дилинде суvara геплейёр, инлис дилини билйёр.

Бендер оглы бизи «Юрт» газетинин редакциясына алып барды, чапханасыны гөркезди, ишгэрлер билен танышдырды. Газет кичи өлчегде, он алты сахыпа болуп чыкар. («Эдебият ве сунгатын» өңки өлчегинде). Редакцияның дөредижилик коллективи үч адамдан ыбарат, эсасан штатдан дашары авторларың хызматына даяныляр. Умуман, Ыракдакы газет-журналларың редакцияларында айлыклы ишлейэнлерин саны аз. Газетлер офсет усулында, неширят назарьетинден ёкары хилли чыкарыляр, гынанчлы ери, тиражлары аз. «Юрт» газетинин тиражы бары-ёгы ики мүн.

Биз бу газет барада үч-дөрт йылдан бэри эшидин уградык, республикамызда ол үч ере ызыгидерли гелйёр. Бендер оглы бизден бираз нэгиле боландыгыны хем айтды. «Мен он еди йылдан бэри сизе-де, азербайжанлара-да газет гөндерип гелйэн — дийди. — Соңкы ики-үч йыл болаймаса, өң сиз тарапдан эгер-эгер сес чыкмады, хабар гелмеди. Азербайжандан деррев жогап бердилер. Газетлеримизи алшып уградык, барыш-гелиш башланды».

«Биз хемише гижрөк гопярыс-да, Абдыллатыф, гөвүн этме, арагатнашык ёла гоюлды, инди хызматдашыгың дөври гелди» дийдик.

Догруданам, ики йыл озал Багдат халкара ярмаркасына Түркменистаның гатнашмагы арагатнашыгың башланмагына бадалга болупдыр. Соңра медениет министрнимиз Ашыр Мәм依лиевин баштутанлыгында медениет ишгэрлеринин делегациясының бармагыны хасам онуна болан чэре хасаплайрлар. Олар ТССР

Ылымлар академиясындан баран гүндөгәршәнас Назар Халымовы ятлаярлар, онун арап дилини гөв-нежай билйәндигини ныгтаярлар, өзара ылмы, медени хызматдашыкда онун тутумлы ишлер әдип билжегини айдярлар.

Хәзир бизин өнүмизде дуран әсасы везипе бейик Магтымгулының әсерлерини түркмен хем арап диллеринде чыкардып, ыраклы ковумдашыларымыза милли гуванжымызың бардыгыны аян этмекден ыбарат. Шахырын әсерлери мешхурлык газаныберсе, онун поэзия гүнлерини гечирмегем ерликли болар. Бу меселе билен баглы болан душушыкларда ерликли маслахатлар әдилди. Ырак тарапы бизин ислегимизи макуллады, йөне ишин гурамачылык тарапы чынлакай тагалланы талап әдйәр. Әгер биз көне кеселимизе әерип, говушгынсызлык этсек, жәхеннеме урсак, гызан тамдыра чөрөк япып билмән галмагымыз әхтималдыр.

Чынлакай япышылса, хызматдашыгың ёлы аз дәл. Биз Магтымгулының поэзия байрамчылыгына ырак шахырларыны чагырдык, чакылыгы хөвес билен кабул этдилер.

«Әдебият ве сунгат» билен «Юрт» газетиниң арагатнашыгыны ызыгидерли ёла гойса болжак. Белки, алыш-чалыш санларыны чыкармалыдыр? Бендер оглуның голайда Ашгабада гелмеги әхтимал, шонда биз бу меселәни хас анык ойланышарыс.

Совет илчиханасында медени меселелери алыш барян Леонид Петрович Пермьяков енө бирнәче чөрө бизин үнсүмизи чекди. Вавилонда гечирилйән айдым-саз фестивалына бизин «Сумбар» халк дөрөдижилик ансамблымыз гидип билерди.

Орта Азия республикаларының милли саз гуралларының сергиси гечирилсе, шол гуралларда ойнай артистлерин, багшыларын концертлери берилсе, оны ыраклыларын хөвес билен гаршылажакдыкларының ужы ики дәл. Халкларын асыл сунгатының гөзбашында хемише якынлык бар.

Ырага бахар гелип, Кербела чөлүниң сәхрасы гөз өвүсди. Бу бахар секиз йыл довам әден урушдан соңкы асудалык бахары. Юрт вейран болан шәхерлерини галдырмагын аладасы билен яшайар. Президент Саддам Хүсейин анырсы үч айда Басра шәхерини вейранчылыкдан арассаламага перман берипдир. Тәх-

янка, адам гүйжи улулгы боюнча юрта икинжи шәхере чозды дийдилер. Көчелерден өтөр ялы дәл, ту-туш шәхер херекетге гелди дийип, Басрадан геленлер гүррүн бердилер. Хер гүн телевидение аркалы гөр-кезилийән сюжетлер оларың айданларыны тассыклайрды. Шу зерарлы бизем бу шәхере планлашдыран сапарымызы гойболсун этмели болдук. Гой, индики геленезде уршун ярасындан сапланан Басраны гөрмек сизе мнессер этсин дийдилер.

Хер гүн агшам Мансурын адыны гөтерийән хайбатлы мыхманхананың өңүндәки мейданы тәзе чатынжаларың төверегини шовхун билен галлап гелийән мәркәнин айдым-сазы гуршап аляр. Олар бир дәл, бир-нәче. Әйлененлере мыхманханада бир хепде яшамак үчин дәвлет тарапындан мугт отаг берилйән экен. Доган-гарындашлары гелин билен йигиди тавс эдип мыхманхананың гапысындан салярлар.

Мыхманхананың голайында дуран топ хәзир хич кимиң ядына дүшйән дәлдир, белки, бу адамлар узага чекен уршы эййәм унутмага етишендирлер? Той совлар, төвереге үмсүмлик аралашар. Юрта довам эдйән хәзирки үмсүмликде якымсыз дартгыилылык дуюляр. Энтеқ уршун гайталанмажакдыгына кепил гечйән шертнама ёк. Шертнаманың болмагыны дүнийә ислейәр. Гой, асуда башланан бахар той сазына улашсын, хижран йылындан әтияч эдйән махымларың айралык гөзяшы мундан бу яна гадымы топрага дөкүлмесин.

1989-нжы йыл.

ТАҢРЫГАРҒАН

Етмишинжи йыллара фантазия

Шу макаланы язанда онуң толгунышыны дий. Өз ягдайыны дүшүндирмели болса, ол бириниң кастына чыкып, аматлы пурсат арап йөрөн адамың болшундан мысал тутар. Бейле адамың матлабыны илки өзүнден башга билийән ёкдур. Түпен атылар, атылап ок дашдан гайтмаз. Бу макаланың ок кеми ёк, өзем газетиярты сахыпасыны тутуп дур. Онуң түпенләни догдук

обасынын колхоз башлыгы Нурлы Полат. Түпөңлемелди авунын ирдигине дүшүнөнү үчүн толгунды-да. Ингрими йыл бәри бирегне башлык болуп йөрен, дине шу везипе дийип ярадыланына биреййәм ынанып, бу бабатда шүбхе диен зады бүс-бүтин унудан Нурлы Полат. Ашыр дәрисини гуры саклады, сечмәни ириден ясады. Журналист үчүн фактдан гайры сечме болмаз. Факт диениң вешен-вешен, архивден гөзлемели дәл. Догдук обасы батга батып галды. Дөрт йылдыр не план доляр, не дайханың агзы ягжаряр, килен колхоза бергидар, колхозам дөвлете. Иш дындаржак адамлар газанч гөзлөп, хинине сув гойберилен алака кысмы, төвереге пытрадылар. Нурлы Полат бирмахал колхозың адыны арша гөтерипди диййәнлер онун алян орден-медалларыны агзамасалар, башг-а тутарык ёк. Орден-медала-да ынам азалды. Намыслы адам болса, бирмахал арзасыны язып, везипесини табырмалы. Эгер-эгер, хыялам эденек. «Сен бинамыс экениң» дийип, онун йүзүне айтжак бармы! Обадашларының бигайратлыгына жаны январ. Сачагың башында зейрен дийсен олара. Херсинин зейренжи газете тапылгысыз материал. Кагыза гечир-де ёллап гойбер. Шей дийсен халаноклар, гүррүни тапба кесип, өйкели ялы дымып отырлар. Олар өз пайкнын дине зейренчдигине кайыл болупдырлар, шол хукугы бираз артдыржак болсаң йүксүнйәлер. Кәбирн: сен, огул, асмандан индинми дийип өзүни утандыржак боляр. Ашыр асмандан инмәндигини, совет юрдунда яшайдыгыны гөркезмесе болмады. Түпени узак ченеди, еке атанда алмасаң Нурлы Полат хезил бермез. Гылыз дегдигиң үстүне топулар, жанховлуна топулан жандарың газабы гурсун, икинжи ёла ок сүрмәгө пурсат болмаз. Ашырың өз-ә бу ягдая етер өйденок. Макаланын хер харпы бир сечме. Нурлы Полат чыдамаз.

Ол чапханадан яңы чыкан газети сынладыгыча буйсанжы, бегенжи унутды, калбына ховсала аралашды. Бирхили йөвселләп баряр-ла, би нәм болдугы?.. Танкыдың зарбына чыдаман Нурлы Полат өләйер диййәр. Әхтималдыр. Хан дережесине етирилен, хенизе-бу гүне урлуп гөрмедик башлыкдыр. Бир адамын ажалына себәп боласы геленок, йөне ирде-гичде Нурлы Полат өлжек болса, шундан аматлы пурсат бол-

шаз. Везипедекә өлһөн адамлары абрай, дабара билен жайлаярлар. Башлыгың нух эйямында колхозы галдыраныны айдарлар, йыканыны ятламазлар. Онуң ажалына Ашыр себәп болды диерлер. Ери, инди өлсе говумы я-да өлмесе?.. Нурлы Поладың ыкбалы шу совалың жогабына багланан ялы, тей, яйданып дур. Ахыры обасының бәхбидини арап, төвекгеллиге баш урандыгыны ныгтаяр, шейдип яйданчдан ара ачарын өйдйөр. Боланок, гайта агыр женаят эдип, индем өзүни аклажак болян адамың түйсүне гирип баряр, гитдигиче-дө өзүне гахар эдйәр: сув гөрмән тамман чыкаржак болярмың!

Өйледев соң одун складында ишлейән обадашы Абды тил этди.

— Ажалына эл буламаң нәме, хов, сен?! — дийди. — Ожагаз газетин билен Нурлы Полады агдаржакмы сен, хе-хе-е, гүнүне янайын! «Гызыл Гошуның» башлыгы Өвез Гара ыранман дурса, Нурлы Поладың муртуны палта кесмез. Өвез Гара-да совминиң башлыгының өйүнден өрүбилйән адам, доган окашдык диййә. Ягың өзүне несип этсин, Ашыр жан. Иш тапмасаң көчеде энтәп йөрмегин, геләй яныма, хер хачан йүкчи герек бизе.

Ашыр трубканы гойды.

Эртеси обада яшаян киномеханик иниси Кыяс жан этди.

— Ишимиз-ә гөрдүн — дийди. — Нурлы Полат кантура чагырды мени. Бир айдан меллек берәйжекдим, беләң яманыны аларсын инди дийди, шу диеними агаңа-да етир дийди.

— Сен нәме дийдин?

— Нәме дийин мен, сен диере зат гоймансың. Обан әхли гурамасыны йыгнажаклар, аягындан Ашгабада арз этжеклер. Өвез Гаран маслахаты билен өдилйә. Арза гитсин, галаныны өзүм онарын дийипдир.

Гечсе бәш гүн гечендир-дә, редактор йүзүни саллап отыр.

— Материалын яшулулара ярамандыр.

— Ялан зад-а язамок.

— Обадашландан арза гелипдир, гол чекен отуз адам. Мени йуңсакгал этдин, ядайы маңа айтман бейлә материал язмага хакың ёк. Шахсы бәхбит гөз өңүнде тутулдыгы биз йүзүгара. Инисиниң бәхбидини

арап, башлыгымызны үстүнө хужум эдйә дийип ыз-
лыпдыр. Дуйдураймалы экениң-дә, района хайыш
әдердик, янине меллек алып берердик. Сен дүйп мак-
садын меллек үчинем дәлди, мен хә дийән.

— Сиз хә дийсеңиз боля.

— Олар диймез, ырсаарамага делил бар, олара ге-
рега шол. Яшулулаң пикир-ә сенден дынмак. Доган-
гарындашының бәхбидини өңе сүрйән адам совет мет-
бугатында ишләп билмез дийдилер. Есер тутарык та-
шылды, газет гарадонлы болуп галар, доклад эдилен
ерде таяк бизин депәмиздедир.

— Меллек меселеси агзаланог-а, сиз макала бе-
лет ахыры.

— Би совалыңы арза язан обадашларыңа айт.

— Айдарнам, гидишеринем! «Правда» ызарын.

— «Правда» дашрак боля, яқына топул... Обаңа
гидип-гелсең нәдйә, яшулулара сала салып гөр, тө-
велла-тагсыр эдилсе, ә-ә? Нурлы Полада сөзи өтәй-
жек адамы тапмалы-да. Бәш-үч гүн буйрук язман
сакланжак болайын, гыссагың өзүн билен.

Обадан дүшйән хабарларын бири бейлекисинден
ижук. Гелмег-ә бейледе дурсун, оба тарап гаража-
гам болма дийип саргадылар. Ишден ковлан, масга-
ра, Ашгабадын көчелеринде бикәр энтәп йөрән бол-
дун, ганрыгарган диййәлер сана! Башлык ил өнүнде
чыкыш эдип айтмаса-да, айдылан ялы, хер ким онун
сөзүнн гайталап йөр: башымын диклигинде шу оба
Ашырын аягыны секдирмен, энесини гөрмәге зар бо-
лар. Доган-гарындашының хоссарлыгы чын болса, ха-
бар етирсинлер, гелме дийсинлер Дийлене гулак ас-
ман оба гелермен болайса, сына сагат, башы дик
ызына доланмажагына адам оглы кепил гечип
билмез!

Ашгабада етйән хабарлардан чен тутсан, обада
иш-алада ятдан чыкыпдыр. Апрель аяклап баряр,
говача экиши гутаранок дийдилер. Вагтында экенин
билен пагта планының долмаяныны гөрдүк, мундан
бу яна экмән планы долмалы дийип, гөрәне гөз, эши-
дене гулак, башлыгың өзи айдыпдыр. Би чака чен
адамчылык этдим, горкаклык этдим, мундан бейләк
бихая-да мен, женаяткәрәм мен дийипдир Ашыры
альянча экин- мейданына чыкмажакдыгына касам
әдипдир.

Ашырын угруна ымыклы чыкыланы чын. Шу оба дахыллы адамларын Ашгабатдамы я-да гайра ерлердеми, гараз, ериң йүзүнде Ашыр билен душушмак, сөзлешмек кукугы эллеринден алыяр. Кимдир бири боюн болмадык халатында обада орун алмажагына, чаңының какылжагына, адының өчүрилжегине ына-найсын. Ашыр бабатында анык чэрелер белленипдир. Башлык ыгтыбарлы адамлары билен отырка Ашырын келлеси үчин бәш мүң манат гояныны яңзыдан болмага чемели. Ломай пулуң ышгына дүшүп, өйүни терк өден адамлар бар дийдилер, эхтимал, олар эйбәм Ашгабатда гезип йөрендирлер?..

Обаларының почтальоны Керимберди ясыдан сон Ашыра тил эдип ялбарды.

— Бир ай-ярым ай Орусъет гапдалларына гидэй-сене! Горкаймалыдыр шу адамлардан, йитирим эдэй-йәлер. Гечен хепде каналда гарк болан адамы гөзлөп йөркәлер, көприң ашагындан үч маслык чыкды. Горкым аз дәл, элътөрдөн гит диййәним шоң үчин. Шәхере йөрите гайдып, автоматдан тил эдйән. Райондан этсә-ә билжәклер, тилпунда отурия аяллары киләң сатын алыпдыр олар. Башлыгың болуп йөршү-не биз-ә хайран, дәлиремесе-де биридир шол. Улы арза билен оңжак дәлдер. Он адамы чагырып табшырылан ялы: хериңиз бир эдара арза ибермели дийден. Дөвлетмырадам бар экени шолаң арасында. Арза нәме язмалы дийип, бугалтириң янына барыпдыр. Ашыр огланка сен от быргадырдың, от огурлады дийде язып гойбер, барлажак ёк, би бир ёкардакылара делня үчин өдилйән зат дийипдир. Айдышлары ялы эдип язандырын, габат гелсәң Ашыр егене айтгын дийип, агшам өө гелди. Ашыр егене яманлыгым ёк, вөдейин алачсыз адам мен дийё. Оглуна тәзе йүк машын бермели эдилипдир, язжакгөл дийсем, шо машыны башга бирине бержеклер дийип отыр. Адамлаң болшы шейле, Ашыр, гең гөрме... Иниң-ә тил эден дәлдир?.. Эй, о нерессә-дә азар яманыны берйәрлер өйдйән. Арзаны яз дийдилер, язмадым дийди. Геп салгы, эжен гөргүлем нәсаглан ялы-ла. Биз-ә намардам болдук, гапыңыздан бармага зар, гадаган дийдилер, газетем ышгула барып, майдалара берип гайдян. Хат язайыжы болма, хатың эле салнар, районың почтасына саргалып гойлан. Болмаса, Мырат жана.. алёв,

алёв... өшидйәнми? Бир-ә ара сокулжак боля... автома-там динлейән бамыка?.. Мырат жана язып бер, ибермели ерини өзи билер, дүшбүдир. Бир төрини та-пып, сөңкилере говшар ялы өдерин. Адам адама ба-ша иш дүшенде герекдир. Сөң хемаятың болмаса, Мырат жан би махал Ашгабатда окап йөржекми.. Алёв... Ашыр, барды-гелди гелмекчи болаян халатың-да... йөне гелмежек бол-да, алёв, өшидйәнми, мен-е сени өшидйән. Эгер диййән, гелмекчи болаян хала-тында илерки стансияда дүшәймегин, Нурлы Поладың адамлары тайяр дурандыр... Билемок кимлердигини, би обаң адамлары дөлмиш. Районда келлекесер гыт-мы! Херсинин элине суратың берлән ялы-ла... Сура-тыңы ышгулдан алыпдырлар, әкидибем шәхерде кө-пелдип гелипдирлер.

Узак гарашдырман иниси хабарлашды, әжесинин яныны ере берени чын болуп чыкды. Инисиниң өйке-лидиги сесинден, гепинден андырар. Ашыр ондан гө-вүн эденек. Ашыр зерарлы Кыясың ишсиз галмагы өхтимал. Намарт экениң, Нурлы Полат, мең этими чейне, дирилгиме ювут, йөне иниме /япышмаң нәме?

Инисем хәзир онун оба гелмегиниң тарапдары дөл. Гелдигиң желлатларың элине дүшйән, өйүмизин да-шында ысырганышып йөрән гыт дөл дийди. Ашыр Нурлы Поладың ишженлигине хайран галды. Вези-педен айраслары гелмейән болсалар, оңа районның ми-лициясыны берәймели экени. Онун герим алшы гиң. Пионерлерден ыз чалыяларың отрядыны дүзүпдир. Отряда дине башлыгың доган-гарындашларының ча-галары гирйәр дийдилер. Ашырың сураты оларың эли-ше-де берлипдир.

Ашыр әжеми гетирип гидәй дийди, иниси гөвнемед-ди, ягдайынын ёкдугыны айтды. Хәзир ким оңа Ашга-бада гитмәге ругсат берер өйдйән. Ырсарап йөрлер, еке минут иште тапылмаса, сыртына шакырдык дакып ковжаклар. Кинонын билединем элинден алыпдырлар, башга бири сатыр дийди. Ругсат берәнлеринде-де әжеси ёла яражак дөл, йүреги азар берйәр, оңлы йө-рәбем биленок. Гөргүлин баржа күйсеви Ашырың се-сини әшитсем диййә, әшитсе ынжалайжак.

Иниси: сесини магнитофона яз-да иберәй дийди. Зарлап ятан сыржав әжеси гөз өңүне гелдигиче, Ашыр бозулды, гөзяша боглуп отурышына касам әт-

ди: «Нурлы Полат дирилигине ювудянам болса, оба барарынам, эже жан, мәхрибаным, сени гөреринем!»

Ашыр Керимбердә хат язып, баржак гүнүни, сагадыны, душуммалы ерини белли этди. Үч гүн гечирип отла мүнди, обаларындан алтмыш километр дашлыкдакы чола ярым станцияда дүшди. Асман ачык, хова салкын, бир мейдан пъяда гидилсе-де болман дурмаз. Гүн энегини беренде ызындан йук машины етди. Атам мөвритиниң ГАЗ-51-и. Өзүнден өнүрти зарын сеси эшидилди. Белентли-песли батгын ёлдан йөремек жуда агыр дүшйән болмага чемели. Ашырың еке дилеги: өз обасының адамлары болмабилсейдир. Дниени болды, нәтаныш адамлар. Рулуң башында отуран шофёрың энегине кирпиң хамы елменен ялы. Үст-башы гарагәз. Гапдалындакы яшулының реңки өчүк, жуда ядав, ол Ашыра тарап серетмегем алада билен болса герек, гөзүни сүзүп отыр.

Шофёр:

— Кузовы хапарак гөрмесек-ә мүн — дийди.

Ашыр мүндем-ә вели, мүненине-де пушман этди. Кузовың хапасы шофёрың үст-башындан бәш бетер. Чөп-чалам, мал тезеги, гараяг... бир хепде арассаланмадык сыгыр ятагам мундан ыбалыдыр. Ыс-кок бейнине уряр. Кузовың эрнегинде абат ер галмандыр, гемрилип гидипдир. Сүнңүне яг сиңен тагталар гап-гара. Дызыңы эпмәге отургыч, дик дурмага япышалга ёк. Булар дагы хич экени. Ойнуң яманыны ичи бош бочка гөркезди. Машын йөрәп уграндан бочка Ашыры ковалап башлады. Такырдысы жәхеннем, дашының яг ёкы мыртар. Машын беленде галанда, ызкы бортуң өңүне барып дуряр, ашак индигем, бат алын Ашыра тарап гайдяр. Ашыр зордан совулмага етишйәр. Етишмән галайсаң гейимине дүшжек мөхүри өмрылла айыржак гүманың ёк. Бочка сүсек өкүзе дөнди, онуң төверегинде ойтураклап гүн гөржек болмак халыс дегнасына дегенсоң Ашыр оны арткы борта гысды, соңам әхли гүйжүни жемләп бортдан ашырды. Гаранкыда гөрүмесе-де, бу сөвешиң гейиминде мазалы ыз галдырандыгыны билди. Оба гиже баржагам бир говы зат, ёгса депода ишлейәрмиң дийип соралжагы хак.

Ол Гүммезли өвлүйә етмән дүшүп галды. Оба билен аралыкда өвлүйәниң жеңцели гаралып ятыр.

Ашыр өгланка гяже-гырия бу ерден гечмәгә горкарды. О махалкы горкы кәзирки кемсидилмәнин янында ұжыпсыз зат. Мениң гачгакдан гапавудым ёк дийди. Сөн адалатсызлыгын гаршысына гөрешйөн, сен революционер, хәкимиятиң дузагына душмежек болуп гачгаклыга йүз уран революционерлер тарыхда азмә әйсе! Бу пикир онун кейпини галдырмады, гайта ягдайының гүлкүнчдигини ныгтады.

Иберен хаты махалында Керимбердә говшан болса, олар сагат он бирдә улы ябың боюндакы еке тораннының янында гарашмалыдыр. Эгер хат Нурлы Поладың адамларының әлине дүшен болса?.. Ики ягдайда-да она гарашылжагы хак.

Ябың гайра бойы әкин мейданы, илерси жеңнел. Торанны жеңнел тарапта. Ашыр жеңнели пеналап бармага йүрек әтмеди. Чагалыкта гулагы ганан гүррүнлер овсарындан чекди дурды. Бу жеңнели аждарха чыкан йылан сакляярмыш диердилер.

Торанна бәш-он әдим галанда гамша букулып, төвереге доңуз динини салды. Үмсүмлик. Хабар етмедик болса нәтмели болар? Голайда шагал увлады. Сениң гелениң билйәрлер дийжек болярмыка? Шол вагтам тораннының ашагындан чыкып бир гара бәри гайтды. Энтек Ашырда өзүмкилердир диен ынам ёк, гелйәни йөришинден танажак боляр, эгер танамаса улы ёла тарап языны бержек. Агзындан чыкян деми ховра өврүлди.

Гермечли әдим уруп гелиш-ә Керимберди ялы. Обада иң узынсатаны почтаьон беллемели дийлендә Керимберди тапылды диердилер. Би гелйәнем шол экени.

Керимберди Ашыры гужаклады, әгнине какды.

— Мерт бол, Ашыр жан — дийди.

Ашырын сүнни сарсып гитди.

— Әжем...

— Әжен гөргүлем зарлап ятандыр. Би обаны горхана өвүрдилер, бәри гайданыны билипдирлер, сен хабарың бармы?

Ашыр говшан беденини ябың райшына гойберди. «Әжем дири болса боля-ла, галан зат гүмүне гитсини!»

— Билипдирлер диййәним, бир затдан чев тутяң! өйнүзиң төверегине барар ялы дәл, хер агажын дүйбүнде бир адам дур. Кыяса өзүм гелме дийдим. ёгса

гелжегинден хабарлы. Партизанлы кинолаң пайдасы дегжек экени шуң ялы ерде. Обаны немисиң элинде хасап эдэй. Би гижэни жеңнелде гечирмели бор. Ериң тайяр дур, ийги-ичги, япынжа, бары бар. Голаймызда жеңнел болмаса нәдердик.

— Мен-ө бейдип йөрмәни намыс билйән.

— Партизанлар бинамыс-да онда?

— Партизан ниреден келләңе гелдай, партизан дәл-ә мен.

— Нурлы Полада ағыз салан адам партизан болар, сен партизаның барыптяны, Ашыр жан!

Олар улы өврүм эдип, жеңнелиң гүнорта тарапында гирдилер. Гүр хышалык. Йүз-гөзүңи гыяклардан борасаң зор болдугың. Чөп-чалам аягыңа чолашып ытыр.

— Шу гелшимиз аматдыр — дийип, Керимберди ызындан гелиән Ашыра мөхүм зады хабар берйән. Өхәнде айтды. — Аяк ызымызы тапжак гүманлары ёк. Аркайың гелибер, гүндиң би ерлерден гечдим мен.

Сонра хыща сейрекләп, йылгыңлык башланды, чөп-чалам гутарды, шор ериң кесмеги аяк астында кич бирдәп овраңарды.

Керимберди чатма чалымдаш таша эдипдир. Көнө көчө, яссык, ёргана дерек багана поссун... Олары ёкән-ёкән элләп гөркәзди.

— Яссыгың ашагында аксаплы ятандыр, этияч үчин-дә. — Голайда шагал увлады. — Өз шагалламыздыр, аркайың ятгың. Отур ханы, бир көсе чай ич. Термис-ө кичирәкдир... би-де говурланжа товук, ийәй-месен-ә шагал огурлар.

Гөзлер өвренишенденми, гол астындакы затлары сайгарып болярды, акжарып ятан шорунам ягта пайдасы барды.

— Нурлы Полат дагы доңза дөнөндир, сиз нәмәни билйәниз, би затлары ичинде гезип йөрен билйә, мен ден сора. Доганы-долананы килең быргадыр-у еңил-елпай ишлерде, ишдәлери сени-мени ювутжак. Еди гапыда ер тапман йөрен егени барды, янына гөчүриш гетирди, газ угруна хожайың эдип гойды. Хер балоны бәш манада сатып йөр, хол-ха, көшк салдырды. Визиң-ә былаң гаршысына гидип битиржек гошумыз ёк, сени нәтдилер! Хемаят әтмәге тайың. Йүзбе-йүз гидишмәге гайрат ёкдур, Ашыр жан, боюн аляс. Сыр-

гыңа депип ашдең ковжаклар, әкленч башыңда, кыя-а. Мырат жан окувыны дынып гелсе, өзүмем пенсия чыксам, онсоң горкым ёк былардан. Гидишмели болса, мен бар. Ә-эй, шонда-да алдырмаз былар. Хер вадам болса, сиз ялылаң барлыгам бир говы зат.

Керимберди йүрекгысгыңч жеңелде Ашыры еке гоюп гитди. Хей, би гүлкүнч ягдайы ойлап тапып болжакмы! Ашыр уклап билмежегине, укламаса-да езүни көтеклежегине гахар этди. Төверек-дашың шагал, екегапаның чыкаймагам әхтимал. Бөврүңден хүр-секләп, ичегәни дишине орап гитсе... түйс болайжак! Бу ягдайыңда шондан ыбалы өлүме гарашма.

Ол демиген адамың гыссагы билен хыщалыкдан парран өтүп, говача экилен мейдана чыкды. Элинде пычагың бардыгыны инди билип галды. Бизнесип адам махсус найынжарлык билен обаның чыраларына гарады, гарадыгыча-да дерди артды. Дабанының астындакы топрак оңа якын, мәхрибан. Огланка шу мейданда говача екеләпди, кәтмен урупды, сув тутупды, пагта йыгыпды. Бада-бат хақыдасына гелен ятлама, онуң калбындакы кемсинмәни хасам артдырды. Бейик карта сув дүзенлеринде яп гөтермөн ёла сув гитди. Гайык сүрүбермели болуп ятыр. Бир ердең Нурлы Полат хәзир болды. Элине дүшсе Ашыры-сува салма енчжек. Огланың дадына жеңел етишипди. Башлык жеңнеле гирмән, гырада сөгүнип галыпды. Би нәхили бейле боляр? Ашыр хемише жеңнеле уруп башыны гутармалы, ковалап йөрөнәм Нурлы Полат? Көне дурмушы язанларыңда бу ягдая ыкбал, нәлет диймек әндиге өврүлип гитди. Ашырын өзем шол әндиге зерип йөрән адам. Хәзиркә нәме диерсин?

Өзүни көтекледди: Нурлы Полады республика масгара әтмеги башаран халыңа инди жеңелде гуйлунып ятмага утананокмы сен?

Ол тутлы ябы бойлап гидйән ёла дүшди, баша геленини гөрәймели болар! Зарлап ятма, әже, баряңныңа дийди. Бу ёл колхозың сыгыр ятагына барар, көне гуйың гапдалы билен гечип оба гирер. Элинде аксаплы, нәмедән яйданяң? Хер ненен гопбамсыраса-да, диле гелйән сөз билен күкрегинде уряң йүрегиниң гүрсүлдисиниң сазлашмаяндыгыны аяр. Әнде гаралып ятан обаның өзүне душмандыгына ымыклы ыпанайыпдыр өйдйән.

Итиң сесини эшиденде сыгыр ятага сәңдигини дуюп галды. Асыл көпеклер етип гелйәр. Шә. барман-на-да дүйәни сарсыдырып түпәң атылды, ок шовлап депеден гечди. Буларын-а гара чыны. Ашыр киршен-ли ёл билен ыза яззыны берди. Обаның итлерем ала-галмагал, бары онун сөбүгине дүшене дөнди. Кесе-ден гелйәнлер сизиң обанызда ит көп дийип зейре-нердилер, гачып барярка оларын мамладыгыны ык-рар этди. Ене жеңнеле уруп башыны гутармаса бол-маз, көпеклер галарлы дәл, хасырдашып етип гелйә-лер. Хыщалыга өзүни урды, гыяклар йүзүни далады. Дөпесиндәки гүсүрди бадыны алмады, сүлгүн бар өкен-өв, бу жеңнелде гаплана душмасаң кайыл бо-лайгый. Иң яманы, дызларына, будуна тикен батды, гызганың тикенидир, авусы үйтгешик.

Бош айманча етип сәгинди. Жеңнеле гирмәге ит-лерем йүрек этмедик борлы, сеслери барха дашлашды.

Жахан ягтылып уграндан терс өврүлип, гүнорта голай чатманы тапды. Гижеки иймедик чөреги агзына бал болуп дегди. Ир икиндин гүмбез тарапдан бук-даклашып Керимберди билен иниси гелди. Олар чай-нахар гетирипдирлер, сачак язып өзлерем иймәге отурдылар. Ишдәлери алып иймәйлери белли, Ашы-рың екесиретмежек болуп эдип отуран оюнлары. Кыя-онлы йүзүни галдыранок, өйкелидиги билдирип дур. Ашыр дүшүп йөрөн ягдайы үчин инисинден утанярды.

— Эжем ганыматмы? — дийди.

— Ганыматлашар-да...

— Гижеки тарк-туркдан сон, тей ятыбилмедим, ынжалман даш чыксам, сыгыр перма гелйә, Мөммәни гүм эдип айырмасаң болжакгәл, ит үйрсе жеңнел та-рапа пагладып атып ятыр, дейюс дийди. Огры гелди диййәмиш. Беңини азалтсын дийдим. Мейданда яташ адам хоран болар, хайдабер сен. — Керимберди сован палавын этлерини Ашырың өңүне сүйшүрди. — Огры дийилсе-де, башлыгың адамларының шүбхеси башга. Сең оба аралашаныңы аңыпдырлар, ысырганышың йөрлер. Үчүнжи класда гызжагазым окая, дүйн му-галлымы өйңүзе ким гелди дийип сорапдыр. Обада болсаң bize гөрүнжегиң белли, шоны билйәлер, беле-дин иши би. Демлеринден дүшүшсинлер, бирәз гайрат эт.

Иниси:

— Эжеме гөрүнмән гитсен-ә болмаз — дийди.

— Гелениңи гарра айтма дийдим, дограм-да, нәмә герек артыкмач эзъет. Эй, худая шүкүр, жанын саг, ят-ай алланы чагыр-да. Гачгакларам өзүмиз ялы адамдыр, шолар-а йыллабам жеңнелде яшапдырлар.

— Гүйменере бир зат гетириң, газет бормы, журнал бормы.

Эртеси Керимберди бир күт газети гетирип ташлады.

— Оба пайламан бәрик гетирәйипсин-ле?

— Газет окаян ёк инди, Ашыр жан, окайын диеңде-де окара зат ёк. Телевизор гөркезип дурка, окамак нәмә герек? Миллет телевизора середйәр, газетин гутарды. Хайсы газети алян дийип сора, көпүси айдыбам билмез. Екардан гөркезде гелйә: пылан газете пыланча язылмалы, бугалтир дүзедйә гойберйә.

Ашырың ишлейән газетиниң соңкы санында онуң ишден бошадыландыгы барада редакциянын хабары берлипдир. Ол шахсы бәхбидини жемгыетин бәхбидинден ёкардә гояны зерарлы, совет журналистине гелишмежек этмишлере йүз урупдыр, тежрибели ёлбашчы Нурлы Поладовын үстүне нәдогры хужум өдипдир, совет метбугатының ахлак нормасыны песө гачырмага чалшыпдыр.

Бейле айыпламалардан соң Ашыр жеңнелде отураныны геңлемеди. Ишден ковланымы билселер, көшешерлер, менден эл чекерлер дийди. Эжесини гөрмәге май болса, бу тайда бир минут дуржак дәл, Ашгабада гайтжак. Би жеңнел журналистин сөвешжек ери дәл. Ягың дашындан ичи аман.

Керимберди оңлы хабар билен геленок. Нурлы Полат: Ашырың ишден ковулмагы, би хөкүметин берен жезасы, инди гезек бизиңки дийипдир. Ерө ги ренем болса тапмалы дийип перман берипдир.

Бир хепдеде Ашырың сақгалы эсли өсди. Тә эжеме гөрүп Ашгабада гайдянчам сыржагам дәл дийди. Ол муны кимедир бирине гахар эдени үчин диенокды, екеликде гечирен пурсатлары онда революционерлерө махсус тутаньерлилиги оярыпды. Дурнуклы болмак ислейән адам ялңызлыгың мекдебини гечмели экени. Шу бабатдан ол Гүмезли өвлүйәң жеңнелине миңветдар болды. Асыл, өвренишсен муң ичинде гөркүнч адам ёк-лай. Шагаллар билен арасы барха голай.

лашар. Олар өңки ялы чекинип дураноклар, зыңлап сүңклери аркайын чейнәп гидйәрлер.

Биринжи Май гүни бир сүлгүни таяк билен уруп алды, кейпи гөтерилди. Иш эдинип елегини үтди, йөне от якып авуны биширип билмежегине жаны январды. Жеңелден түссе гөтерилсе, адамларың үнсүни чекжекдигини Керимберди чыны билен дүшүндирилди. Гахарына сүлгүниң этини бөлекләп шагаллара пайлады. «Гурт аркасындан гуш доймуш», байрамчылыгың хезилини шагаллар гәрди. Шундан соң-а олар Ашырдан биржик чекинмедилер, төвереге айланмага турса-да, сенкилдешип ызында. Гижелерине-де эдил гапдалында дуруп увлаярлар. Оларың сесиндәки маныны аңжак болуп, Ашыр әхли үнсүни жемләп диң салярды, халыс ядап, дуйман отырка ука гидйәрди.

Он бәш гүн дийленде, башга алач тапман, магнитофон гетирдилер, эжеңе сесини эшитдирмесек болжак дәл дийдилер. Оба жуда якымсыз гүррүңлер яйраяндыр, ёгса бейле айгытлы әдиге йүз урулмазды. «Сөз тапмасаң, эже, салавмалейким дий велин, бир зат дий. Аятда дирилигини билсе, о пақырың багры ерден галя, йөрәмәге ягдайы болан дессине женцеле гетирерис, бирки гүн янында болар, онсоң Ашгабада, хала, еке гит, хала, онам алып гит, кейпиң келләнде. Хәзир велин, жеңелде ятаныңы дуймасын, өйүңдедир өйтсүн» дийдилер.

Ашыр толгунды, гыссагарада ярашыклы зат эди билмежекдигини билди. Эжесиниң рухуны гөтерәйжек йылы сөзләр тапмалыды, би-де дөредижилигиң бир гөрнүши, дөредижилик екелиги күйсейәр.

Магнитофоны алып галды.

Еке галандан сон көп ойланды. Айтжак сөзлеринде гынанч я-да хесрет әхени дуялмалы дәл. Онуң мердем сеси сыркак гаррының йүрегине теселли бермели. Оглы хесрет чекйәндир өйтмесин. Хесрет чекеммогам-да дийип, Ашыр гараңкы жеңели ынандыржак бол-ян шекилде петекесини гайшартды. Жеңел тукат үм-сүмлик билен жогап берди. Ол тукатлыкдан маны агтарды: гапдалындакы обаңа барып билеңок, би абайтошлыгың нәме дийсене! Эже, сен дийип, мен бимөчбер кемсидилмә дөз гелип отурандырын, ёгсам болмаса, шу дем янына баржаг-а! Етмәнкәм ганым өлине дүшсәм, о дерди чекмек саңа башартмаз.

Гараз, ахыры сөзүни жемлөп лента язайын дие-де, шагаллар уулап бадыны алды. Шагалын сеси дүшсө, онун өйдөн гүрлейэндигине гаррының ынанма-жагы ачык, шөхөрдө шагал ууламаяндыгыны бисова-цам болса билгендир.

Ярыгичө ченли гарашды. Шагаллар сем болды дийсе, ягыш башлады. Дөпөсіндөки брезентин үсти депрек какылян ялы алатапырды. Гүн доганда ягыш динди. Укудан яна габаклары бүрлүп барынам болса, сесини язмаса гарашара ягдай өк, хөзир гелжек-лер, кишиң магнитофоны, бир гүнлүк дилөп алдык дийдилер. Ядавлыгыны дуйдурмажак болуп, сесине бат берди: «Эже, саламалейким! Мен башы битин, сына сагат гезип йөрүн. Менден яна ясы яның ерде болсун, эже. Бираз элим бошашса, өзүм йөрите барып сени алып гайтжак. Экдө докторлара гөркезерин, тут ялы болар гидерсин. Таныш-билше, доган-гарындаша бизден көп салам айт».

Гүндиз магнитофоны алып гиден Керимберди агшам оны долап гетирди.

— Кыяс эжең сесини языпдыр.

Гаррының межалсызам болса, якымлы сеси эши-дндн: «Жан оглум, сесини эшитдим, башын дикли-гини билдим, худая йүз мүң шүкүр, балам. Янымда отуран ялы болайдың. Бираз эглен энтөк, би от ал-мыш обада гөрүнмө хөзир. Биргиден акдабан сана танрыгарган диййө, танрыгарган болуп гөрүнйөн шо акдабанлаң гөзүне сен. Худайым, сана зулум эден байнамаз. Ела ярарча болсам, өзүм барарын. Кыяс жан элтип гайдар. Чагажыккланнам гөрөсим гелип гитди... Айтдым-да, боландыр-ла шү... вий-й, дураве-ря... саг-саламат бол, оглум, саглыкка гөршели, худайым.»

Гаррынын сеси йитенден соң женнелин тукатлыгы артды Керимберди башыны галдырман отуран Ашы-ра гөвүнлик берди:

— Хапа болма, адамын башында дурян зат өкдур, гечер би гүнлерем.

Ашыр хамсыкды.

— Гечмән гечсин! Мени говруп ийэйсинлер, тур, гитдик. Бөш эдимде ятан эжеми гөрүп билмежөк болсам...

— Дур, хов, дур.

— Дурман!

Керимберди хайдап барян Ашыра япышды.

— Болшун нэхили, чага ялы-ла сен... дур-а! Эжен башына етжег-ов сен... Гаррының дунъеси гинъэиди диййэ, инди галар. Сен гайдыбер.

— Эжеми гөрмөн гитмен!

— Шулар бир зат аңан ялы-ла. Мүжевири чагырып, дел-дүл адам гөзүңе илдиги хабар эт дийлилдир. Милисияң ысгав итини гетирмеденем гайтмаз шулар.

— Кыяс түпең гетирсин.

— Кыяса-да аңсат дэл, нерессэни ковдулар ишинден.

Ашыра атам мөвритинден галан екенил түпең гетирип бердилер, гулагы послап гиден түпең, хачан оң атыланы белли дэл. Элинде түпең болса, йүрегин сувлы боляр. Ол инди чекинмән жеңнелиң жуда гүр ерлерине-де аралашярды. Африканың жеңнеллерем болуп билсе шуң ялыдыр. Гүммезли өвлүйэ өз чөпүни гораярмыш, бир адам бир шаханы дөвсе, бетбагтлык башындан инйәрмиш диен ховпдан гайра бу жеңнелиң горавчысы ёк. Уршуң агыр йыллары одунсыз доңуп галынса-да өвлүйөң агажыны якалы диймәндирлер. Өсени өсүп, гураны гурап ятыр. Тилки, шагал хер әдимде душяр, сүлгүнлер адамдан чекинмелидир өйденоклар. Гачгаклар, галтаманларам бу тайда түпең атмага горкупдырлар.

Голай-голтумдакы обалар өленлерини Гүммезлиде жайлаярлар. Мазарчылык жеңнелиң төверегинде. Көне мазарыстанлыгы жеңнел басыпдыр диййәрлер, бу өвлүйәнин телिम асыр тарыхы бар. Ашырың какасам, ики доганам шу өвлүйәде. Оларың мазарыны билйән ёк, пылан ерде болаймасын дийип чак урярлар. Олар Ашыр чагака дүнйәден өтүпдирлер. Мазарыңнызы басылап йөрен болсам гүнәми өтерсиниз-дә дийип, Ашыр өтен-геченлерине йүзленип, монолог айтмакчы болды, башармады, бокурдагы долды, гөзүңе яш инди.

Ол сакгала чыдаса-да эндамындакы кире чыдамады. Революционерлерем ягдай болан махалы ювнупдырлар дийди. Йигриминжи гүн өйлән, хова гызанда, чола ери пейләп, ябын боюна барды. Гүнүн чогы артанам болса, әнтек сув йыламандыр. Ювнуп мазасы болмады. Сувдан чыкып гейимине эл узатманка го-

эачалы картанын гырасындап эазлап гелйән йук ча-
шына гөзи дүшди. Үсти гыздан долы, кеммесиннем
башы ак яглык билен оралан. Ашыр эшигини геймәге
етишмежегини билди, балак-көйнегини, түпени голту-
гына гысып, чув ялаңачлыгына өзүни жеңнеле урды.
Арман, гызлар гөрди-дә, гөзлери чыкмышлар. Галма-
гал, шагалан, гүлки, гывда-гыв... Бу сеслерден ара
ачмак үчин Ашыр эсли мейдан ылгамалы болды. Эн-
дам-жаны гыйым-гыйым, чыршак. Экинчи, гачак сыг-
рың бойнундан асылан кесмек ялы, ылганда түпениң
гундагы ики дызыны халыс енжипдир, дызчанагы ов-
ранмадык болса-да бири, эндамы совадыгыча агыры-
сы артып баряр.

Жеңнелде сакгаллы, ялаңач адам бар, өзем түпен-
ли диен гүррүң шол гүн оба яйрапдыр. Бу хабары
Керимберди гетирди. Ол:

— Би жеңнелиң саңа пенасы гутарды — дийди. —
Гүррүң чыкан дессине Хезретиң аялы Огулжемал
Нурлы Поладың янына эңипдир, шо гачгак мең әрим-
дир, тутуп берин дийип әнрәп отыр дийдилер. Бир
махал оны жеңнеле өзи кован ялы. Хезрет-ә тана-
уалы сен?

— Танамок, ядыма дүшенок.

— О нәхили ядыңа дүшеногай? Элли икиде бас-
жак боланларында гачып, йитирим болуп гитмедими?
Пронтда о тарапа есир дүшүпдир дийилйәнн мең-ә
ядымда.

— Мең Хезрет дәлдигими сен билиәң-ә!

— Мен билемде нәме, Огулжемал биленок, сәни
әридир өйдйә. Билиәңми, Нурлы Поладың диен сөзү-
ни? О гачгагың кимдигини мен аңжак болян дийип
ылгырып отыр дийдилер. Обаң йүзи бәрик өврүлдә,
бизе-де гелмек аңсат дүшмез, говусы, сен гайт, эжең
ганымат.

— Эжеми гөрмән гитмен!

— Эжеңи гөрере ягдай ёк, хов! Өтен гижә сыгыр
птагың янында участковойың өзи дурды, саланчасам
рлинде. Сең янына хер гелемде азындан бир кило
корланян. Абрайың барка гайт хәзир. Би гижә нәм
болжагыны билемок.

— Эжеми гөрмән гитмен, гитжек дәл!

Ашыр түссә демигип оянды. Төверегя шатырды,
жеңнел довзах ялы янярды. Ажы түссә, гызгын хова

башыны айлады. Голайдап адам сеслери эшидилйә. «Мени габапдырлар» диен пикир бада-бат келлесине урды. Ялның угры гүндогардан гүнбатара тарап. Ондан гутулжак болсаң гүнбатара гачмалы. Адам сеслерем шол тараңдан гелйәр. Я янмалы, я-да эле дүшмели. Женнели Нурлы Поладың отланына шүбхе галмады. Ол адамың йүрегиндәки рехимсизлиге Ашыр хайран галды. Ашыры эле салмак үчин ил-гүнүң мукаддес сайып йөрән өвлүйәсине от берйәр! Макаланы язмак билен ненеңси хатарлы ёла баш ураныны Ашыр өң герегинче гөз өңүне гетирмән экени. Ховпун хакыкы манысына, вехимине шу пурсат дүшүнип галды.

Ол ажалың жуда голайдадыгына ынанды.

Бу пикирлер ялыңдан совлуп гүнбатара барярка серинден гечди. Район меркези билен отлы ёл станциясыны бирлешдирйән даш ёл өңдеди, хәзир башарсаң шо ёла чыкмалы. Адам сеслери онуң өңүни бағлады, олар ода тарап гелйәрлер.

— Хезрет-у, Хезрет... Яндыңмы сен, бишдинми сен... — Бу сес Хезретинң аялы Огулжемалың сеси. Ашыр Огулжемала белет. Онуң ске гызына обаның жахылларының ашык болмадыгы ёкдур, эжеси ялы гызам оваданды. Гызы Ашыра етмеди, инди эжеси от-ялның ичинде оны гөзләп йөр.

— Хезрет-у!.. Ахыр яшда-да бинесип галжак-ла мен... Би чака ненең чыдадың сен би довзахда... Маслыгыны бир чыкарың, маслыгы янмасын, агаңызы өз элиниз билен жайлажак дәлми сиз... Гы-ыт, Хезрет-у... гулагыңа гаракече дыкдылармы... Өмрүми күл этдиң-ле сен!..

Сеслер барха голайлады. Ашыр ызына дүшүп гелйән тилкилери, шагаллары танады. Түйс хайванлыгыны этдилер-дә, адам адамдан эшрет гөрйәрми, сиз адамдан хантама. Пытраң, башынызы гутарың! Мен халасгәр дәл сизе!..

Ол хайванлара хайбат атыр, жанаварлар дүшүнеок.

— Хезрет бәрде, бәрде... Хезрет-у, дур, келлеси кесилмедик... Хайвана дөнүпдир, гы-ыт!.. Етиң-у...

Хернә, Огулжемал япышманка Ашыр ондан ара ачды. Ызының шагалы, тилкиси билен мазарыстанлыгың дүзүне чыкып, даш ёла тарап тутдурды. Бир-

гиден адам оны кованы, ызынлай гелләне хайсы, галдалдан кованы хайсы.. Ики жахыл эла этирмөн оны багырдадып басды. Ашыр ятан еринден жабжынды.

— Гөзүңиз ёкмы, середин, мен Ашыр-а, Хезрет дэл-ә.

Хернә оларың бири Ашыры ганаиды, «бендәм бендәме себәп» дийлени болды. Ашырың ягдайындан хабарлы йигит экени. Ол ёлуң гырасында дуран «Жигули» машина салып, Ашыры Нурлы Поладың адамларындан алып гачып барярка, газ угрундан инженер болуп ишлейэндигини, кәмахал газетлере хабар язандыгыны буйсанч билен айтды. Ашыр өз янындан бир сөзде халасгәрине баха берди: Акмак!

Бәш йылдан соң Нурлы Полат өз арзасы билен башлыкыкдан гитди. Яранокмыш дийдилер, дийлени ялана чыкарманам бир йыл гечип-гечмән дүйәден өтди. Шундан соң Ашыр обасына гезеленже гелди. Соңкы үч йыл ене газетде ишләп йорди. Мақала язаян адамлара өвүт беренде:

— Өз обаныз хақында яман сөз язмак гелшиксиздир — дьерди.

1989-нжы йыл.

СИҢЕК

Сатирики хекая

Шол йыллар улы сенелере габатлап, улы яшууларың чыкышларыны меркези телевидениенен гөркез-мек када өврүлипти. Олар республикаларың газаян ажайып үстүнликлерини ажайып сөзлер билен беян элердилер.

Улы яшулы дийилсе, сакгалы дөшүни япып дуран гожаны гөз өңүне гетирмек хөкман дэл. Муны айтманыңда-да, соңкы өсдүримлер киме яшулы дийилэндигини билйэндирлер-ле. Бир адам везипе эелән олуның кабинетине баранда она яшулы дийип йүзленмиш дийярлер, гең гөрийән ёк.

Улы яшулының бу гезекки телевизион язгысы гүй-ве габат гелди. Гүйз паслы-да сиңегиң мөвч алып өр-йән махалы боляр, бу йыл-а ады йитмишлерин гүни

гелди, майылганчылык, ыгалам ёк, агшамларына чиг-реге м дүшенок. Студиянын сесъетим гапдалам зибил-хана. Гүнешли гүйз гүнүнде зибилханада ягырнысы гызан синеклер агшам студиянын жайына энйэрлер. Пенжирелере тор чекилди, шонда-да ыш тапыляндыр-да, синексиз-э болуп боланок. Улы яшулы чыкыш этжек болса, студиянын башлыгы Мерданов яга деп-жек ялы яйданып дур. Адамлар билен онушса бол-жак, ол синекден этияч эдйэр. Томсуң башында-да улы яшулынын чыкышыны языпдылар. Язгыны икин-жи ёла гайталамалы болупды, синек себэпли. Гана-ты гырылмыш чага синек белент мертебели адамы ики гезек студия гетирди-дёл.

Адамларыңам арасында синеге меңзешлери аз дёл, хер нэме-де болса, олар өз жыңсындан. Ялбар, буйрук бер, дөшүндөв ит. Яшулуларын бири чыкыш этмэге. геленде оператор май тапып ондан жай сорап-дыр. Бу гүн жай соран болса, эртир везипе сорар. Мерданов би биабрайчылык билен баглы биргидөв чэре гөрди. Яшулуларын язгысына гатнашмалы адам-лар сайлап сечилди. Эсасы гөз өңүндө тутулан шерт-лер: пенсия яшына голайлан, везипе хантамачылы-гындав дынан, жайдан, машындан үпжүн адам бол-сун. Зүрятсыз болса-ха, она етеси зат ёк, ёгса огул-гызынын бахбидини ара сокар.

Адама гезек геленде бир алажы болжак, геп си-некде бар, синек гурсун, ады йитмиш, олары гыраның билен гутарып болярмы. Йөрите бир адам беллэп, сен ишин-пишэн синек гырмак болсун дийилди. Он адына Гурт диййэрлер. Синекче ёк огул догруп, онун адына Гурт дакян эне-атан йүзүне көз дегсин!

Гурт тэзе ише беллениленине бэш гүв гечмэнкэ Мердановың янына барып:

— Хожайын, синек жанаварланнам пейдалы ери бармыш — дийди. — Хожайын, бизиңем сөзүмизе гулак ас-а... бир ерде синегин тохумыны түкедипдирлер, эр-бет кесел дөрөпдир, ене синегин яйратмасалар болман-дыр. Кесел тапба кесилипдир. Синек жанавар шо өрбет кесел дөрөдйөн микробы иййэн экени. Студия-да шо эрбет кесел дөрөйсе нэдерис? Соңкы гүн синегин тохумыны түкедөв шү дийип мен якамдан тутжак болсаныз-а, карам бор, өңүндөв дуйдурып гоймакчы мен шуны, хожайын.

— Сен синегине жогап бер, адамың гараматы мен бойнума дүшйә.

— Хе-хе, синеклен иши хайыр-ла, хожайын.

Бу адамың йылгырышам гепи ялы ичякгыч. Бу адам өңки башлыктан галан мирас, көнөнин зыянлы галындысы. Оператора ассистент дийип ише алыпдырлар. Озалкы кәрини сорасан, сурат алядым диййәр. Суратчы оператор болуп билйә дийип эшидидир. Режиссёрлар дат эдйәр. Шол адам камераның башында дуржак болса, геплешигид хилине жогап беремзок диййәрлер. Улы межлислери алып эшитдирмели болса, би адам оюн гөркезйәр. Режиссёрың гөркезмеси билен иши ёк. Залдан гөзлөп тапян адамларының бири уклап ятыр, бейлекиси бурнуны дымалап отыр. Паллап агзыны хатап ялы ачяны гөрсө гүни гелйәр, деррев улы планда берйәр. Қәбир сайлап тутян кадрларына өзи хикирдәп гүлйәрмиш. «Мен мәрекә танкыды гөз билен гараян, дурмушы реал гөркезмесен болмаз-а, мен телевидение — сунгат диең пикире уйян» дийип, этмишини аклаяр. Есәр ери Мерданов оны ишден ковуп биленок. Бәш чагасы бар. Ковайдыгы, чагаларыны хелейиниң ызына тиркәп, яшууларын янына арз этмәге иберер.

Биалачлыктан чигнине агыз салыбермек дережесине етен Мерданов йигренч билен Гурда серетди. Башлыгың кабинетинде отыр вели, башындакы мурдар тегелек папагыны чықаранок. Өң бир гезек чыкар дийип гөрди. «Келләм үшейә, хожайын, ынанмасаң-а, доктардан справка гетирип билжек» дийди. Хәйр бу адам Мердановың гөзүне улы синек болуп гөрүнди. Синеклериң патышасы дийсенем болжақ. Өз раятларының адындан төвеллачы гелипдир.

Мерданов сонкы сөзүни айтды.

— Эфирде еке синек гөрүнәйсе, премиядан дат дынян.

Өзүне адамдан башга гаршыдаш бардыр өйтмән йөрөн Гурт синеге эсгермеди, деррев аэрозоль билен адарын өйтди. Аэрозоль синегем гырды велиң, чыкыш этмәге геленлериңем үч-дөрт санысыны сенселетди. Оңа аэрозолюңы гүм эт, адамлара зыянсыз бир усул тап дийдилер. Яныма көмекчи бериң дийди, оңа штат ачып бердилер.

Улы яшулының гелжек гүни студияның ячы элек.

-согы эдилди. Бәш-он синек апарылды. Потолога дүрби билен серетдилер, адамдан гайры жандар галмадык болса герек. Гурт ганатлыларын ёк эдилендигини Мерданова буйсанч билен айтды. Гурдун сөзүне Мердановын ынанмажагы хак, өзи барлап гөрмөкчү Юпитерлери якдырып, ярым сагат синеге гарашып отурды, екеси гөрүнмеди.

Улы яшулы студия гирип, язгыны гечиржеклер билен гөвүнжең саламлашды.

— Ягдайыңыз ягшымы, огланлар? — дийди.

Олара дерек Мерданов жогап берди:

— Былаң дурмушда кем зады ёкдур, яшулы.

Улы яшулынын кейпиниң көклуги студиянын ичиндәки дартгындыгы гөвшатды. Ол тайярланып гойлан гин столуң башына гечип, текстини өңүнде гойды, сонра эйнегини чықарып, дакынмазындан өң айналарыны сүпүрмәге отурды.

— Бизин эдермен яшларымыз бар, биз шолара гуванмагы башармалы — дийди. — Шу пикиря субут этмәге бизде говужа фактлар бар, ёлдашлар. Шу гүнүң өзүнде студентлер улы сыясы чәрәни амала ашырдылар. Олар пагта йыгымына гатнашмак нслейәрлер.

— Бизе дүйн хабар этдилер, яшулы, йүзленмәниң кабул эдилжекдигини билйәдик, текстини алдык.

— Халка оқап бермек герек оны, яшларда говужа ватанчылык хөвеси дөресин.

— Үч гезек гайталап берйәс, айтдылар эййәм.

— Дабаралы хең билен говужа бир окалса болжак өзи. План долянча пагта мейданында болмагы яшлар касам этдилер. Ёлдаш Мерданов, пагта фронтунда газанылян үстүнликлерден би йигитлер бихабар болмалы дәлдир. Бизин эдермен пагтачыларымызын дүйнки гүнде газанан нетижелери йыллык планың ики процентине барабар болды.

— Биз муны ирден йыгнак эдип хабар бердик, яшулы.

— Би гүнки газанылжак өсүш йигрими сотук артык болар, районлара говужа табшырык берилди.

— Ынаняс, яшулы, ынха, огланларам сизин сөзүңизи эшидип дур, йөрителәбем айдарыс.

Мерданов габат гаршыдакы операторын үм билен бир затлар дийәнини гөрсе-де, бирбада маны, алып

билмедн. Оператор бармагы билен столун үстүнө сө-
рет дийяр. Середйяр. Микрофондан, тер гүл чөмө-
шинден башга зат ёк, болмалам дёл. Халыс дүшүнүп
билмедик Мерданов оператора студиядан чык дийип
ышарат этди, өзөм онун ызына дүшди.

Дэлизе чыкдылар.

Оператор:

— Синек гирипдир — дийди.

— О нэхили гирипдир, мен гөрмедим-ле?

— Гүлүн үстүндө отыр, гочак синек өзөм.

Мерданов алжырады.

— Ахыры бизи шу сиңеклер алып ятар. Гурды ча-
гыр... дур, дур энтек... яшула билдирмөн алмалы оны.
Гурды тап-да, шу тайда дурун, гөзүм билен гөрме-
сем... бутнаман.

Мерданов ясама аркайынлык билен студия гирди,
хамала, язгы гидип дуран ялы асса басып, улы яшу-
ла голай барды.

— Яшулы, бирже секунт үнсүңизи бөлмөк мүм-
кинми... яшулы, эд-дил шу махал үйтгешик плёнка
гетирдилер, дашары юртдан йөрите гызыл пула ал-
чан плёнка-да... бөш-үч минут эгленмели болайса... —
Ол сонкы сөзлерини чөменин депесинде өң аяклары
билен йүзүни ювуп отуран йигренжи яшыл сиңге се-
редип айдырды. — Арасса-ха дүшердиниз, яшулы, да-
шары юрдун плёнкасы... эгер, ёк, башлаң дийсениз...

Яшыл синек гайта-гайта башыны атды.

Улы яшулы ховлукмады, гара сачларыны гөвнү-
хош дараклады.

— Гызыл пула алнан говужа плёнка болса, шоңа
дүшсек ягшы болмазмы? — дийип гүлди. Сонра чын
өхөңдө довам этди. — Арагатнашык серишделериниң
кэбир гөрнүшлери боюнча гунбатарын капиталистик
юртларынын кэбиринде ягдай ганымат дийсек-де бол-
жак. Пагтада вели, биз олардан өңде. Жан башына
өндүрилйөн пагтанын мукдары боюнча, ёлдашлар, би-
зин республикамыз дүңйөдө биринжи орунларда бар-
яр дийсек-де болар.

Мердановын хөвеси артды.

— Шейдип чыкышыңызда-да айдын, яшулы.

Улы яшулы бармагыны текстине урды.

— Шу ерде-де изды шоны Тая что, бөш-үч ми-

вудын айбы ёк, гарашарыс, она ченли би тексте говужа бир гөз гездирип чыкайын.

Мерданов үм билен ичердәки үч адама гапыны гөркезди.

Гурды тапындырлар, ол эли хлопушкалы сөвешә тайяр болуп дур. Мердановың отлы деми онуң йүзүне чабырады.

— Ягшам бир сиңек гыран экениң!

— Хожайын, студияны кабул эдип алан өзүңиз, гарамаяк дийип-де үстүме гыгырып дурмаң-а, хожайын. Хәли гөрениңизде сиңек бамыды?

— Ол отуран яшыл сиңек нәме онда?

— Яшулы билен гелен болаймаса...

— Гапыл! Шо сиңек сең өзүне мензейә. — Мерданов бейлеки дуранлара йүзленди. — Яшула билдирмән ёк этмели, бәш минут вагтымыз бар. Теклип... теклип герек!

Операторларын арасында боюның узынлыгы хем тежрибесиниң көплүги билен тапавутланяны барды, ана, шол адам айтжак пикириниң важыплыгыны өчүндөв мазамлаян шекилде аграс гүрледди.

— Би тайда өзболушлы бир тактика уланмалы болар: сиңеги еңсә ковуп, заднигиң өңүнде алмасак яшулы дуяр.

— Еңсә гечдиги өзүм апарарың!

Гурт хатасыны дүзөтмәге пурсат арап, хлопушкасыны асманда галгатды.

— Гүм эт оныны, голтугыңа сал!

Узын бойлы оператор:

— Шо сиңеги еңсә ковмак меселесини мен өз үстүме алян — дийип, өзөм маслахат тамам диев әхеңде кесгин айтды.

Дуранлар Мердановың өңбашчылыгында асса басып студия гирдилер. Жогапкәрли операция ёлбашчылыгы Мерданов өз үстүне алды. Улы яшулудан үч әдим еңседе дуруп, ум билен серенжам бермәге башлады. Язга тайярлык махалы режиссёрларың, операторларың чыкыш этмели адама гөркезме бермәге, кадрә дүшжек затлары режелемәге хакы боланы үчин узын оператор гыпынч этмән улы яшулының янына барды. Сиңек хенизем чемениң үстүнде отуран экени. Оператор чемени гозгады. Сиңек учды, йөне хасам биамат ере — яшулының чеп эгнине гонды.

Хэй, шу ганаты гырылмыш өңөм бир гөплешикде ту-
реге дүшөн сиңеге мензейэр диең этияч операторы
бимаза этди. Студиянын ягдайына өвренишен болса,
муны алмак кын дүшер, би эдилйән эмеллере беле-
дир. Хернә сиңегин аграмынын ёклогам бир говы зат,
яшулы эгнине сиңек гонаныны дуймады.

Мерданов эйём башыны яйкап, нәтмели болар
диең найынжар гарайыш билең оператордан, гөверек-
дең далда гөзлейэр. Бирден Гурт хлопушкасыны гал-
дырып, сиңеге бакан хүжүме уграды. Эмәртдир, бар-
шына яшулынын эгнине патладып урар, адам бары-
шын ишини гайтарар. Мерданов башыны япырып оңа
топулды, голундан тутуп оны ыза чекди, студиянын
төрүне алып гитди, хлопушканы ганрып алды, отлук-
лы гарайыш билең буйругыны мәлим этди: бутнаман
мур шу ерде!

Яшулы башыны галдырман отыр, бу сапаркы оҕа-
жак тексти уммадан гызыклыдыр диең пикир Мерда-
новы бегендирди, гызыклы чыкышы хәзир илкинжи
болуп өзүниң динлежекдигине буйсанды, йөне шол
отуран йигренжи сиңеги ёк эдип аркайын, гайгысыз
динлемек миессер эдәйседи!..

Сиңек гонан еринден бутнаман, өң аякларыны
галдырып, чапак чаян ялы херекетлер эдйэр, оңуң
дилинин ёклогына шүкүр этмели, ёгса сизин тутан
гушунузы мең үтүп гояндырын дийип хешелле как-
магам әхтимал.

Оператор:

— Яшулы, отургыжынызы бираз сага сүйшүрмели
болжак — дийди.

Улы яшулы гөвүнжен еринден турды. Сиңек учды,
юпитерлерин ягтысындан ёкардакы гаранкылыга чү-
шүп гидене дөнди, зым-зыят болайды. Мерданов оны
шәкы декорациянын йүзүнден гөзлейэрди.

Улы яшулы сонкы гөркезмә лайыккыда жайла-
шып, ене текстини элине алды. Операторам сиңеги
гөзлейэр, ахыры тапды. Сиңек инди яшулынын саг
өгнине гонупдыр. Өнкүси ялы хешелле какяр. Опера-
тор алачсызлыгыны дуйдурия херекет билең Мерда-
нова йүзленди, Мерданов гайрат эт дийэр.

Оператора микрофоны гозгамакдан башга чәре ёк.
Гозгады, сиңек учмады. Хернә, өмри узақ болмуш
яшулынын өзи көмеге етишәйди. Ол гарашылмадык

мохум пикир серине долан ялы хөвес билен башыны галдырды:

— Биз говужа ишлесек, планы белленен мөхлегинден бөлгүн өң ерине етирип билжег-ә! Шү мөкүм чэрәни хәзир мен айтмалы болжак, ёлдашлар.

Ол ручкасына япышанда сиңек учды. Мерданов улы яшулының үстүне абанды.

— Вагтыны билсек, бизе-де аматлы болжак, яшулы — дийди. — Геплешиклери, улы еңшин геплешиклерини тайярлап йөрүс, үч адамың чыкышыны язын гойдук, шахырлар васпнама окажаклар...

Чемениң үстүнде отуран сиңеге гөзи дүшен бадына Мердановың дили тутулды. Эллерини галгадып, яшула чемаң тарапдан голайлашды. Сиңек ене яшулының саг эгнине гонды. Мерданов еңседен хужум өтди. Сиңек микрофоның депесинде отурыберди. Инди нәтжек дийән ялы алачсыз дуран Мерданова середйәр. Яшулының өнүне гечип билмежегин-ә белли. Геч гайратың болса!.. Гечәйдигиң гөни яшулының манлайына гонжак!

Узын оператор пайхасы, эмили гапдала зыңды. Улы гүйч билен алмасаң, хиле билен би сиңеги атув мейданына гетирмерсин. Ол агыр камераны итин, микрофона тарап сүрнүп гелйәр. Шу бадына гечигитсе, танкдан энайы болмаз, яшулыны столы билең агдарар!

Сиңек хужумиң әпетдигини анды өйдән, жанховлуна яшулының өнүндәки ак кагызың үстүне гонды. Камера тогтады. Мерданов донды. Иш гайтды! Адың йитсин, Гурт, алан хакың харам болсун! Өңки башлык сени хасап билен алан экени, сен мениң аягымың астына гойлуп гидилең мина экениң. Хәзир ярыляң, хәзир ярыля...

Улы яшулы сиңеги гөрсе-де, она айратын үнс берип, текстден башыны галдырып отурмады. Саг элиниң аясыны кагызын үстүнден бир айlanda сиңеге какып алды, соңам гысымыны ёкары галдырды-да, бат билең сиңеги ере урды. Яшыл сиңек полуң үстүнде сенселәп ятыр.

Мерданов Гурда үм билең буйрук берди, галдыр, гүм әт!

Гурт сиңегиң ганатындая тутуп гапа энди. Мерданов яйданды, яшулының сөз айдарына гарашды.

Яшулы эйгем синеги ятдан чыкаран ялы, текстине дүзедиш гиризип отырды.

Мерданов дәлизе чыкып, эсси айылан ялы, дивара сөөнип эсли дурды. Өзүни дүрсенде узын операторын студиядан чыканыны гөрди.

— Яшулы бир зат дийдимиз?

— Октябрь байрамында пагтачылар рапорт берер дийди.

— Э-эй, би адам зор-хов... синеги дагы шәтди?

Гурт:

— Өлдүрипдир — дийип гыгырды, эдерменлигиди шышаны хөкмүндө өли синеги ёкары галдырды.

Мерданов оңа азгырылды.

— Синегинем ал-да, гөзүме гөрүнмө!

— Хожайын, бир сиңек үчин премиядан голаймагын-хов...

ТРАГЕДИЯ

Сатирики хекая

Етмишинжи йылларын башында Гамак Ханжары театра чепер ёлбашчы белледилер. Ёкардакыларын өмри билен кабул эдилен карара ач-ачан гаршы чыкан тапылмады. Бү-де бир чыкалга дийдилер. Режиссёрларын жетлешиги зерарлы үч топара бөлүнөн театра имисалалык аралашды. Хернә, йыкылып барян ымарата айны махалында дирег урулды. Гамак Ханжарын дирег кеми ёк, башыны белент тутуп гелши адамларын ховуны басыр, ёгса онункы ялы даяныклы гөвре башгаларда-да бар, йөне оларын гөрнүг ёк. Гамак Ханжар көкүни еди гат ере уран дарагт, сарсман дур, гапдалындакылар боя зор берен палач, сәхел шемала агдарылжаклар.

Газетлер онуң ил арасындакы мешхурлыгыны текрарлап, хәли-шинди макала чап эдердилер. Бир ягдай велин, авторлары көсейәрди: Гамак Ханжарын дөредижилик хем дурмуш ёлуны гең галар дережеде язмага япышалга болайжак тәзе фактлар йүзе чыкып етишенокды. Өзүне гөвни етйән яш авторын тутумына белед-ә сиз, ол ленч эдилен фактлары гайталамажак боляр. Шонда-да ислег билен хакыкат хемнше

габат гелип дуранок. Ислесен, бу ягдая-да себеп тапылар: мешхур актёрын дөредйән ажайып образларын сейреклән болса, гүнәни театрың агзала коллективинән ден гөзле, эмелсиз, чөңде драматургларын якасында тут. Олар бейик зехин билен бир ховадан дем аляндыкларына дүшүненоклар. Оларын дүшүнерине гарашсаң, өмүр гутаржак. «Барын билен базар эйләш» хайдабер. Гайталамак айып дәл-ә, йөне өзүнче гайтала. Өзлериңе гайталаянларын тагалласы бирле, Гамак Ханжар барха өңе омзап, театрың бинядыны гоинларын хатарында биринжи орна гечди. Оны өз вагтында театра гетирен яшулы актёрларын бири бу адалатсызлыгы газет үсти билен Гамагың өзи ялана чыкарар өйдүп гарашыпдыр. Халыс сабры гутарандаң соң Гамагың янына барып: «Сен театра соң гелдиң-ә — дийипдир. — «Соң гелен аша батыр» этмәлиң муны, утанч болар».

Гамак дарыкман жогап берипдир: «Би дүнйәң хайсы бир яланыны дүзедип чыкжак, ким ялан сөз айдан болса, шоң өзи утансын».

Соңра оны басмачылар билен тутха-тутлуклара ишжәң гатнашдырып башладылар. Тарыхы вакалар билен аралыкдакы йыллар көпелдигиче шаятлар азалып баряр. Шу делил Гамак Ханжарын юбилейине габатлап язылан очеркиң авторына эркинлик берен болмага чемели. Очеркде беян эдилишине гөрә, театр чет обаларын бирине баранда, масгарабазлар гелди дийип, голайдакы басмачы топарына хабар дүшйәр. Масгарабазларын арасында Гамак Ханжарын бардыгыны эшиденде, топарын сердары багырыберенмиш: «Голай бармага хетдим болмаз. Хакын оқы алаймаса, оңа алач ёк, бизиң окумыз пыс гечйә!»

Гечен томусда ол дөрт герчегини алдырыпдыр. Олары масгарабазларын ойнуна томаша гелен мәрекәниң ичине иберен экени. Эгинбашыныз ениёлуклардан пархланмасын дийип саргапдыр. Олары ичде саклап, өзи дашдан чозмакчы болупдыр. Галмагал галан дессине дөрт йигит топулып, Гамак Ханжары эле салмалы экени. Гамак Ханжара масгарабаз дие-нин бәрден гайдяр, оңа жадыгөй диймели, хайяр диймели! Жадыгөй болмаса, масгарабазлык эдип дуран еринден герчеклери нәдип сайгәржакмыш? Сайгарыпдыр, мәрекә букулуп отурав нересселерин чат маңла-

«Бундан бир ок берйәр, еке оқы хата гечмәндир, гечән болса гапдалда отуранлара дегәймели, дегмәндир!»

Бу гарпышык оқыжылары: Американың коббойлы фильмлерини ятлатды, язан автор атышыклы киноны өй гөрйән болса гөрек дийдилер: Гамагын дең-душлары болса жибриндилер: Гамагын ойнан ролуны өзүне йөнкәйипдирлер. Жибриндилер тойдулар, ялана чыкармага хич кесин богны ысмады, гайта, бизиңем адымызы тутмалы экени-дә, театрда Гамак Ханжарың еке өзи ойнаног-а дийип надыл боланларам тапылды. Гараз, басмачылы түррүң титдигиче өрүсини гинелтди, сонабака ол көне актёрларың тержимежалының мөхүм фактына өврүлди галайды. «Гурт аркасындаш гуш доймуш», пейда бержек өринде Гамак Ханжарың кервенбашы дийип ыкрат эдәймели болар.

Индики везипе чепер элбашчының мешхур актёрдыгындан дашары онуң ажайып оюнлар гоюп билжекдигини субут өтмөкден ыбарат.

Ол сахнада трагедия тоймагы йүрегине гайым дүвди. «Трагедия» сөзүни эшиденде хер ким Шекспирни ятлар. Эмма Гамак Ханжарың торч эдилен эл билен гидеси геленок, үйтгешик бир зат тапмалы. Элбетде, совет жемгыетинин багтлы дурмушындын трагедия ясап, адамлары агладып билмерсин, оңа элам бермезлер, ол элы Гамак Ханжарың өзем сайлап алмаз. Трагедия диймек алачсызлык диймек. Ажайып адамларың өмүр танапы бивагт үзүлйән болса, диймек, гара гүйчлерин зорлугы жемгыети лерзана гетирйәндир. Бизиң жемгыетимизде гара гүйчлере эл өк, диймек, трагедия-да өк! Өзара гатнашыкларда көбир гара йүрек адамларың вагтлайын ениш газанаймагы эхтималдыр. Газананда-да олары трагедия дөрөтмәге укыплы гүйч хөкмүнде гөркезмек болма-аз, совет хакыкатыны ёймагы аңладар. Трагедияның дөрөмеги гүйчли адамлара баглы. Гүйчли адамларың өлүмем юрды сарсдырып билер. Ана, шол сарсгыны гөркезмек сен пайыңа дүшйәр, Гамак Ханжар! Ойнуң сонунда залы долдурып отуран томашачы лерзана гелсин, бейик сүтүнлер сарсып гитсин! Адамлар оюн гөрйәндиклерини унутсын!

Догрусы, оюн сөзи би тайык габадам геленок, Гамак Ханжарың гөвнүне, театрың мертебеси пөсәлйән ялы. Програмадан шол сөзи айрың дийип буйрук

бермели болар. Башга бир дегерли сөз тапылмажак болса, спектакль сөзи алнанда-да болман дурмаз.

Гамак Ханжар гражданлык уршы дөврүне гөз дикди. Урушда ягшы-да өлйөр, яман-да. Ягшыдан трагедия, ямандан комедия ясан болжак. Ягшылар Совет хакимиети угрунда башыны гоян адамлар, олар адатлы, олар гүйчли. Гүйчли адамларын өлүмине томашачыны аглатмак айып болмаз, ёгса-да соңкы вагтда адамлар агыны, гөзяшы унудып барялар. Агы адамларын йүрегини юмшадяр, агламагы башарян адам рехимлидирем. Улы залын мәреkesинин бир адам ялы аглап отурушы Гамак Ханжарын гөз өнүне гелди. Оюн гутарса-да, хемишеки ялы гапа топуляк, хер ким эгленжек, аглап йүрегинин гамыны, гахарыны эгисжек. Дузлы гөзяш-билен адамын бедениндеки ажы чыкяр, би онун саглыгына-да пейдалы. Эсасанам смясы тарацы гөз өнүнде тутмалы. Гөзяша ювлуп, калбы тэмизленен адамын янында бизиң багтлы жемгыетимизе ат дакжак болуп гөрүн! Дишини дамагына иберер. Тербие меселесинде-де аматы аз дәл. Театра гелйән яш-еленлерин арасында биэдеплери бар, олар галмагал турзуп, томаша пәсгел берйәрлер. Зал гөзяш дөкүп отырка, бозгакларын еkesинден сес чыкармы! Олары мугыра гетирмек үчин милиция чагырып йөрмән, трагедиянын гүйжүни уланмалы, бозгаклары агламага межбур этмели!

Гамак Ханжарын хөвеси артды. Драматурглары йыгнап, калбындакы жошгуны беян этди.

Бир ай гечмәнкә бәш пьеса язылды.

Тежрибели, адыган драматургларын хөдүрлән эсеринден гөвни сув ичмеди, олар жуда сересаплылык өйдәлер, адам өлдүрмәге горка чемеleshәлер, ган дийсен оланкы боланок. Сен доган-гарындашыны өлдүреног-а! Сөз билен трагедия дөредерис өйдәлер, трагедияны ган билен дөретмели!

Шу хакыката дүшүнмәге ымтылан автор яш тайдан бейлекилерден кичиди. Ол пьесасынын сонунда гахрыманларын мазарыны хатарлап гоюпдыр. Догры эдипдир! Сунгатда ярым-ялта диев зат болмаз. Раст өлүми гөркезйәнми, өлүм шекилли болсун!

Энтек пьесанын кәбир югрумы етмедик ерлери бар, өйдемек Гамак Ханжарын везипеси. Ненеяси бейик режиссёр боланда-да, Шекспирия трагедияларыны го-

юп, автордан ёкары гөтерилжек гүманын ёк. Бу ерде гөтерилмәге мүмкинчилик бар. Атлы драматурглар өсерлериниң бир ерине дегсен, этинден кесиләйжек шлы, яш автор элине дүшен палчыкдыр, нирә елмәп, шәме ясасан кайыл болар отурар.

Гамак Ханжар өни билен трагедияның гутарышы-вы гөз өнүне гетирди. Герчеклериң хатар мазарының башында халк гөзяш дөкүң дур. Ол ишләп башланда шлки шу гөрнүшден башлайсамам бир дийди, себәп, бәрки вакалар онун гөзүне иленокды. Соң бу хыялындан эл чекди. Трагедия асса-асса бармалы дийди, дийсе-де ызында тайы галан байталын ятагына ет-мәге гыссанышы ялы, чалтрак мазарлара ховлугды. Бир ая етип-етмән трагедияны соңлады.

Сунгата дүшүнйән дийип йөрөн адамлары чагырып, трагедия дине классыка эсасында гоюляидыр өйдүп йөрмәң, гөрүң, багрыңызы паралаң дийди.

Оюн тамамланып, залда чыра янан дессине әгирт толгунма билен отуранлара гөз айлады, хайран галды, еке адамың гөзүнде яш гөрненок. Кәйинди: «Би донйүрек харамзадалары трагедия нейлесин!»

Олар донйүрекликлерини, гөзяш дийлен нәзик зады биреййәм унудандыкларыны ак йүрек билен боюн алмагын дерегине, энтек би сахна эсери трагедия хөрпүне етмәндир дийип баха кесдилер отурыбердилер. Әхли нагараны тежрибесиз драматургын үстүнден индердилер. Сен говшак эсерин билен сунгатымызын ажайып векили Гамак Ханжарын режиссёр хөкмүнде ганатларыны язмагына пәсгел берипсин дийдилер, онун бүргүт мысалы белентден учмалыдыгыны билмединми сен дийдилер. Гамак Ханжар оларын хилесине дүшүнип отыр: «Гызым саңа айдайын, гелним сен дүшүн». Булар тилки, шир гөрмеселер булар амана гелмезлер. Буларың тумшугына какмак үчин еке-тәк чәре бар: Ораз Шаларовичи премьерә чагырмалы. Ол еке гелмез. Ол гелсе, министрлерем төверекде гаймалашар йөрерлер, газетиң редакторларам хәзирдир, суратчылар өтмәге-гечмәге ёл бермезлер, язың дийип отурмагын деркары ёкдур, буйрулан ялыдыр.

Премьерә гүни ир сагат секизде Ораз Шаларовиче жаң этди.

— Ораз Шаларович, сиз болмасаңыз чөрегимизи

хурушсыз ийён ялы-да, халыс өвранишипдирис. Дүйден бәри коллектив мени отурданок бир ерде: «Ораз Шаларович премьерада болжакмы?» дийәлер. Актёр дийлен адамда ужыпсыз гөвүн бар. Ойнумыза Ораз Шаларович баха берсин, Ораз Шаларовиче яраса, шле-де ярая дийәлер. Сиз геләймесеңиз, шолар-а көшешжек дәллер.

— Хезил зат гөркезсеңиз, бармага ялтанмарыс. Аракы ойнуңыз ядыма дүшсе, хенизем гүлүп йөрүш. Кино-да алмалы шоң ялы хезил затлары. Доңуз хакда оюн гойлар дийип, келлә-де геленок. Бизин халкымыз доңуз диен хайваны халап баранок аслында. Мен сизин дөвре дүшүнйәниңизи айтжак болян. Хәвир бизин өнүмизде доңуздарчылыгы өсдүрмели диен жогапкәрли меселе дуряр. Сыясат бабатда-да шо ойнуңыз актуал экени. Биз түркмен халкыны доңуза өвранишдирмезден дүйпли меселәни чөзүп билмерис. Шо ойны көпрәк гөркезин, эшидишиме гөрә, томашачысы эгсилмейән ялы-ла.

— Гүн гелдигиче артя, Ораз Шаларович, шол ойны гөркезибилсен планын гайгысы болжак дәл.

— Гөрдүңизми, доңуз сизнем планыңызын долмагына көмек эдипдир. — Ораз Шаларович лох-лох гүлди. — Өзүмем гайтадан бир гөрмекчи. Гараз, гүлдүрсе-дә... Сизин дилиңизде гүлкүли ойна нәме дийилбә?..

— Комедия.

— Йөне доңзы йигрен диен пикир ёк о тайда, гайта жанавара хайлын гелйә. Меркези Комитет яш доңуздарларын республикан слетуны гечирмеги карар этди. Хөкманы суратда барып сизин ойнуңызы гөрерлер. Оны гөрөн адам гайдып доңзы йигренмез. Идеология ишинин мөхүм везипеси, түркменлерин доңза өвранишмегини газанмак билен чәклененок, доңзы сөөр ялы ягдай дөрөтмели. Диңе шо ягдайда этиң болчулыгыны газанып билерис! Доңуз гөркезип театр планыны долян болса, биз нәме үчин доңзын этиңи сатып хожалык планыны долмалы дәл?! — Ораз Шаларович ене гүлкүсини гайталады. — Гараз, би гүн агшам хезиллик болжак-да?..

Гамаи Ханжар сересап жогап берди.

— Бв ойнумыз гынанчлырак өзи... трагедия.

— Трагедия?

Гамаи Ханжар трагедияның вәмедигинв Ораз Ша-

ларовиче дүшүндүрмөдө дөн зерурлыгы анса-да, сакланды, догрус, чекинди. Бирденкө ол, мени трагедияны билмейэн түнт хасап эдиэрмин дийэйсе, ахлы аадын булашмагы эхтималды.

— Би трагедияны өзүм гойдум, Ораз Шаларович дийди. — Би чака ченли кеседен адам чагырмады болжыды, инди өз гуйжүмизе ынанмасак болмаз-а.

Сонра Ораз Шаларовичин языжы достуна тил эди, трагедия дийилиэн ойнуу маньсыны сорандыгындан, онунам положител гахрыманлар сахнада өлдүрилсе трагедия боляндыгыны айданындан Гамак Ханжар бихабарды.

Агшам Ораз Шаларовичиң еке өзи гелди. Ериң астында йылан гөвүшесе бада-бат дуйян везипели адамларын телимси бир сагат өң гелип, онуң ёлуны гавуллашып йөрдүлөр. Ораз Шаларович оlara чигит яды үнс бермөн, Гамак Ханжарын угратмагында гөни томаша залына гирип, тутуш бош гойлан биринжи қатарын ортасына чөкди. Гапдалында аманат яды айданып отуран Гамак Ханжара думанды гөрөчлериңи айлады.

— Трагедия гөрөкөзжөк-дө... ханы, гөрөкөз бакалы — дийди. — Оюн дийилсе, хемише гүлүп йөрмөлдир өйдйөс, вагтал-вагтал гынанмалам-да.

Гамак Ханжар онуң трагедиядан хабарлылыгындан бетер, гүндиз она бу сөзүн маньсыны дүшүндүрмөкден сакланандыгына бегенди, йөне Ораз Шаларовичин хумарлы гөзлери оны инкисе гойды: сахнадакы вакалары ичгин селжермөге кейп думанына дуланан гөрөчлериңи укыбы чатармыка?..

Оюн башланды. Икинжи гөрнүшө гечиленде Ораз Шаларович паллады. Сахнада довам эдйөн гел-гүррүд, дава онуң үнсүне етенок, бу ягдай узага чексе ол уklar. Атышык, тарк-турк дөрдүнжи гөрнүшден башланярды, она ченли чыдамаз. уklar. Укласа нөдип оярып болар?

Сөхөл салымда Гамак Ханжарын дурмуша, яшайша хөвесн гачды, шкбал онуң элинден ин аматлы утушы алып баряв дек, нәмә япышжагыны билмеди. Хөрнө, Ораз Шаларовичин өзи дил ярайды

— Гамак, трагедия болдугымы, шү, ханы, би, өлйөн ёк-ла?

— Бираз сабыр эдиң, Ораз Шаларович, индики гөрнүшдө бир большевиги башашак асарлар.

Ораз Шаларович вада берлен пурсата ченли чыдамага боюн болансоң, аякларыны хас узадың, кресло чүмди. Гамак Ханжаров томаша залындан чыккды, сахнаның еңсесине хайдады. Ол ёк зады вада берипди, хақыкатда индики гөрнүшдө большевик асыланокды. Дине акларың штабы гөркезилип, хужүмиң планы бичилйәрди. Бу затлар өңкүси ялы галсын, инди дине бир зады гошмак зерур: сахнаның бурчунда кимем болса бирини башашак асып гоймалы. Акларың штабында асылан адамың кимдигини дүшүндирип отурмагың томашача гереги ёк, онуң сынып хушгәрлиги акларың большевикден башга адамы асмажакдыкларыны она аян этсе герек. Йөне асара артыкмач адам тапып болса дий.

Гамак Ханжар баршына баш серенжам берижини тапды. Эдилмели затлары она дүшүндирип дурмагы артыкмач сайды, вагт ёк, боланда-да, бу адам дөредижлик тилсимлерине дүшүнжек киши дәл, ол дйне буйруга дүшүнйәрди.

— Сейдалы жан, бир адам тап-да гетир мен яныма, бары-ёгы он баш минут вагтымыз бар.

— Ораз Шаларовичиң ягдайы говыдыр-да, жаны сагмы?

— Трагедия гөреси гелипдир, чалтрак гөркезин диййө.

— Кими тапайын, артыкмач адам ёкдур, хер ким иши билен өз еринде...

— Тапмалы, ерин тейинден тапмалы велин, тапмалы. Он минутдан би гөрнүш гутаря, индики гөрнүш башлананда эййем сахнада бир большевик башашак асылгы дурмалы, сөз берип гайтдым. Чалтрак кимиң болса гетир.

Сейдалы бу сөзлерин асыл манысыны аңшырмады. Шонда-да буйруга чыдаман, дар дәлизиң угры билен ылгап, актёрларың кабиналарына бойнуны узадып чыккды, ики минут гечмәнкө Гамак Ханжарың гашында сазанаклап дурды.

— Артыкмач адам ёк, ынанмасаңыз өзүңиз...

— Гримёры гетир.

— Би гун Людмила ишлейө, Гамак Ханжарович,

аял адамыны ассак... үч айлык чага гөвресинде. Өңки эри билен ярашыпдыр:

Гамак Ханжаров жибринди.

— Инди шү улы театрда асара бир адам ёкмы?!

— Барыны асың, мен гаршы дэл, гүндиз болсады... хэзир ёк, би махал гиж-э.

Шол вагт сахна машинисти, бойны буга ялы, гарынлак, келте бойлы Велдурды кэйинип, оларың гапдалындан гечип гитди.

Гамак Ханжар:

— Асың шоны — дийди.

— Сахнаны нэдерис, сахна дурар. Соңкы үч гөрнуште бэш гезек сахна айланя, ким айласын?

— Өзүң айла!

— Велдурдыдан башга тилсимини билйән ёк, менем бихабар. Велдурдыны асаныңа дегенөк, Гамак Ханжарович, гарны эшегиң гарны яла, масгара эдер, валла! Большевик дниенң сырдам, агажет... идея гөрө-де гөрмегей болма-ла. Велдурдынкы ялы гарны болан киши революция этжекми?

Гамак Ханжар ажы йылгырып, кечжиклөп сорады.

— Диймек, сен пикириңе гөрө, большевиклер узын бойлы, сайырдын, агажет адамлар болмалы-да?

— Хэ, идея боюнча положител гахрыманлар овадан боля, Гамак Ханжарович.

— Өзүң ялы гөрмегей, дешли пнядалар дийсене...

Гамак Ханжар гөрежи билен башдан-аяк Сейдалының боюны өлчеге алды.

Сейдалы режән ген дэлдигини анып, ховсала дүшди.

— Сизиң шофёрыңыз нэдер?

Гамак Ханжар хыялындан унсүни совмав жогап берди:

— Ишчи сынпының векилини асмага идея боюнча хақымыз ёк. Сейдалы жан, сен маслахатын уммасыз догры, шу гөрүнйән адамлан арасында өзүнден гөрнүклиси ёк, сени асмалы бorus. Деррев бар-да эгниңе шинель гей, большевик бол.

Сейдалы ыза гесди.

— Мен мунча йыл театрда вшлөп, хызмат гөркезип, Гамак Ханжарович...

— Тайыч большевик болуш етишдиң, хайда, вагт гидип баря.

Сейдалы өзеленди.

— Ораз Шаларович мени танаяр-а, гелшиксиз болар.

— Биз оюн ойнаяс. Шу гүн ат меселәнем чөзйән, сең бәхбидик? би затлар.

— Бөврегим харап, давление берйә, башашак дурсам ганым бейнә урар.

— Сересап асың диерин.

— Гулак асмазлар, Гамак Ханжарович, шо ексу-рун алкашлан элине бермәң мени, харам өлдүрерлер.

— Он минут гайрат этсен боля, ат алып берйән, дүшүн-ә, хайван болма!

Сейдала грим эдип, эгинбашыны чалшырып отур-мага пурсат болмады. Башына көне гулакжын, эгнине агыр шинель, аягына эдик гейдирмәге етишдилер. Билини кемер билев мэкәм гушап, асмага алып гитдилер.

Гамак Ханжар оңа соңкы гезек гөвүнлик берди.

— Театрын оды билен гирип, күли билен чыкян адама эртиринч өзүнде хорматлы ат берелиң диерин.

Сейдалы оңа ынанярды.

Үчүнжи гөрнүш башланманка Гамак Ханжар Ораз Шаларовични гапдалында аркайын отырды.

Сахна сырыландан гукат зал ояңды, хүмүрди башланды, соңабака томашачылар хикирдешип, дүйпде гөзгыны башашак асылгы дуран Сейдалыны бири-бирине гөркезип, ақларын штабында довам эдйән йыг-нага үнсем бермедилер.

Гамак Ханжар:

— Ораз Шаларович, трагедия башланды — дийди. — Ана, шо башашак асылгы дуран, яңкы мең большевик дийәнним.

— Хәзир өзүн асып гайдан болма.

— Ақлар оны яны эле салан болмалы. Индики максатлары яш Совет хәкимиятини агдармак, план бичйәлер.

— Би, отуранлар галмагал турзуберди-ле.

— Томашачыларымызын медениети бираз бәрден гайдяр әнтеқ. Хакыкы трагедия башлансын, галмагал, гүлки ятларына дүшмез.

Гамак Ханжар хакыкатда томашачының гүлмегине эсас бардыгыны боюн алып отырды. Сейдалыны эмел-сиз асыпдырлар. Шинель ашак сырылансоң үтүклә

жалбар гөрнүп дур, галстугыны айырмага-да етиш-мэндирлер. Хей, бир коллективде ишлешип йөрөн ел-дашышызы бейле гөзгыны эдип асмага ненең дөздү-низ дий, доңйүреклер? Гоюн сойланда шейдип асыл-ыр-а. Асанызда эли ере дегер ялы болсун дийип Га-мак Ханжар гөркезме бер-дэ. Ере дегме ниредел Гөргүли, голларыны халланладып дирег гөзлейэр. Эййэм ганы бейнисине урандыр, гөзлери петрәпдир. Прожекторам гөни йүзүне тутупдырлар.

Ораз Шаларовиче-де томаша етишди.

— Бех, о асылгы дуран орунбасарың ялы-ла, ол артистлигем эдйәмиди?

— Театрың босагасындан әтлән адам артистдир, Ораз Шаларович. Сейдалы гөрмегей, сыратлы адам болансоң большевиғың ролуны ойна дийдик. Больше-вик дийип бедрой бирини асып гойсаң гынанжак бар-мы? Әхли тарапыны өлчөмөсөң, сунгат дөредип бола-вок. Ене шу адамлара берекелла диймели, беренин аз. Биз Сейдалыны хорматлы ада-да хөдүрлемекчи, сиз тарапданам гаршылык болар өйдөмзөк.

Гамак Ханжарың теклиби Ораз Шаларовичин үй-сүнө етмән галды. Ораз Шаларович Сейдалының да-янч исләп, әллерини ере етиржек болуп хорланышы-на, гапдалда түпөңли дуран солдата: «Бошати!» дийип хемле атышына хезил эдип гүлди.

— Сен былан барыны артис эдипсиң, Гамак.

Солдатам йөне дураймады. «Сем бол!» дийип, Сей-далының ягырнысына әдикли аягы билен депип гой-берди.

Залдан шовхун гөтерилди.

Ораз Шаларовичем кем отурмады, аркан гайшып гүлди, арасында май тапып, Гамак Ханжара гөпөм атырды.

— Шүй-ә болайды! Трагедия диенизде-де, гүлер ялы ержагазы болмаса боланок. Орунбасарың-а ар-тис болжак.

— Хөвөслөндирсек, адамлаң этмежек зады бол-маз, Ораз Шаларович.

Ене Гамак Ханжарың сөзи үнсүз галды.

Ямав ери, ак офицерлерин ролунда ойнаяң актёр-лара алжыранчылык етишди. Олар сөзлеринин дин-ленмейәндигини биленлеринде, залын үмсүм болары-на гарашмалымы, я-да довам эдибермелими, нәтжек-

лерни билмән жансерек галдылар. Найынжар халда Гамак Ханжара середйәрлер, ондан ышарата гарашырлар. Акмаклар, Гамак Ханжар нәтсин! Сахнада дуран сиз, зал сизе середйәр. Ягдая гөрә болун-да, ойнуң акымыны элинize алын. Сиз офицер-ә, сиз солдаты сем эдип билиәниз, Сейдалыны айрың, онуң харам өлүп баряныны гөрийәниз-ә, гарагыңыз гапык дәл-ә! Этмезлер, олар режиссерсыз гымылдап билжеклерми! Өзлеринде пикир ёг-а би хайванлан!

Сейдалы пақыр урунды, урунды, ахыры бошадың дийип, зала йүз тутуп гыгырмага башлады. Солдат ене хемле атып барды, ене депди. Онуң чындан деп-йәндигини Гамак Ханжар билип отыр. Гечен ай репетиция гелмедин дийип, Сейдалы оны айлык премиядан кесипди. Хәзир ол Сейдалыны өлдүрмөгә-де тайырдыр.

Солдат сахнаның беемчисине өврүләйди. Инди ол салы гүлдүржек болуп, хораз кимин петекесини гайшардып, ики яна гезмелейәрди. Хер гезек Сейдалынын гапдалындан геченде:

— Гапыл, сем бол! — дийип хемле атды. — Ахыры мен гириме дүшенсин, өлмән сыпасын ёк. Хожайыңкан эдениң өнүнден гидйәрди, бизем гөр-дә инди.

Ораз Шаларович:

— Шү артисин-ә зор ойная — дийди.

Масгаралык сон башланды.

Солдат эльетерден геченде Сейдалы гарк болуп барянын самандан япышышы ялы онуң әдигини гарбады. Солдат аягыны бошатжак болуп дызады. Бошажак гуманын бармы, Сейдалынын эли атагза дөнди. Солдат йыкылды, шонда-да Сейдалы гойберенек. Залын шовхуны оларын гарпышыгына айратын бир гызык берди. Ахыры солдат аягыны бошатды, әдик Сейдалынын элинде галды. Сейдалы бир угур тапып, әдиги солдатдан айлап зынды. Әдик солдата дегмән, сахнада ашып, биринжи хатарың өнүндәки бошлуга гүтләп дүшди. Өндәки хатарларда отуранлар гүрре өрүп, әдигин дүшен ерине гарадылар. Ере дүшен задын хахыкатданам әдикдигине гөз етирип ынжалдылар. Гөрөнлер гөрмедиклере хабар берди.

— Чын әдик-дә, кирзовой әдик.

Бир етгинжек әдиги сахна оклады.

Солдат әдиги геймәге отурды, зала йүзленип динин кейпини гөрди.

— Адамлар, гөрүн, би балшавигиң болшуны, асыл-асыл, жаны бокурдагына гелсе-де, тоба дийжек дәл, башарса зыян этжек.

Сейдалы чарбайлык әдени билен хич ват газам-мажагыны билди өйдйән, сесини чыкармады. Нерессе ыкбалына кайыл болайдымыка?..

Ораз Шаларович:

— Айырман оны, дурсун — дийди. Ол ене-де Сейдалыдан томаша гарашярды. — Гамак, менем саңа бир революционер иберейин велин, шу орунбасарыңы асынып ялы шонам асып гойсана.

— Асанымыз билен томашачы гынанар өйтсеңиз, иберип, асмак биз билен.

— Ханы, орунбасарыңы асанын билен ил гына-найдымы?

— Биз большевиги асдык, Ораз Шаларович.

— Мең ибержегимем большевик дий-де асай.

Ораз Шаларович лах-лах гүлди. Ол әййәм ибержек адамыны Сейдалың орнунда гөрүп, томаша әдип отырды. Ол адам гарынлакды. Бәш минут асып гойсаң ичашы агзындан гелер, гөзи ханасындан чыкып, дили салланар. Шейле вежера ягдая дүшәймесе, ол амана гелмез, адалат гөзлейән киши болуп, биргиден еңилкелләң башыны айлар йөрер. Ораз Шаларович өз обадашларыны ёкары везипелере чекйәрмиш, колхозлары ала тутярмыш, мынасып дәл адамлара Зәхмет Гахрыманы диен ат берленмиш. Би гүнәлерден соң пара аляр диймекденем чекинмез. Диййәнчә гарашып йөрмән, онам шу большевигиң гүнүне салынса нәдйәр. Өзүн-ә сахнадан ас, тарапдарларынам залда отурдып, томаша әдиң дий. Адамлар трагедияның нәмедигине шо халат мазалы гөз етирерлер, гүлжек тапмарсың. Былаң этжек болян затлары гүлки. Хава-да, былар оюн ясап, шондан чөрек ййип йөрән адамлар...

Ораз Шаларович асылгы дурав большевигиң суслуга дүшенини унамады, әнтек онун гаршылыгына гарашярды. Гаршылык гөркездигиче адамлар онун эзәт чекйәндигине дүшүнмелиди.

Ол бираз гыссанды.

— Би большевиғиң соңы нәм билен гутармалы?— дийип сорады.

— Өлмели, трагедияң дүзгүни шейле.

— Жебир чекмесе, оң өленине ким гынанжакмыш? Айырмаң, дурсун шейдиң.

Трагедияның соңуна ченли Сейдалының голайына баран болмады.

Оюн гутарды, Ораз Шаларович хошлашып дурка:

— Трагедия гойжагыңыз чыныңыз болса, өлдүрйөннизи чына беримсиз өлдүрйөн — дийди.

Оюн гутаран десине «Тиз көмөк» чагырып, Сейдалыны сыркавхана угратдылар. Оун ярты гөвреси ысмаз болупды. Гамак Ханжар өз янындан сунгат хемише пида талап эдйэр диен пикири тассыклады. Өл газетлерде берилжек хабара бисабыр гарашды. Хабарлар газетлерин гөрнүкли еринде чап эдилсе-де, бир ягдай онун мыррыхыны тутдурды. Трагедия гоюлды диймэге дерек комедия дийип языпдырлар.

Гамак Ханжар редактора жаң этди.

— Сунгата дүшүнмейэн болсаңыз дүшүнйенден сораңызда боланокмы? — дийди. — Ойнуң соңунда онча мазары гөрүп дуркаңыз, комедия дийип язмага ненең ынсабыңыз чатяр?!

Редактор йөвселлемеди, айдың жогап берди.

— Ораз Шаларовичиң хезил эдип гүлүп отураныны бизем гөрдүк. Шонун ялы адамы гүлдүрйип билйөн ойна утанман комедия дийсе болар.

1990-нжы йыл.

КОМЕДИЯ

Сатирики хекая

195...-нжи йылың гүйз гүни белли актёр Шыхмырат драматург достуның салкын ховлусында отурандыгына гарамаздан, алып гелен газети билен йүзүни елпеди. Оун жуда ыссыланда я-да гыссага дүшенде йүзүни елпемек эндигине досты беледем болса, галапын эли газетли гезип йөрмесини дине елпевач гөрек боланы үчин эдйэр дийип билжек дэлди. Көчөден барян шляпалы адамың элиндэки газете медениетли-

лигин хем окумышлыгын нышаны хөкмүндө гаралар диең пикир эңтек ил арасында йитмәнди.

Актёр башына дүшөн ахвалаты достунын сорарына сабыр әтмеди.

— Гурбан Бабаевичин янындан гелйән — дийди. — Гыссага дүшүндир өзи, соны эйгилик билен гутарса ягшы... Дурмушда хер кимин гөтерйән йүки бар, чакындан артык йүк урсаң, дүе жанаварам багырыберйә, адам оглы нейлесин! Театрын агыр йүкүни чекип йөрүн-ә мен. Бизин йүкүмизи терезә салып боланок, шо ери карам, сунгат дийилсе аграмсыз бир затдыр өйдйәлер, самандыр өйдйәлер, йөне саманынам аграмы бар-а. Бир акмак: саманын бир тоннасыны гөтерин диййәмиш.

Актёр бу сөзлери сахнада монолог айдяң шекилде, зейренч билен сүндүрүп айтды, соңам саяда ики яна гезмеләп башлады. Драматургын гөвнүне, ол хемише дуран ерини сахнадыр өйдйәр, айдяң сөзлөрөм ойнаң ролларынын бирине дегишли ялы. Чага кимин ынанжаңлыгы махал-махал оны гүлкүли ягдайда гөркезсе-де, пәклигине зепер етиренокды, гайта шол махал оңә небсин агырып, дүшүнесин, чын йүрөкден хемаят бересин гелйәрди.

Бу сапарам шейле болды.

Актёр дешли гөвресини салпы гөркезйән йүпек кителинин иликлерини яздырып, дөшүни елпеди.

— Гурбан Бабаевич маңа эсер яз дийди. — Ол бу хабары кинаясыз айтды, өзүне дийлен сөзүн чыңданлыгына шүбхе гоймады. — Языжылара гахары гелилдир. Эгер языжылара гахар эдени үчин маңа яз диев болса... онда-да маңа диймежек ялы, мен актёр-а, мен образа гирйән, айдяң сөзүми язяң башга адам, сиз! Гурбан Бабаевич дүшүнйәндир-ә муңа!.. Инди шейдип келле дөвүп отурмалы-да... дүшүнишмәге-де май болмады, май болаянда-да терсине дүшүнер, ол адама белед-ә мен: дийди — гутарды! Сөзүни гөгертжек болар. Өнүнде список ятыр, алажым ёк, гардаш!

Аңырсы ики айдан Москвада әдебиятын хем суагатың улы гөздөн гечирилиши башланярды. Элбетде, онуң үстүнлик билен гечжекдигине хич кесин шүбхе әтмейәндиги белли зат. Хорматлы ада әе болжакларың, орден-медаль дакынжакларың списокы биреййәм тайяр. Шыхмырат хайсы списокга дүшенини аныклап

Билмән көсенип йөрөнләрннң списогына гиренок. Ол халк артисти днен ада эе болмалыларынң списогында дурды.

— Гөриплерден горкым аз дәл, шолан оюн гурья болмагы гаты әхтималдыр. Актёрлыгыма ат дакым билжәкми олар? Я мен ичйәнми, чекйәнми, хелейиң ызында ылгап йөрөмок. Эсасы ишинден үнсүни совмалы дийлип әдилйән болса, ә-ә? Аклым хайран, Гурбан Бабаевич гөриплик әдибилмез-ә маңа... Эгер шоңа-да тәсир әдибилйән болсалар, олары зор гөрмели. — Актёр башыны яйкап, әлиндәки газет билен дызына урды. — Адалатсызлыгам эмгек ялы бир зат-да, гөр-ә, гарашмадык махалынң гапдалындан чыкя.

Драматург достуны пажыга салан ахвалатын аныгына етди.

Идеология ишйне ёлбашчылык әдйән Гурбан Бабаевич биргиден адамы кабинетине чагырыпдыр. Чагырыланлар килең ил арасында таналян адамлар. Хер ким мертебесиниң ёкарыдыгыны мазамлаян гөрүшде анырдан апаң-апаң басып гелсе-де, Гурбан Бабаевичиң белент хем агыр гапысыны ачанларында бада-бат үйтгәп, гиң кабинетиң эесинден песдиклери ни мейлетин боюн алмагын өзлери үчин якымлыдыгыны дуйдурмага ховлугярдылар. Бу аламант олары пархсыз көпчүлиге өвүрийәрди.

Гурбан Бабаевич гашларыны чытып, якымсыз гүрүңе гарашмалыдыгыны аңлатды. Йыгнананлар онуң себаби хакда ойланман эййәм айдылжак ажы сөзлери сабырлылык билен диңлемәге кайыл болуп отырдылар. Гурбан Бабаевичиң кимдиги, ниреден гелиң бу белент күрсә эе боландыгы, онуң нәхили әхенде гүрләп, такмынан нәме дийжеги отуранлара аянды. Онуң аслы кәри орта билимли агроном. Йөнекей агрономлыкдан МТС-иң директорлыгына ченли өсүп етшенини өмүр ёлунын ирки пурсатындакы үстүнлик хөкмүнде ныгтайрдылар. Соңра партия мекдебини тамамлаяр. Сәхел салымдан облысполкома орунбасар беллейәрлер. Бирденем, аслы кәриниң агрономдыгы яда душен ялы, оба хожалык министри әдйәрлер. Министр дөврүндев сөз ачыланда, ширеден чекинмәв ак йүпек костюмы билен говача кешлерине гирип ги-диберйән экени диердилер. Министрлер Советиниң башлыгының орунбасары болуп ишләнде халкын ме-

дени дережесини өсдүрмөкдө битирен хызматларга барада ятда галарлык зат айдылмаса-да, идеологияшынни эле алан дессине пайтагтын улы театрында тайярланан тэзе ойны рехимсизлик билен ятырды. Сясы тайдан бейниси бекемедик яш режиссёр сахвада ак телефон аппаратыны уланып, гүнбатырың буржуазиясына хәсиетли алааматлара баш гошупдыр.

Гурбан Бабаевич сөзө башламазындан өңинчә диварларын өңүндө хатар гойлан отургычлары долдурьп отуран адамларын йүзүне экөн-екөн гарап, айдылжак сөз хеммәңизе дегишли, диен маныны берди. Сонам месайы әхенде:

— Ярамаз ишлейәс, ёлдашлар — дийди. — Жогапкәрли экзамене тайярлык ишлери план боюнча алынып барланок, гижә галяс. Түркмен халкына әдебиятта ве сунгатда газанан үстүнликлерини Москвада гөркезмәге хукук берилди. Сиз велин, шейле важып сыясы чәрәниң хакыкы мазмунына энтөк герегинчө гөз етирип билеңзөк. Дүйн пилормониянын программасына йөрите барып серетдим. Пилормонияның деректири, тур еринден! — Буйра сачлы гарынлак адам зөвве галды. — Сенин хожалыгында ягдай ярамаз, ёлдаш деректир.

— Дүзедерис, Гурбан Бабаевич.

— Нәмәни дүзетжек?

— Ярамаз ягдайы дүзетжек. Йөрите барып, бизиң программамызы гөрүп гайданыңыз бизи бичак бегендирди, Гурбан Бабаевич. Коллективимиз сизин гөркезмәңизе гарашып отыр.

Гурбан Бабаевич өз гөркезмесине гарашыляндыгындан миннетдар болса-да, алаамат бермеди, өңкүден бетер гашларыны чытды.

— Сең пилормониянда «Бибижан» танс эдилйә, «Пыяла» танс эдилйә, эмма бизиң дөврүмизин гуванчлы алааматларыны гөркезйән танс ёк.

— Болар, инди болар! Анык гөркезме берениңиз үчин миннетдар, Гурбан Бабаевич.

— Инедөрдүл гәмикләп әкмек усулы нәмеден ыбарат, айдып бер бизе?

Гарашылмадык совал директоры сөңселеден ялы өтсе-де, бада-бат айналмагы башарды

— Гөвы усул! Колхозчылар ве колхозчы аяллар

голдаялар шоны, Гурбан Бабаевич, бизиң коллективимизем голдаяр.

Директор жогап берсе-де, дуйдансыз совалың нәме себәбе йүзе чыкандыгыны аңып билмән көсенди, гысанжына төверекдәкилерин йүзүне ховлукмач серетди, йәне өз дердинь өзүн чек диең алааматдан башга аат дуймады.

— Эйсе, говы усулы танс үсти билен гөркезин болмаамы?

— Болар! — Еңиллик билен берен вадасының ызында дурмак меселеси пайхасына етишенде директор йөвселледи. — Би гөркезмәни танс ансамблының өңүнде программа эдип гоарыс. Олар, Гурбан Бабаевич, танс сунгатыны эсасан адамың дуйгусы билен баглаялар. Сунгатың өз дили, өз чеперчилик кануулары бар.

— Диймек, сен мени сунгатың кануңларында бихабар адам хасап эдйән-дә?..

— Эк, мен... мен...

— Сунгатың кануны элътемез галадыр дийжең болярмың? Ханы, орта чык сен, чык, чык! — Гурбан Бабаевич халы дүшелен бошлугы гөркезди, өзем еринден турды. — Шу отуран адамлары квадрат боюнча нызама дүз. Туруң, ёлдашлар...

Хер ким гелшиксиз ойна гатнашмага межбур эдилени үчин гапдалындакының райдашлығыны күйсейән шекилде утанчлы гарап, буйрулан ере йөнелди.

Директор адамлары дурмалы ерини гөркезени билен онман, тә гөвнежай дурянчалар гапдалында айрыланокды. Соңам рапорт берди.

— Дурдулар, Гурбан Бабаевич, эйләгем хатар, бейләгем хатар. Он ики адам, алты квадрат!

Гурбан Бабаевич хатарлары канагат билен сыналады.

— Шу хатарлары говача хатары дийип гөз өңүне гетирелиң — дийди. — Хер адамам бир говача гәмиги диели. Гәмиклери танс этдирип болар-а.

— Шуларымы?

Директор дуранлары буйрук бермәге хәзирленди. Гурбан Бабаевич довам этди.

— Хатарларың арасыңдан күлте басың трактор гечсин, сувчулар гечсин. Бежергиден соң гәмиклер бой ала, шоңа дуйгы дий-де дүшүнәй.

Ортакы хатарың ызында дуран мандайы сакар кинорежиссёр үстүни етирди.

— Шатлык дуйгусу диймели, чага-дагарны дойсо шатланяра, хе-хе..

Гурбан Бабаевич онуң хемаят бержек болмасмиң каламады, дуйсун диен маныда гашларыны чытды, эхенине ёвузлык аралашды.

— Гәмиклер шатлык тансыны ойнарлар.

Директор Гурбан Бабаевичиң кейпини гөтөрмөкчи болды.

— Шатланың-да, ёлдашлар, шатланың, дуран еринизде бөкүберин.

Илки өзи бөкди; кинорежиссёрыңам бөкүп, башлашыны гөрүп хөвесленди; хө диймөн хеммелерин бөк жегине, улы кабинетин шатлыктан должагына бегенди. Эмма белли языжы онуң тамасына талая салды. Ол протест хөкмүндө хатардан чыккыда, дил ярмай, ерине барып отурды. Дуранларың гөзүне онуң бөрү болмазлыгына яшыңын эллиден гечендигинден хөм бетер дөшүндөки ловурдаин лауреатлык нышаны эсас болды. Гурбан Бабаевич языжының эсгермезчидигинө чыдамады.

— Бөкү-үң! — дийип гыгырды. Бу сапар бөккөндөрин саны бөш-алта етди, бөкмедиклерем гымылдысыз дурмага чекинип, гөврелерини херекете гетирдилер. — Анырсы бир хепдөн ичинде шу танс тайяр болсун!

— Болар, Гурбан Бабаевич!

Директорың жогабындан соң бу меселәниң чөзүлендигине хич ким шүбхе этмеди, йөне кабинетдаки дартгынлы ягдай хас гүйчлөндү. Гурбан Бабаевич

— Языжылардан ким бар? — дийип, ерликсиз совал билен олары эсгермейэндигини дуйдурды. Йүз кешбинден хениз йигитлигин аламаты гитмедик, даяныклы, гөрмегей адам еринден туруп, мугаллымың кәйинжине гарашян эдепли окувчы кысмы тайяр дурды. — Языжылар нәче китап язды?

Языжы совалың берлиш эхенине дүшүнмөн бирбада сәгинди, йөне гошмача дүшүндиришин болмажакдыгына гөзи етенден соң жогап бермәге гыссанды.

— Би гүн-эрте иң сонкы китап чыкяр, шоңлук билен улы сынага габатлап чыкарылмалы китаплардан йүз процент дынярыс. Чыкан китаплар бадабат Москва ёлланяра, чыкыш этмели адамлар эйям окуп йөр-

лер, күнде теплешип дурус. Танкытчыларын биря Украина гиден экени, эжеси өлүпдир, ашыны-сувуны бердиги гелер, эгленмез дийдилер. Ол адам поэзиямыза баха бермели, хемме ерде пикири динленйән адам. Бу мөхүм ише мешхур танкытчылары чекжек боляс. Элбетде, оларын талабы ёкары болар, шоңа гарамаздан, пикирлерин эсасан положител болжагына ынаняс, себәп дийсен, бу угурда-да гөрмели адамлары гөрүп, алада эдип йөрөн ёлдашларымыз бар.

Гурбан Бабаевич канагатланмады.

— Шу йылын довамында сең языжылан нәче китап язды дийип сораян. Ёлбашчы хөкмүндө өз хожаылыгында кимин нәме эдип йөренини билмели сен!

— Гурбан Бабаевич, йыл энтек гутаранок.

— Гутаранда нәче китап язылар?

— Языжылар ишләп отырлар, Гурбан Бабаевич.

— Языжылан ярамәз ишлейәлер! Нәме себәбе улы китаплар язылман, бөлек-бүчек затлар языла? Оқыжыларымыза галың китаплар герек. Китабы эле алансон бир ай, ики ай окасын, хезил этсин. Китап чалт гутарса, оқыжыларын гынанындыгындан сиз бихабар. Ёлдаш лавурят! — Гурбан Бабаевич ганс этмедик языжа йүзленди, лауреат еринден турмады, айдыберден маныда габагыны галдырмак билен онды. — Сенем сонкы дөвүрдө бөлек-бүчек язып башладың.

— Бөлек-бүчегин ады бар, хекәя дийин, повесть дийин.

— Биз сенден улы эсерлере гарашяс. Үч том китап яздың, дөвлет байрагыны бердик. Инди сен дөрт томлук китаба топулмалы, сен велин, өңе гидеок, ыза гайдян. Сенден оқыжылар нәразы, бизем нәразы. Небитчилер хакда улы китап язжак дийип сөз бердин, ынандык, хенизе чевли китап ёк. Небитчилер сөзлеринде тапылып, хер йыл пландан дашары миллион тонна гара алтын чыкарырлар, сен хачан сөзүңде тапылжак?

— Чепер эсер ерин астындан чыкарылян небит дәл.

— Сең чепер эдебиятын гара атынданам гымматы инди? Гара алтын ишчилер сынпынын асыллы эхметинин мивеси, оңа жембаха гарамәга ругсат бермерис!

Лауреатын гапдалында актёр отырды, Гурбан Бабаевич йүзугра оңа йүзленди:

— Сен нәме язаяң?

Эйһәм аяк үстүнде дуран актёр голларыны язып, өзүңе догры. дүшүнилмегини товакга эдйән шекилде:

— Мен язамок, Гурбан Бабаевич — дийди. — Мен ойнайаң.

— Бес эдиң ойнуңызы! Сенем яз!

— Язарыс, хөкман язарыс.

Актёр шол пурсат Гурбан Бабаевичиң деминден еңиллик билен сыпаныңа монча болса-да, берен вада-сының эзъетини соң, гиң кабинетден чыкканда дуйды. Ховсала оны драматург достуның янына гетирипди.

Болан ахвалаты башдан-аяк гөз өңүне гетирип отуран драматург:

— Мундан говы комедияны тослабам тапың болмаз — дийди. Актёр дүшүнмеди. — Исле биле язалы, исле еке өзүң яз, көмек эдейиң.

Актёр өйке этди.

— Мен сең яныңа чынлакай гүррүң билен гелдим, сен муны комедия өвүржек болма. Елбойы пикир эдиң гелдим, Гурбан Бабаевичиң айдан усулы аматлы алы. Агрономлар билен душущалы. Сен конфликт тапмага өкде, галан зады мен бойнума. Баш ролда-да өзүм ойнайың.

Гурбан Бабаевич билен соңкы душущыкда актёр оны бегендирмәге ховлукды.

— Менем язып йөрүн, Гурбан Бабаевич.

Гурбан Бабаевич дүшүнмеди, геңиргенди.

— Нәме язаяң? — дийди.

— Эсер язаяң.

— Хә, газанжың азлык эдйәми?

— Эк-эк, Гурбан Бабаевич, газанч үчин ишләмзөг-а.

— Бейле болса, эсери языжылар язар, сен ойнабер.

Актёр Гурбан Бабаевичиң өңки душущыкда айдан сөзүни унуданына гең галды, догрысы, гынанды. Ол соңкы гүнлерде языжылығың хөвесине дүшүпди.

1990-нжы йыл.

ЗӘХЕР

Авчынын хекаяты

Өңүн оюн билдим, соңун пуч билдим.
Магтымгулы.

Би дүнъеде айдылмадык сөз ёк, «Көне душман дост болмаз» дийипдирлер. Мен шү дердими көне душман дийип билиён, не деп боля, не өлдүрйө, не түлдүрйө. Демигысма диййәлер муңа. Отуз йылдыр чөрнөшип гелйән. Кеселиң бир намарды болжак экети би, сөхел ерде демиңе япышыя. Бай-бай, алабахарда муң дәлилигини гөрсең! Яман алгылы ялы, тей, бокурдагындан элини айранок. Деми согрулып баряка адам пахыр гыгырыбөрйә: «Хей, алла, языгым нәмедир, алсаңам айдып алаверил!» дийип, дивара дырмашып барянысн. Ене эпедирин маңлайындан дирәр, өй, дерманын говусыдыр, атан десине дамарлаң юмшап, гурсагын гичәп, асыл бар-ә, о дүйнәң ачылаң тапысыны япдыраяр, ёгсам болмаса, «ышыксыз түйнүги ёк гараңкы жая» дүшәймегиң әхтимал-да! Бирки йыл бәри эпедиринем гыталды, кеселден башга зат гыталып баря, хав. Соңкы эпедиринлерин өңкүлерче даш ёкдугынам айдайын, гөвнүме болмаса, кадасына гарап дермана гошулмалы затлар кемтеррәк гошуляя ялы болуп дур. Өңки гүйжүни дуймамсон айдайян. Арада бири: завутлаң чыкарян дөкүнини көп дөкдүгиңче топрак шоңа өвренишйән экени дийди, өңки гүйжи боланок дийди. Шондан чен тутсан-а, гең гөрер ялы задам ёк, би мең дердимем өвренишер ялы зада өвренишмели. Шүйл-ә эжизлетди болса-да, өнем-ә арлы томсы сыркавханада гечирдим. Хәй, өзи, маңа би тайдан сыпма ёк өйдйән.

Илки геләен бадыма бир догтора барла дийдилер. Мен ялы көне кеселлини барлап отурмагын деркары ёг-а, хашлап, демими ики эгнимден алып отырын. Әй, түвелеме, битгинли пъяда, элиниң аясы гапан кечесиниң айтымыча бар, күкрегимден басды вели, тас юмрупды.

— Мерген ага, капитал ремонт этмән гойбермерис сени — дийди.

Зынжырлы трактор сүрйән тоншым ядыма дүшәй-
ди. Алты айың ичи, уссахаңа гатнап бизар болды,
тракторыны капитал ремонтдан чыкарып биленок.

— Иним, запас шайы өзүн тап диймесеңиз бодя,
галан зада мен кайыл — дийдим.

Би дерт маңа совуқламадан галан хусур. Гышын
яңы башлан махалы, ирден турсам, гүлләп гар дү-
шүпдир, тәсин болуп ятыр. Авчыны өйде саклармың
онсон, ябыны мүнүп елкә сайдым чөлө. Товшан тап-
жагыма ынамым бар-да. Көне жар барды, шундан
гечейин дийип инсем, оңа-да сув кован әкенлер. Ял-
паграк ерини пейләп гечәймекдә хыялым. Әмгек
болдумы, не бела болды, ябым бүдрәп, сува башашак
гайтдым. Шенбеде чыкмасаң болайжагыңдыр дийип
кәйивийән. Шенбе — шов дийипдирлер: Хәлки бир,
өзүн көтеклемек үчин тапылян сөзле-айт, шенбә;
гарашып отурянчаң гар эрәп гитжек. Ябы жанавара-да
ики-үч гамчы чадым шонда, адамың гахары гурсун!
От якып, эгинбашым чалыгянча гарашдым. Авун: гы-
зыгы билен о махал билмәндириң велиң, совук он ики
сүннүмден гечәен экени. Үч товшан алып, яссынлар
оба доландым, эртир турсам сүннүм ховур аля. Әй-
кениң ики гапдалына-да совук дегипдир дийдилер.
Шонда богазымда галан хышырды хи-ич айрылмады,
күкрегим гысылды дурды, ахырам демигысма язды.
Махалында жаныңы аямалы экениң дийәлер, жан
аямага би адамлаң эли дегдими! Бир гүн башлык
чагыря дийдилер, барсам йүзүни авсыл деген сыгрын
йүзи ялы эдип отыр. «Я колхозын иши, я-да ав, ики-
синден бирини сайла» дийди. «Ав» дийдим. «Колхоз-
дан гөтерил» дийди. Гөтерилибердим. Лесхозда иш
бар экени, горовчы эдип алдылар. Гапдалыңдан бир
делилин болмаса, ав билен чага экләрмин. Тилкин
дерисине берйәнлери ики-үч манатдыр, көне пулун
хасабыңдан айдың. Шагал көп заячылык эдйә, гыр-
малы дийленсон бахасыны бәш манада галдырдылар,
көне пул билен. Гүжүгини гетирсенем берйәдилер шо
бәш манады. Хер ганжык биргиден чага догурия, ша-
галдан бираз газанылаймаса... Әй, олам ав дәл-дә.
Көп болсун, аз болсун, хер жандар худайың буйра-
ныны догуриандыр, Мерген, сениң би эдйәниң залым-
лык болмасың диййән өзүме. Жандарлары бипарх
гырып йәрсүн, худай шон үчин саңа жеза берйән

болса нә биләән? Ынсаны ярадан худай хайванам ярадыпдыр, ынсана гарашык эдйән худай хайванам гөзден саяян дәлдир, хасабыны йөрөдйәндир. Огурлык зат иййән ялы, хачан гөрсең бөврүч инкисли. Беллиснини эдейин-ле дийдим. Билиминни Бухара медресесинде чыкып гелен ишан барды, шона сала салдым. Ә-әй, билимли адамлаң ыря сөзи бармы!

— Мөрген, эгер ав ишинде гүнә бар болса, Адам атадан бәри би кәр йөрөдилеп гелинмезди. — Соңунданам бир ғымсалы суңшурып гойберди. — Озалебетде дүййәнин мөр-мөжегини аллатагалла адама багш эдендир. Адама яранып, адамың дердине ярап билселер, оларда тайры максат болуп билмез. Адам ислесе, оларын этини ийсин, исле, дерисини алсын, исле, сатып хайырлансын, би ишлерде гүнәкәрчилик гөркөзүлмәндир.

Өмрүн узак болсун, ишан ага, сизин кимин дана адамлаң энтегем бардыгына шүкүр! Шундан бейләк аркайын гезибермели ялы велин, озалында хер кимин ясалышы боляндыр-да, шүбхе дийлен нәгехан калбымдан оварра болуп гидәймеди, би бир мейдан кысмы ёкнасыз зат болжак экени.

Қакамның доганы авчы адамды, Жума кака диердик оңа. Авчы адам геплемсегрәк боляндыр мен ялы, о бенде ичимтапды, хер нәме-де болса, авчының биләймели тәрлерини ялтанман айдарды. «Авчы бир гүн эт иер, мүн гүн лет иер» днен сөз бардыр, шонам Жума какамдан эшидидим. Эсли огланкам, бир гүн ызына тиркәп алып гитди, гум этегинде гапан гурупдыр-да, нәме дүшдүкә, гөрели дийди. Хөкүметин хасабында дурян авчыды ол, пронта-да алмадылар, брон бердилер. Хер мөвсүмде бир тов ав этини хөкүмете гечирәймелиди, башга геп-гүррүң болмалы дәлди, табырыядыларам.

Жума какама уммасыз мерт адам дийсе болжакды, мердем болса, тазысы өленде чыдамад-ов, эгинлерини силкип аглап отураны гөз өңүмде. Ненен агламарсын, тазы говы боланда, мың перзентден пархы болмаз, гайта дүшбүлигинде, гайратында өз чагаңдан зыят гелйән пиллелери боляндыр. Әй, тазы дийсең тазыды-да! Тилкинни ковалап, узак аралыга өкиден махалы дагы, эеси барянча гарашып дурандыр, сүйрәп гитмез. Сүйрелен тилкиң түйи заяланы, жана-

вара дүшүндүрүлөн ялыдыр. Эсинин тапмажагына
гөзү етсе, өзү гөзлегине чыкар, тутан гилкисининем.
дөрт аягыны дөвүн гайдар, тачмасын дийип эдйэн
чөрсө. Хей, адамын келлесине гелжекми шу затлар!
Он энеси баш гүжүк гузлапдыр, кичисини Жума ка-
кам алыпдыр. Ин улусы билен кичисини өзүн алгын,
галаныны диләне берип гойбер днерди. Улусы агыр-
дыр, сонам уммадан гүйчли болар, кичиси енилдир,
етишенсон йындамлыгына тай гелжек жандар болмаз.

Өңи пес, арды бейик жанаварды. Авуны ковуп,
песден бейиге зыңып баршыны гөредде аягында пур-
жын бармыка днерсин, кейинге кейик ковалдыны
йормелидир. Агзы ер сермәп баряндыр. товшаны да-
гы йүзүгра гапар гидер. Тазы диенин хил-хил Дөрт
аягы дең, гулаклары гүйсүз, сүлмүрәп дуран, били
бир гысым овадан тазыларам бардыр. Овадандыр,
оваданлыгына сөз дийип билмерсин, йөне йүзүн са-
лып барярка эгилжек болса, дүндөрлүп гидер, ваң-
кырып галар, ава агзы етенок. Олаң онусы бириген-
де-де, Жума какамын өлөн тазысынын орнуну тутуп
билмез. Жума какам йөне-мөне таза аглажакмы дий.

Жанавар авы ийипдир. О махаллар бир айылганч
эмел эдилерди, тилкини көпрәк тутуп дийип, мышьяк
днер авы берерди хөкүвмет. Гүйжи гурсун, жөвөн
ялысы тилкин агзына дүшсө, тепбеди окалды билдәй,
аңры гитсе он-он бәш әдим гидер, аягыны какып
ятандыр. Зәхерден өлөн тилкин хамыны сыпырып ду-
рансын велин, гөзүңи яшардып, демини тутуп барян-
дыр, ахмал болсаң шол-а өзүнем алжак. Би эмел ха-
кыкы авуң эмели дәлди, онда-да ёкардан гөркезме
берилсе, ёгам дийип боланок. Ёгса түпөң, гапан, газы
билен тутулян тилкинем аңырсы-бәрси ёг-а, хөкүвме-
те көпден-көп гөрек, худайын беренине кайыл дәл.
Эмели тохум гойберсен болямыш дийип, укол эдилиң,
гоюн жанаварларын башына нәгүнләр салынды. Дөрт-
ден-бәшден гузласын дийип гарахеләк адам бары. О
жанавар сана итми, шагалмы бәшден-ондан гузлар
ялы, чыдамаз-а бейле зорлуга. Хернә, энтөк аяллара
бейле зорлук эдилйә дийип эшидемзөк, шоңа-да шү-
күр эдәймели.

Тилкин дериси ганар-ганар гечип дурандыр, мув-
ча дерини ер хопямыка диййән. Шәхер еринде негада
бир эгнинден тилкин гуйругыны саллап, болмажысы

болуп барян аяла душулаймаса, башга биз-э дүкандә сатылып дурлан махалына душмадык. Асыл эшидип отурсак, дашары дөвлетлере гызыл пула сатылян экен-э. Ген гөрүп отурасы зат ёк, гызыл гөрсе Хыдыр азармыш. Авчылаң хакыкы эмели билен тутулан жандар халалдыр, зәхер билен гутанын харамдыр, несип этмез.

Сүргүжи эредип, пагта чигидиң улулыгында шар ясардылар, ичине-де мышьяк гоярдылар. Гечиң гайнап дуран ичягына сокуп чыкарарсын велин, янкың дашыны яг тутар, деревем донар. Тилки мекирликде, уссалыкда пыгамберден пата алан хайван днерлер. Пыгамбер она гаргыш эденмиш. Гуралын өзүңе ягы болсун, дерин пула, гызыла дурсун дийипдир. Херхал, адамын эмели зор чыкя, она тилкем алданы.

Янкы зәхери гапламак ансатдыр өйдйәнми, бай-бо-ов, агзыңы-бурнуңы данман-а голайына-да барма! Агзыңы даңдын-да, гөзүңи нәтжек, гулагыңы нәтжек, гирейин дийсе адамда дешик гытмы. Махал-махал отурып: Мерген, сен би көне дердин бир башы шо зәхер болмасын диййән.

Тилкә ниетленип ташланан зәхери ийип, биалач өлен тазысыны гөмүп дурка, Жума какам хайваның өңүңде азыгыны боюв алды:

— «Авчы баямаз, баяса-да байнамаз» диййәндирлер. Би болшумыз болса, биз баямарысам, байнама-рысам, газанжымызам харамдыр — дийди.

Сон хөкүвметин эзи зәхери гадаган этди. Бахана-да гапдылар, зәхер ийип өлен тилкиниң түйи гачярмыш дийдилер. Түйүниң гачяны өң билненокмыды нәме! Чакы, дашары дөвлетлер сатын алмакдан боюв говлаян ялы. Шондан сон дерин аляв эдараң адамларам билгич болдулар. Тилкиң дерисини элтерсиң велин, чыра, о болмаса-да гүңе тутуп гөрерлер. Зәхерден өлен жандарын ганы доняр, деридәки дамарлар гаралып галяр. Зәхерли дерини гүм эт дийип, зыңып дурандырлар. Хөкүвмете герек боланда гөрмедик болардылар, ынха, би гүнем ынсаплы киши.

Зәхерден өлен жандарың хасабы-хесиби ёкдур. Тилки ийсин дийип мейдана ташланың билен бейлекки жандарлар ненокмы оны, алақра-да иййә, итем, шагалам иййә. Адамын өлүмине-де мүнкүр боланлар бар, вах, өз үстүме топулып гелгенсоң айдяң!

Тилкиниң какан этинден булуч тебиплери дерман ясардылар. Хайыш эденсонлар махал-махал гапыдакы теләриң үстүне маслык атаймам барды, өйде болсам-болмасам белли ерден алар гидердилер. Ики-үч санысыны чапгылашдырагадан газанда гайнадылар, чорбасына-да гуру агыра саташып, халыс йөрөмеден галан, жувдак болуп ятан сыркавы дүшүрйәрлер. Тилкиң бейнисини алыбам мелхем ясаяс дийдилер. Билден, тирсекден чыкан яраны, оңа «богун яздырма-да» диййәндирлер, шоң билен бежерйәлер.

Бир гиже ики саны моторлы йигит чапдырлып гелди. Пылан тебибе берен тилкини нәдип тутдуң дийдилер.

— Тазы билен тутдум.

— Ёк, зәхер билен тутансын.

— Ахав, иним, зәхер билен тутмак гадаган эдилди.

— Бәхбиде гезек геленде гадагана середйәңизми сиз!

Ынанмажак болялар, гөвүнлерине мүңкүрлик гидипдир. Белән көрүги, тилкиң гайнатмасына дүшүрилен сыркав жан берипдир. Яман төхметден аллан өзи сакласын. Айданыңа ынанман дурсалар нәтсе бор?

— Зәхерден өлен болса, врачлар оны бәш минутда билип берйә, гөвнүңизде гуман галмасын, бендәни өкидиң, барладың — дийдим.

Гитдилер, соң-а доланмадылар. Гайдып тилкиң маслыгыны гетирмедим.

Сыркавханада ятсан, дүнйән йүзүнде саг адам бардыр өйденөк. Биз ялы халыс мейдана, сергин хова өврөнен адамлара дерманың ысы аңкап дуран жайларда отурмагың өзи бир дерт. Хернә, ховлудагы саялаң ашагына узын отургыч гойланам бир таң зат, хачан гөрсөң тил агажың симине гонан серчелер ялы, сыркавлар хатарланшып отурандыр. Бирек-биреге дүнйән хабарыны етирерлер. Сапар атлы бир адам бар экени, яшы кырка сер уран, мугаллымчылык әдйән дийди. Хачан гөрсөң, гашлары чытык, йүзи туршап дур. Көп билйән адамлар дүнйәдәки бет ишлери дуйгур болялар. Көп оқап, көп билдигиче, адам шоңча-да өзүни бетер хорлаян ялы гөрдүм. Мең өң янымда сыркавхана дүшүпдир, икинжи ёла ятырын дийди. Өңки геленде көричегесини кесипдирлер. Ти-

кенлеринде ичинде хаса галдырыпдырлар, ирин йыгнанып, гайтадан ачмалы болупдыр, индем ярасы хаял битйэр, шоңа-да жаны янып дуран экени.

Умуман-а, мен кэинжен адамлары халамок. Бэхбидине гөрә хөкүметин дүзгүнне кэинип йөрөнлөргытмы әйсе, олар әхли кишиден алгылы ялы, хав!

Сапары илки гөрәемде, догторлара кэинип отуран экени. Былар диййә, медисинада дерек гоймадылар диййә. Гадым заманда өтүп гиден лукманлан бири, адынам-а тутды велин, хакыдамдан чыкыпдыр, ядыма дүшенде-де, шоң адына дилимем өврүлжек дәл.

Ана, шо лукман сыркавы үч зат билен халас эдип боляндыр диен: дерманлык отуң болсун, йылы сөзүң болсун, йити пычагың болсун. Йити пычак дийдиги операсия этмели дийдиги боля. Гадым дөвүрлерде-де операсия эдилен болмага чемели. Би дөвүрүң лукманлары нәдйә, Сапарың диенини айдып отырың мен, ота дерег-ә химия дийип зәхер ичирийәлер, йылы сөзем пара билен чалшырдылар, пычага гезек геленде-де, нененси боляныны менден мысал тутайың дийди.

Мен кеселими сорады, демигысма дийдим.

— Сыркаханада ятып-да кеселиңден сапланырын-а өйтме, яшулы — дийди.

— Сапланып гидерис өйдемзок-ла, хәлки бир, богул дурмаз ялы, бираз еңиллик болсун дийип гелинйә-дә.

— Еңиллигем болмаз, яшулы — дийди яңкы. — Хованы зәхере өвүрдилер, азот заводу ишләп башлалы бәри, демигысмалың саны үч эссе артды, сүйт өмйән чагалар боглуп өлйә, сеңки нәме, ынанмасаң газет бар менде, йөр, гөркезейин — диййә.

— Газетем-ә хөкүметинкидир, язып йөрмән, заводуны япаянда боланокмыка? — дийдим.

Йүзүме бир аларылып серетди. Мен ялы чаласоват адама дүшүндиржек болса, көп задың башыны агыртмалы болар өйдендир-дә, ажы йылгырып, эсли дымып отурды, соңам әхли зады диңе өзи билиән ялы.

— Япмазлар — дийди. — Өзүне хайпың гелиән болса, яшулы, би желегайларда гөрүнме, гараңы сайла, гач, болмаса өлерсиң — дийди.

— Би яшдан соң юрт тәзеләп йөрмәли, иним, маңлайдакыны гөрәймели бор.

Ба-ар диеним-ө шу велин, дабанына от басылан
ялы болайды, чөвжәберди яңкы.

— Есер манлайыңыз бардыр, гарашын отурың!
Сиз тетелли эдилене кайыл болуп отуржаклан көпдү-
гине аркайынланып, шо завут обалан арасында гу-
рулды. Алакалар өлйә-ә! Алака авуң малы дәл, өл-
сүн, гырылсын диерсин. Тилкем-ә ёк! Товшан түкен-
ди. Басым адамам галмаз. Сен боглуп отырын дийсе-
нем, алтмышдан гечдин, гөржегини гөрдүн. Бәш яш-
лы агтыкламмыз демигысма ёлугды эййәм. Манлайы-
на нәме языланыны биләй онсон! Манлайдакы гөр-
жегин шол, гөр-де отур!

— Бес эт, хав! — дийдим. — Завуды гуран мен
дәл-ә, ким гуран болса, тап-да шон үстүне гыгыр.

Эшидип отурсам, кеселинден башга-да, Сапарын
дерди гыт дәл экени. Азот завудыны япын дийип
Мескеве ченли языпдыр. Еке адамын голы билен
язылан хаты әсгеренюклар, көплүк болуп язалын ди-
йип, би тайда ятанлара хә дийдиржек болупдыр. Биз
хат язып завут япдырыляндыгыны билмесек нәтжек.
Хер ким чага эклейә, хав, хөкүвмет билен ойнун ден
гелжекми сен. Сапар кысмы бир төвре адамлар илиң
ичинден тапылайяр. Олар ялака мүңкүрлигем әтмән
дуранок. Башбозарлык эдип, или галмагала гоюп-да,
везипе алжак болянлара оба еринде-де душ гелип йө-
рүс-ә, олаң ойнуну доход йыгнакда гөрйәс.

Би гепе улы бир маны бермән йөрсен халыма, баш-
га бир якымсыз зат тапылды. Телим йыл озал бир
тилкиниң дирилигине хамыны сыпырыпдым. Дерисини
сыпыранын билен тилки өленок экени. Туруп гитди,
дым-гызыл ышарат, ганыны саркдырып баря, йыкыля-
туря, йыкыля-туря, йүреги уруп дур, ган айланып
дур, бедениң херекети галанок. Йүрегим авады гит-
ди, хә-әкь, бий-ә гелшиксиз иш болды дийип өкүндим
өз-ә... Шол тилки хәли-шинди гөз өңүме гелип баш-
лады, би нә бела болды диййән. Еке отуран махалы-
мам гөрнәйя, махал-махал гөвнүм ачылып, башдан
геченлерден гызыклы гүррүнлер берәймәм бар, яңы
бир гызыгып уграян велин, яңкы албассы гөз өңүм-
ден чапдырылып гечәййәр. Би бир задың аламаты
болмасын диййән, агзыма зәк атылана дөнйә. Бех,
би ады йитен тилкиниң сапалагыны дирикә-де гөрүп-
дим, инди мунсы нәмекән? Я мени тоба гетиржек боля-

мыка? Ери, мен тоба геленим билен сен дүниә гайдып гелйән болсадың кәшгә. Биреййәм сүнкүн гара ере гарылып гитди.

Арада бронхаларыңы ювжак дийдилер, ювмалы зат болса ювуң дийдим. Әй, хорладам өзи, демим согрулаймалы болды велин, санаглың долянча өлме ёк-да! Ысгын-мыдардан гачып, товы гиден йүплүк ялы буланып ятырын велин, шо махал харам тилки гөз өңүмде дур. Гүм бол диййән. Дирикәң хамың сыпырылан болса, гүнәң бардыр. Мең элимден өлен тилкиң хетди-хасабы ёк, сенден гайры хич бириниң дирикә хамыны сыпырмандым. Гүнәң агыр болды сен, агыр боланы себәплем агыр мадданы гоюп, жеза бердим саңа, жезаңа кайыл бол, гөзүме гөрүнме!

Гөрүнмезми! Аягы келтерәк, дырнагы, ягырнысы гара тилки бәбенегиңиң өңүнден айрылмаса нәме! Ол бизиң илиң тилкисинден дүрегейрәк, гараганда тилкиси диййәлер оңа. Тазылара гелен ягы болды. Денлешип гачып баряндыр, кесесинден сын этсен, пәсләп учян гушуң бар-да. Бир таза алдыранок. Эмгенмезем, тазыны чөпүң дашында айлар дуар, дыз бойы жоя болар гидер, айлап дурандыр. Тазы жанаварың били бурлаяр, били бурлансоң ондан тазы болжакмы! Хей, гилкиде-де бейле гүйч болармы! Тазылары улы гума элтер-де, мүндүрер-дүшүрер, мүндүрер-дүшүрер, ядаманам билмез. Хилесине бак: ики тазың арасына дүшсе нәдйә: тазыларың бири әйледен, бири бейледен, орта дүшен тилкини гапжарлар өйдйәң. Ики тазы үстүне бөкәйжек пурсаты япырлар ятыберер, бадыны саклап билмедик тазылар чакышып, ваңкырышып галарлар, тилки болса албассы ялы хондан баряндыр. Әй, бир йындам тазым барды, жанаварың билини буран шо тилкидир. Бир мензилден тилкиң ысыны аларды. Гүжүккә тазың бурнуна тилкиң өдүни чалмалыдыр, айылганч ажыдыр, жанавар чыңсаберер, чыңсанна серетме, тилкиң ысы өмүрлик бурнунда галар.

Сонабака о тилки жуда хетден ашды, асыл йөне мени ызарлады йөрди. Бир гижә чөлде галып, ав этиви сергинледип гойдум. Ериң тейинден чыкдыңмы дийсене, гелипдир яңкы, этиң бөвреклерини, ягыны ийипдир. Ийипдир таң әдипдир, гидибер-дә, ё-ёк, небир задың үстүни похлап гидипдир! Башга бир гезегем гапаны издырып, оңам үстүне шейдиң гидипдир.

Ахыр оны гапан билен эле салдым. Менен агыр жези бермежек оңа! Адам билен ойнуң ден гелжекми сен!

Гара тилки гөз өңүмден гиденок дийип йөркөм, алагадан би дүйшүмө-де гирди отурыберди. Элимде пил, пилиң үстүндө-де дериси сыпырылан ышарат жанховлуна аягыны какып ятыр. Зыңара чукур гөз-лейән. Бир баксам, пилиң үстүндө тилкә дерек эжем пақыр отыр. Ярым-яш аглап, асыл йөне зар-зелили «Барара гапым ёк, оглум» диййә. Менем гөзүмиң яшыны сакляп билемок. Эжеме бир затлар дийжек болян, дийибилемок. Нәме дийжек боланым хакы-дамда ёк.

Дер басып ояндым, агланым чын экени, гөзяшым яссыга сиңип гидипдир. Би йөнелигиң аламаты дәлдир дийдим, о дүйяде эжем пақырың якасындан тутуп йөрөндир, бендәни учмадан чыкарып зындыран болмасын, барара гапым ёк диймеси нәмекә?

Эртеси аялым ызымдан гелди, бир тамдыр нан бишир-де, төверегә пайла дийдим, гөрөн дүйшүми айтмадым.

Башда мени барлан даяв йигит соң мең догторым болды. Азот завутлы гүррүни агадым, пикирини билжек, Сапарың теенели сөзүндөн соң ынжалыгым га-чайды.

— Би затлар угрунда бармы, я жаны янанәм таңрысына гаргар эдәйдимикә? — дийдим.

— Демигысмалың көпелйәнин-ә Сапар айтманда-да билйәс. Хер ким биленини гыгырып йөрмели болса, бизем билйәс биргиден зады, йөне ругсат эдилсө айтмалы оны. Кесел азот заводуның себәбине дөрөйәрни — дәлми, оны хөкүметин өзи айдар — дийди.

— Хөкүметин газети айтса, хөкүметинң өзүниң айтдыгы бор-да.

— Мен-ә газет киминки, хөкүмет киминки, эдил хәзир шона-да дүшөмок, дүшүнжегем боламок, яшулы — дийди. Гараз, гүррүни довам эдеси гелмейәнини аңдырды-да. Менем горжап отурмадым, гепи соң ланам догторың өзи болды. — Дүйяде ярамаз эдилйән иш көп. Хеммесине ичгин дүшүнжек болян адамлар узак яшаян дәлдир, олаң кеселини бежермегем кын, хупбат яманыны берйә. Сапарам шолан бири — дийди.

Гүйз дүшди, улы ил пагта ыгыма гирди. Менем

сыржавханадан чыкып, илкинжи ёла ябымы мүнүп, мейдана чыктым, тазымам гапдалымда. Өңкү гүйч-кувватым болмаса-да, гүнде-гүнаша бокурдагымдан богуп дуранок, шоңа-да шүкүр эдйән. Ичинде жаның барка, такат тапып өйде отурмагам кын, биз бир асылында дүздечер адам.

Максадым-а обан илерсиндәки улы зейкешден гечип, гүнбатардакы гума етип гайтмакды. Гидип барып, ябынам гыссамок, тилки-товшан пете-пет гелсе-кө атайжак, болмаса-да гөвүн ачмакдыр-да. Хоржунда бирки саны гапанам ятыр. Энтек гүнем гызманды, хова-да сергин. Шәхтим ачылып, кейпим гөтерилер өйдйән велин, боланок-да, гайта харман атыланда ыгында дуран ялы демим далжыгып, күкрегим гысылып баря. Чалтрак чөле бир чыкайын дийдим.

Гүйзлүк мекгән дашындан айланып, ёрунжалыга етдим. От оруп ёренлең янына-да совулмадым, совулсам эгленжек-дө.

Зей каналың көпрүсинден гечип, ёрән болсам ярым килемитр ёрәндириңд-ө, тазы атылып гитди. Ябыны гыссадым, хайсы тарапа сүрмели, бир аламатта гарашян. Шо бармана-да, хол, илерки ялаңач япың йүзүңде ягырнысы гара тилкә гөзүм каклышды. Дер басып гитди. Шо махал хамыны сыпыран тилкиң дилип гелди дийилсе ынанжак. Гөрән дүйшүм, эжем пакыр ядыма дүшүп, ёне дагды болуп дурун. Би аятда гөрлүп ёрлен тилки дөлдир, аламатдыр диййән. Ковмадан гечен, тазымы гайтарсам разы. Гыгырян, сесиң таза етжекми! Тазам депеден анры ашды гитди, жанаварын иши гайдар, яны ики яшан тавыды, энтек алымлыга етишмәнди, ене бир йылы барды.

Өндө говачалы мейдан ятыр, тилки шоңа сүмәйсе, тазын дат гүнүңе!

Ябың бөврүңе депдим. Говача тарапдан ел өвүсди, айылганч порсы ыс хаплап урды, асыл ёне салмыны бермән демими тутайды. Галдым ики одуң арасында. Ыза өврүлсем тазы нәдер? Ташлап гайтмага-да ынсабым чатанок. Шол аралыкка-да эйменч гүррүлдә үстүми басдырдым, самолёт гечип гитди, авы сенип ёр, говачаң япрагыңны дүшүрйән авыны сепйә. Гулага якымсыз ады бар-ла шоң: буталос дийдилермикә диййән. Мен ялы демигысмала шо ады

йитмишден башга мерк герек дәл. Өз аяжыгым билен геләйипдирин. Әй, ёк, албассы гилки билйән экени, беләң ортасына атды мени.

Асыл йөне дүйән йүзи зәхере гарк болайды, бокурдагымдан богуп, гөзүми чыкарып гелйә. Ябы-да, тазы-да ятдан чыкды. Маңлайыма шагга совук дер инди. Эерден сырылып гайданымы билйән, галан зат дүйш ялы. Самолётлаң варрылдысыны эшидйән, гезек-гезегине гелип, әхли авыны мең үстүме сепип дурмыкалар, кастыма чыканлары чын, демим согруляпча зәхери гайгырман сеперлер диййән. Шо ягдайымда-да хамы сыпырлан тилки менден эл чекмеди-де, дишини сыртардып, йүзүме гарап дуран ялы, валла, адам дилинде гепләп, гыжыт берйә, сесини эшидйән: «Ә-эй, акмак адам, зәхер ювутмак инди сең гезегин» диййәр.

Хернә, маслыгым мейданда галманка, сонкы демиме етишен тапылыпдыр, сыркавханада хушума гетирдилер. Би сапар нәче саклажакларыны билемок. Худайлыгымы сөзлесем, чыкып гитмәге өзүмем дөвталап дәл, самолётның сесини эшидйән велин, сизе ялан-мана чын, сүңнүми дер басайяр.

Сизин соражак задыңызы билйән: «Тазыдан нәме хабар?» дийжекесиңиз. Жанавар өе доланмандыр. Голайда оглум анык хабарыны гетирди: «Маслыгы зейкешде ятан экени, чыкарып гөмдүм» дийди. «Иш битирипсиң» дийдим.

Башга нәме диейин?

1990-нҗы йыл.

ТҮРКМЕНЧИЛИК

Әссә

1

Түркменчилик. Бу сөзүң манысына нәхили дүшүнмели? Белки, ол тутуш бир халка махсус аламаты, хәснети анладяндыр? Белки, ол милли артыкмачлыкдыр? Я-да асырларың довамында түркменлере дегишли дәп-дессурларың шол милләтә хәснәтлидигини

280.

дуйдурмак максады билен габанжанлык гарындысы зерарлы дөрән дүшүнже болмалы? Эгер ол хәсиете далаш әдйән болса, психологларын, пелсепә далаш әдйән болса, пелсепечилерин, этнография далаш әдйән болса, этнографларын акыллы-башлы дерневине гарашяндыр? Бу махала ченли шейле дерневиң болмандыгы ачык. Онуң себәбини хер ким хер хилирәк дүшүндирсе герек. Мен әсасы себәп хәкмүнде миллетлерин өзболушыкларыны өврәнмекде довам әдип гелен догматизми гөркезмекчи. СССР-де яшаян халкларын саны йүзден гечйәр. Оларын дили, дини, тарыхы дүрли-дүрли. Олардан бир халк ясажак болмак ислеге миллетлерин айратынлыгы хакындакы меселә гөйә совет интернационализмине гелишмейән сынанышык хәкмүнде гараярды. Сәхел ерде миллетчи дийлен тагманың маңлая басыляны үчин жемгыетин сүннүне сиңен айылганч горкы милли айратынлыклар хакдакы чуннур дерневи баша бармажак зада өврүпди.

Биз бу гүн шол горкынын сүннүмизден чыкмаяндыгыны дуйсагам, оны хәкмүрован гүйже өврән сүтүнлерин юмруляндыгына шүкүр әдйәрис. Йөне мениң шу язга япышмагымы динә аматлы пурсатың дөрәндигине сырыкдырмалы дәлдир. Мен бу ерде алымың везипесине далаш әтмекчи боламок. Түркменчилик дин дүшүнженин асыл манысыны шәник дөвен ялы айдыңлашдырарын өйдүп галама япышмадым. Догрусы, мени меселәнин ылмы тарапы гызыкландыранок, ол алымларын иши. Мени языжы хәкмүнде меселәнин дурмуш билен баглы тараплары гызыкландыряр, өзем әд-дил шу пурсат!

Хәзир бүтин юрт ыкдысады өсүшин базар сыясына гечмәге тайярлык гөрийәр. Тайярлыгын баршы ерлерде бир мензеш дәл. Буйрук билен иш гөрмәге әндик әдинен аппаратың пенжесинден сыпып, демократиянын датлы тагамындан тамшанмага етишен ерлер, зәйәм белли бир дережеде базар гатнашыкларына йүз урдулар. Көне йөрелгә зерилип, ислендик башлангыжы, шол санда демократияны хем шыгара өврүп, хакыкатда бюрократик система вепалы болнуп галынан ерлерде галмагал, бош сөз хәкүм сүрийәр. Бу йөрелгә ыграрлы адамлар башда-да үйтгедип гурмак сыясына ынанмандылар, хәзирем ынананок-

лар, онун баша бармазлыгы үчин ашаклык билен элде барыны эдйэрлер. Олара өсасы гуталга хәкимлик. Хәкимлик элден гиден пурсаты олар ләш. Сөз билен, делил билен иш гөрмели еринде оларын багты ятжак!

Хәзир бизин гүррүчимиз бу хакда дәл, өз гемамыза доланалын. Эгер ыкдысады өсүшин базар сыясаты билен баглылыкда түркменчилик хакында геп гозгалаян болса, диймек, бир себәп болмалыдыр! Вах, бар-ла!

Юсуп чыгамберия тарыхыны ятлалын. Оны доганлары гул эдип Мүсүре сатырлар. Ол гулчулыкдан нагышанын везирлигине ченли гөтерилйәр. Мүсүрин кааныналарыны гызылдан долдуряр. Еди йыл болчулыкдан соң еди йыллап гахатчылыгың хөкүм сүржегини өндөн дуйяр. Юсуп еди йылкы болчулыкда вагт йитирмән, өнде дуран гахатчылыгың гамыны иййәр. Урулары дәнөдөң долдуряр. Мүсүр ачлыкдан, гуракчылыкдан диңе бир абат чыканы билен оңман, ач галан юртлара галла сатып дийсең гурпланяр.

Түркменин бейик акылдары Магтымгулы «Гурплы вагтын газанавер» диййәр. Юсубың тарыхының ыкдысады тарапыны мундан гысга жемлемек мүмкин дәл.

Магтымгулыны дөрөден халкда ене бир пәхим бар: «Шу гүңлүгини тапсаң, эртирлигини гайгы этме». Ери, муңа нәме дийжек? Бейле жәхеннемчилик түркмене махсус болдумыка? Гөроглыны окаярсың. Гөроглы ялы түркменин хәсиетини өзүне синдирөн образ әнтең бизин әдебиятымызда дөрәнок. Түркменин мертлигем, намартлыгам, гөнүмеллигем, угуртапыжылыгам, келлесиниң гызгынына габахат иш эдип, соңра өкүнип отурышам, хилесем, рехимдарлыгам, вәшилигем, кейпи-сапанын гадырыны билшем... гараз, энциклопедия хәсиетли образ. Шу хәсетлерин арасында жәхеннемчилигем бар. Гөроглы эртирлигини гайгы эдйән адам дәл. Өзем хәли-шинди галандарлар, дервүшлер билен саташып йөр, деркар еринде оларын лыбасына гирйәр гидиберйәр! Дөрвүшлерде бир када бар: шу гүң тапаныңы эртире гоймак боланок.

Белки, ёкаркы пәхимин йүзе чыкмагында, эртирини гайгы этме, худая сыгын диен ялы сопучылыгың таглыматының тәсири боландыр? Шейле соваллар йү-

зе чыкан халатында биз көпленч: Әй, түркменчилик-дә — дийип онайярыс.

«Түркменчилик» диен сөзи аграмлап гөржек бол-ярсын. Она анык маны бермек жуда четин. Балык ялы элинден сыпып дур. Умуы адамзат ахлагының ыкпар эден кадасына чапраз гелиән тутумы, этмиши түркменчилик диен үлнә салып, сүлә гетиржек бол-мак я-да инкәр этмек эндиги бар ахыры. Эгер бири гоншы көчеде яс тутуп отурыландыгына гарамаздан, той тутса, биз онун этмишини түркменчилиге гелиш-мейән габахатлык хөкмүнде язгарярыс. Эмма гөс-гөни эртирки бәхбидимиз гөрнүп дуран иши биагырлык билен гайра гоян халатымыз: Хәк, түркменчилик эд-йәс-дә — дийип өкүнйәрис.

Түркменчилик түркменин өзүни алып барыш нор-маларына далаш эдйән дүшүнже болмасын?

Ол дөврүн эмрине дахылсыз, үйтгемән дуран зад-а дәлдир, дөвүр она гәсирини етирмели.

Базар. Гүндогар юртларда базарларын мешхурлы-гына белетсиниз. Базара гарап, юрдун ыкдысады хем сыясы ягдайыны, ровачлыгыны я-да етмезини кесгит-ләпдирлер. Сөвда ёлларына юрдун ган дамарлары дийсек, базар онун йүреги болупдыр. Ровач юртлар-да гүчжарлар илчилер билен ден гөрлүпдир. Юртда-кы адыллык базара болан гатнашыкда дююлян экени. Адыллыктан йүз өврүп, юрдуны эдара эдип билмән, зорлуга даянып гүн гөржек болян эмелсиз хәкимле-рин жыны базара дүшүпдир. Сөвдагәрлери талапдыр-лар, өз рәятларыны кемсидипдирлер.

Базарын өз кадасы, өз йөрөлгеси бар. Она хәли-шинли гатышып дурмага, зорлук уланмага хәким-лере-де ругсат берленок. Биз базарын асыл манысы-ны йитирдик, себәби биз шу гүнки габахатлыккара алып гелен ыкдысады сыясатымыз базары инкәр эд-йәрди. Базара пейдакешлерин, алып-сатарларын бет иш гөрийән ери хөкмүнде гарадык. Онун айдын шаят-намасы — пейдакешлери ковалап йөрен милицио-нерлер.

Базар хер кимиң халал эәхмети билен өндүрен ха-рыдыны сатян ери болмалы. Шонун үчинем халк она ак базар дийипдир. Бижеден надыл болунмайшы ялы, ак базарын гөтерен ырыхындан хич ким нәразы бол-мандыр.

Хәзирки базарларда сатылян харытларын аглабасы адамларын халал зәхметинден өнен затлар дәл. Дөвлет хем кооператив сөвданы алып барян бихалал адамлар билен хызматдашылыкта биргиден адам гыт харытлары үч-дөрт баха артык сатып женаят эдйәрлер. Биз базары женаятын меканына өвүрдик. Иле гөз үчин милиционерлерин хужумини гураярыс. Шол вагтын өзүнде-де женаятын өңүни алмажагымызы айнада ялы гөрүп отырыс. Жемгыетин кесели базарда гөрнүп дур-а. Базары кеселледен жемгыетин дегерли дерманыны тапмаздан базары тоба гетирмек акыла сыгжак затмы!

Биз ене ак базара йүзүмизи өвүрмекчи болярыс, йөне соңкы несиллер ак базарын нәмедигини биленоклар, оларын гөрени биынсаплыгын, женаятын меканына өврүлен базарлар. Шонун үчин хем базарын ады агзалса, эден-этдилик, алдав-хиле, таланчылык гөз өңүне гелйәр. Ак базарын эшретини оларын өзлери дуяймаса, хәзир сөз билен ынандырмак жуда четин.

Түркменистан Ёкары Советинин августда гечен үчүнжи сессиясында Ылымлар академиясынын вице-президенти Режеп Байрамов чыкыш эдип, биз хәзирем базар бахасынын ягдайында яшаярыс, йөне ол гизлинликде эдилйәр, оны ач-ачан ягдая гечирмели диен ялы бир пикир айтды. Биз хорматлы академигимизин пейдакешлере махсус баханы гөз өңүнде тутуп айданына дүшүнйәрис. Эмма биз хәзирки гизлин базарын ач-ачанлыгына-да, онун хызматына-да бил баглап билмерис, биз оны женаят хөкмүнде бүс-бүтин инкәр этмели боларыс. Задын гымматлыгындан горкмалы дәл, горкмалы зат онун харамлыгында. Харам зат билен халкы дойруп болмаз.

Ак базар халаллыкдан башланян болса, ыкдысдыетин базар сыясаты халаллыга, эркинлиге даянмалы болар, башга чыкалга ёк. Халаллык хер кимин гара зәхметинин, дабан азабынын мивеси. Шол миве ынсап диен гыммат зады дөредйәр. Хытайлыларда шейле бир сөз бар: «Агшам отсуз ат семремез, харам пулсуз адам баямаз». Харам пул бил агырдылып, зехин якылып газаныланок. Оны совуп-совуртламагам ансат. Эмма адам халал зәхмет билен нәче газанса-да, оны өлчәп совар, хер көпүги хасаплыдыр. Тыг-

шытлы адама хусыт диймек айыпдыр. Энтек бизин жемгыетимиз тыгшытлылык диен дүшүнжәнин хакыкы пейдасына дүшүнөнок, себәби бу махала ченли онуң зерурлыгыны дуймадык. Дөвлет тарапындан граждандары тыгшытлылыга чагыраның билен иш гутармаяр. Тыгшытлылыгың эшретдигини хер бир зәхметкеш адам гүнделик дурмушында дуяр ялы, оны хусусы бәхбидине өврер ялы ыкдысады система дөретмели. Раятлары биагырлык, ханнаслык, мөтөчлик чекйән дөвлетде хич махал абаданчылык, ровачлык болмандыр. Хакыкатда, хер бир гражданың байлыгындан, гургунлыгындан дөвлетин кувваты кемала гелмели. Бу зерур дүзгүни биз әсгермән гелдик. «Сенем көпүн бирисиң, сайланжак болма-да, берлени ийде гезибер, сен хакда дөвлет алада эдйәр». Ине, гөдегрәк айдыланда, довам эден йөрөлге. Дөвлет граждандарың, граждандар дөвлетин аладасыны этмели дәлми! Йөне дөвлетин аладасы граждандарың шахсы аладасынын мивесинден дөремелидир. Граждандарың газанжы артдыгыча, ол шонча-да дөвлете көп салгыт төлейәр. Бизин тәзе ыкдысады реформамызың өзени шу ерден башланяр.

Тыгшытлылык хакдакы гүррүни довам этмекден өтри бир гөрөн задымы ятлайын.

— Бәш-алты йыллыкда башга шәхерлер билен телефонда геплешилйән ере бардым. Адам көп экени, аглаба-да яшлар. Бир гыз үч манадыны шая бөлдүрип, мениң өң янымдан кабина гирди. Геплешйәнлериң сеси эшидилип дурды. Яңкы гыз илки әжеси билен геплешди. Онуң ягдайларыны, жигилерини атма-ат сорады, соңра хова гечди. Автомат ызлы-ызына он бәш көпүк шайылары ювдуп дур. Гыз Ашгабадын ховасыны айтды, өтен агшам телевизорда берлен сатира-юморы гөрдүнизми дийип сорады. Соңра гелнежеси билен гүрлешди. Хал-ягдай сорашмак тәзеден башланды. Гараз, онуң бөлдүрөн пулы гутарды, ене бир манат бөлдүрип довам этди, ахырында-да чалтрак пул иберин дийди. Шу саргыдыны айтмак үчин ол дөрт манадыны сарп этди. Оны он бәш, анры гитсе, отуз көпүкде айдып болжак.

Әгер шол гыз хер көпүги газанмагың ансат дәлдигини билйән болсады, бихуда гүррүң үчин автомата дөрт манат берермиди, элбетде, бермезди.

Мен эртери ёлдашларымың янында шужагаз эпизоды айдып бердим велин, оларың бири: «Түркменчилик-дә» дийди.

Мен бу пикири тассыкламадым, инкәрем этмедим. Өз янымдан Москвадан өйүме тил эдйәнлерин болшы билен денешдирип гөрдүм. Салам-салам. Шу сөзден соңам бада-бат эсасы меселә гечерлер! Хованам сораноклар, агшам телевизорда нәме гөрениң биленем ишлери ёк. Хер минудың бахасы бар. Адамың өмрем минутлардан эмеле гелйәр. Хей, биз шу хакда хәлишинди пикир эдйәрисми? Өмрүң довамы бейледе дурсун, бир гүнүң довамы хакда-да пикир эдемзөк. Нижема вагтымыз бихуда отурылышыкларда, гыбатлы гүррүңчиликлерде гечйәр. Шу ерде узаграгам болса, вагт хакында Италияның бейик шахыры Петраркың сөзүни гетирмәге ругсат эдиң. Ол: «Мен хер гүнүң гымматлыдыгыны билсемем, онуң бахасына етип болмажак гымматының бардыгыны билмәндириң, өзем айны билмели махалым, маңа жуда зерур хем пейдалы махалы билмәндириң. Хава, ол махал вагтың хакыкы гымматына гөзүм етмән экени. Мен сүнүми аргынлыктан горадым, пайхасымың дуры болмагы учин чалышдым, хер шайы пулумың хасабыны йөрөтдим, йөне мениң үчин вагт хемише соңкы орунда болупдыр. Вагтың биринжи орунда болмалы экендигини дине инди билип галаян. Дынч алып ядавлыгы айрып боляр, совлан пулы ене газанып боляр, вагты велин долап гетиржек гүманың ёк».

Бейик Петраркың өкүнжине дүшүнмәге укыбымыз чатсады!

Балың сүйжүдигини өвүп отурман дадырып гөрәймели. Вагтың гымматлыдыгыны түкениксиз гайталап отураның билен иш битмез. Адам онуң гымматыны дуяр ялы зерурлыга дучар болмаса, өвүт-несихат гурь сөздүр. Зерурлыгы дуяр ялы ыкдысады шерти дөрөтмели. Томусда Сакарчәгә баранымда гич өйлән говачаның ичинде кәтмен уруп йөрөн ики саны шляпалы адамы гөрдүм. Булар шәхерде ишлейәрлер, ишден гелишлерине бәрик энендирлер, оларың машгаласы би картаны кәрендесине алды дийдилер. Олар инди вагтың гымматлыдыгы барада лекция окамагың деркары ёк. «Түркменчилик эдйәс, вагтымызы бихуда гечирйәс» дийип зейренйәнлере көп душ гелдим. Геп

түркменчиликде дәлмикә дийлән, геп бизяң түркменчилик дийлән ахвалатымызы дөредйән себәплери арадан айырмакда. Газананыны дине зерурына совуп, артыкмач сенетлерден халас болуп билсе, түркмен машгалаларына улы енилликлер дөрәрди. Герек ерни билип, пулы тыгшытлы совмагам вагтың әхмиегинден пес дәлдир. Адамың элиндәки пулуны совшуна гарап, онун медениет дережесини, ыкдысады гарашлылыгыны, дурмуш шертлеринден баш чыкарыш укыбыны кесгитләп боляр.

Сынаг үчин үч адамың элине бир мөчбердәки пулы берип, шуны агшама ченли өз ислегинизе гөрә ерлешдирип гелиң дийсениз, соңкы нетиже ёкаркы пикиримизи тассыклар. Бири пулы касса голяр, эрте чагаларым оканда көсенмесинлер днер. Икинжи бири машын аламда берги әдипдим, шоңа бердим днер. Үчүнжиси бәш бахасыны төләп панбархат мата аландыр, гызым гейсин, жораларындан кем галмасын днер. Шол машгаллада пулы харч этмәге ондан хас мөхүм ислеглер, зерурлыклар бардыр. Панбархата дерек дөрт-бәш гоюн алып гапысында даңса, чагалары көсенмез. Эмма оны этмез. Ери, муңа нәме дийжек? Ислеги гурбуна гөрә дәл, сырты күл үстүнде, гөвни кап дагында. Я муңа-да түркменчилик дийип онаймалы бормы? Ё-ёк, би түркменчилик дәл, би хадыса өз гөзбашыны жемгыетде хеммелериң гырадеңдиклери хакындакы пагтабент шыгарлардан алып гайдяр. Хер ким өз орнуны кесгитләп биленок, билсе-де, боюн алмагы кичилик билйәр. Жемгыет: бизде баям ёк, гарыбам ёк дийип онун гулагыны газалап гелди, хеммәмиз гырадең, азат гражданлар. Хер кимиң пес билен гырадең боласы геленок, денлешип болса, барлы билен денлешжек болмалы! Ине, саңа көсенч, хорлук!

Шейле ынанжа уйяң адамлар билен дил тапмак, ылалашыга гелмек кын боляр.

Гырадеңлик адамың шахс хөкмүнде өсмегини исләнок, онун инициативасыны ёк этмәге чалышяр. «Сев буйрулан иши ерине етирдежик гезибер, галан ягдайы дөвлет онарар, ол сени ишсиз, овкатсыз, горагсыз гоймаз, неңеңи ягдай боланда-да чагаларың ажындан өлмез» днен ынанжа яшлыкдан уяң адам сөзун долы маңысында шахсы азатлыгың нәмедигини биленок. Ол азатлык талап әденек, жемгыетде денлик

болсун диййэр. Денлик дийибем дөвлетин гыраден хоссарлыгына дүшүнйэр. Өз гүнүни өзүн гөр дийилсе, башына ахырзаман инэйжек ялы. Өз гүйжүне, өз тутумына ынанок. Гой, кимем болса бири онун депсинде дурсун, она нәме этмелидигини гүнделик гөркезип дурсун! Ине, доландырышын бюрократ-буйрук системасыны дөреденлерин кемала гетирен ынанжы, психологиясы. Олар шу ынанжы тутарык эдибем ыкдысадыетиң базар ёлуна гаршы гөрөшйэрлер.

2

Түркменлерин аглабасы дайханчылык билен мешгул. Консерватизмин дургунлылыгы хемише дайхан гатлага махсус, ол тәзе пикирлере кынлык билен ян берйэр. Башгача болубам билмез. Дайханчылыгын дөплери узак йылларын довамында кәмиллешйэр. Дайханчылыгын консерватизмине зыянлыклы, барлышыксыз ягдай хөкмүндө гарамак болмаз. Дайхан топрак билен иш салышяр. Топрак онун үчин жанлы зат. Хакыкы дайхан ислендик тәзелиги топрак үчин уланжак боланда ховлукян дөлдир, ени өлчөп бир кесйөндир. Ол ёкардан берлен буйругы динләр, соңам буйругын нәдережеде адыллыгыны топрагын ягдайы билен өлчәр. Шол өлчөг она кепиллик берсе, хә диер, болмаса-да башыны яйкар отурап.

Мары этрабында дайханчылык үшүги билен гапавутланан Акгурбан аганын янына ёкардан гелен векил: «Сизе говача экишини башлан дийип бир хепде озал айдылды, нәме үчин дийлени эдензок?» дийипдир. Акгурбан ага оны ерин ичине алып баряр, бир депим ашакдан топрак гөтөрйәр-де: «Ал, аянда саклап гөр» диййэр. Векил саклаяр, топрагын совукдыгыны айдыр. Акгурбан ага: «Гөрдүнми, бизиң элимиз йылыка топрак совук, онсон тохум нәтсин?» диййэр, сонра топрагы ысгап гөрмегини хайыш эдйәр. Векил ысгап: «Ыс ёк» диййэр. «Болмазам, ыс йылы гиден топракда боляндыр, йылы өтдүги жанлы организмлере жан гирйәр, шондан ыс эмеле гелйөндир». Акгурбан аганын дегерли делилини инкәр этмәге векилин богны ысмаяр.

Мен дайханын хүнәри билен зергәрин иш усулының арасында меңзешлик гөрйәрин. Дайханам, зер-

гәриң күмүш билен екеликде ишлейши ялы, топрак билен пынханлыкда галса говы. Өндөр дине ёварлар, газы-хашар ишлери көпчүлик болуп эдилер экени. Гүнделик иш эсасан екеликде эдилепдир. Биз дайханчылыгы коллектив ээхмете өвүрдик. Хемише көплүк болуп ишленмеги топрак билен дайханың арасындакы пынхан ыснышыгы ёга чыкарды. Гөз өңүне гетирип гөрүң, эгер зергәрлер үйшүп бир шайы яса-салар нәхили болар? Дайханчылыкда-да экин башдан-аяк бир адамың аладасы билен өссе говы. Мунуң үчин дайханың хакыкы эечилигини ерден башламалы. Мал эсинин гөзүндөн сув ичйән болса, топрагам бир эйәниң йүрек йылысыны дуймалы. Бир ериң бирнәче эеси болуп билмез. Көп эели ер, чагалар өйүнде өнүп-өсен адам ялы, мәхир йылылыгындан махрумдыр.

Өз эечилигиндәки топрак билен багры бадашан адамың өрки шол ере әмүрлик баглаңгыдыр.

Шейле бир гүррүң эшитдим.

Урушдан соң Ахал или бираз галлач гаяр. Экленч гөзләп Мара, Тежене гиденлери болупдыр. Байрамалынын бир колхозында гөчүп баран улы машгала ишләп йөрөн. Пагтачылыгын азабы агыр болса-да, колхоз говы пайлав әдйәр экени. Едн йыл сабыр-такат билен ишлейәрлер. Бир гүн машгалабашы башлыгың янына барып, биз-ә мекана доланжак диййәр, йене себәбини айданок. Башлыгам себәбини айтма-сан ругсат ёк диййәр. Ахыры машгалабашы гөнүсинден гелйәр: «Башлык ага, едн йыл колхозында агыр иш этдик, дәне, пул газандык. Индем газананымызы ятып иймек үчин Ахала гөчжек» диййәр.

Бу жогап мени гең галдыранок. Эе хөкмүнде ерден махрум эдилен дайхан газанч гөзләп, Мара дәл, ондан узаграга-да гидип билер. «Газананымызы ятып иймек үчин Ахала гөчжек» диен сөзе үнс берин. Бу сөз ерден өрки үзүлен адамың гахар-газабыны, гележеге умытсызлыгыны аңладян-ә дәлдир? Ери болуп, умыдыны топрага баглан дайхан «ятып иймек» диен сөзи хич махал дилине-де алмазды.

Кәбир адам түркменчилик диен сөзден дине отрицатель маны гөзлейәр. Элбетде, би нәдогры. Бир гөвнякмаз иш этжек болса, сен түркменчилиге сыгмаян зат әдйәң дийилйәр ахыры. Эййәм түркменчили-

ге говы әхен берилйәр. Әйсе, догры сөз гүркменчили-
гиң безеги болманмы!

Тежен уездиния начальниги Михайлов гүркмен
дайханларындан галла сатын аланда оларың айда-
нына шүбхесиз ынанаймалыдыр диййәр. Эгер чувал-
да пыланча пут дәне бар диен болса, чекип гөрсен
айданы догры чыкар я-да ярым пут артыкдыр, кем
гелжек гуманы ёкдур. Янларында чекип алжак бол-
сан халамаз экенлер, сөзлерине ынанмазлык эдилйән
ялы гөрүпдирлер.

Инлис сыяхатчысы Александр Борнс 1831-нжи
йылда Түркменистаның ичинден гечип барярка Хожа
Абдылла өвлүйәниң янында дүшлейәр. Түркмен дай-
ханлары онун чадырынын агзында бир чувал гавун
гетирип гойярлар. Борнс сатмага гетирендирлер өй-
дүп, бахасыны сораяр. Зат гөрек дәл диййәрлер.
Борнс халыс әзеләп дурандан соң, бейле ынжалма-
рын өйдйән болсан онда бир чүммүк теммәки берәй
диййәрлер.

Түркменлерин мерхемети, догры сөзи хақында бу
үлкә яраг гетирип, гара йүрек билен геленлерин өз-
лери биргиден язгы галдырып гидипдир. Түркмен есир
дүшүп, бәш минутдан асылжагыны билсе-де, ялан сөз-
лемез дийип, оларың мертлигини боюн алмага меж-
бур боланлар аз болмандыр.

Улы ёлун угрунда экилен гавун-гарпыза сакчы
дийлип гойлан яшулы адамын өтегчилери саклап, уч-
мадан чыкан затдан дадып гечмесениз болмаз дийип
мүрәхет әдишине оғланкак өзүмизем аз габат гел-
мәндик. Сакчылар бакжаны адамдан горамаздылар,
шагалдан, мейдан доуздан горардылар. Хәзир да-
шардакы затлар бейледе дурсун, әймүзде еди гул-
пун анырсындакы гошумызы адамлардан горап би-
лемзөк.

Гарпыз алайын дийип базара бардым. Сакгаллы-
-сармыклы, башы селен телпекли яшулы яңы гарпы-
зыны дүшүрип, сатмага башлапдыр. Йүзүне серетдим,
дайхана меңземәнем дуранок, әллериндәки гатан га-
барчаклары гөрүп аркайынлашдым. Дайхан адам ын-
сабыны ювдан дәлдир, би яшула ынанса болар диен
умыт билен: «Яшулы, би гарпызларың азотдан ха-
ләсмыдыр?» дийдим. «Халасдыр, иним, аркайын алы-
бер, азодың ысынам алан дәлдир былар» дийди. Хәр

гарпыза дөрт-бөш манат төлөп, алып гайтдым. Ичи көз ялы гызыл гарпыз бөлүнөн дессине реңкини үйт-гетди дурубурди, огурлыкда тутулан адамың йүзи ялы якымсыз агарды. Туршы тагамы бар экени. Дог-русус, мен берен пулумдан бетер яшулы адамың ялан сөзүне гынандым. Дайхан дийип хасап эден адамың алдаса жуда ёкуш дегйэр. Барагадан ялан сөзлемэге утананокмы, яшулы, дийсем йүзи үйтгэрмикэ?

1863-нжи йылда Орта Азия сыяхат эден Вамбери-нин галтаман түркмен билен эден гүррүни ядыма дүшди. Вамбери галтамана йүзленип: «Өз динибир доганларыңы гул эдип сатмага ненең гайратың чат-яр, пыгамбер: хер бир мусулман эркиндир, азатдыр диймәнми нэме?» диййэр. Түркмен барыптан пер-вайсызлык билен жогап берипдир: «Гурханы керим келамулла, элбетде, онуң гымматы адамдан ёкары, эйсем-де болса, шонам гран билен бахалап, алып-са-тып йөрлер-э. Ери, шундан соң сиз нэме айдыбил-жек? Якубың оглы Юсубам пыгамбер экени, онам сатыпдырлар. Сатыланы билен онуң мертебеси кемел-лэйдими?»

Йүз отуз йыл мундан озал гул сатып отуран түрк-мен билен бу гүнки гарпыз сатын түркмениң яшан дөвүрлериниң арасында даг билен гөк ялы тапаву-дың бардыгыны бизе бада-бат ятлатжаклар тапылар. Тапавудың бардыгы бизе-де аян. Галтаманың яшан дөвүрүндө жемгыетде ач-ачан зорлук хөкүм сүрүпдир. Галтаман шол зорлуга махсус иш гөрйэндигини гиз-лемән, догры жогап берйэр. Бу гүнки гарпыз сатып отуран түркмен зорлуга даянмаян, зорлукдан, зул-матдан бүс-бүтин дынылан жемгыетде яшайар диели. Эмма ол этмишини боюн аланок, ялан сөзлейэр. Яшу-лы халына бейле аркайынлык билен ялан сөзлейән адам, белки, ялан сөзде айып бардыр өйдйөн дэлдир? Белки, ялан сөзи дурмушың адаты йөрелгеси хөкмүндө кабул эдйэндир? Эйсе, бизиң жемгыетимиз, онуң гечен ёлы гарпыз сатын адамың ялан сөзе гүнэсиз бир зат ялы тең бермегине эсас бердимикэ? Гөй, бу со-вала шу гүнки яшап йөрен адамларың хер бири ак йүрекден жогап берсин! Йөне дар агажының астында, ширин жанындан жыда дүшжек болуп дурка ялан сөзе йүз урмадык түркмен билен, зэхерли гар-

пызыны сатмак үчин ялая сөзлемәге утанмаян гүрк-
менин таңрысының хем бир дәлдигини айдып билжек.

3

«Түркмени дүртмесен дуймаз».

«Түркмениң гапдалындан гөч гечир».

Булар кеседен геленлерин дөреден пәхимлери дәл,
түркменлерин өзи дөредипдир. Өз хәсиетини билип,
герек еринде она танкыды гарамак даналыгын ала-
маты.

Голайда Елөтен районуна барып, Бабагаммар пи-
рин губрунын үстүнде галдырылан кашан гүммези
сынладым. Илдешлеримден гөвнүм битди. Гүндогар
архитектурасының дәплерине эерлип, эзберлик билен
галдырылан мавзолейин уссасының түркмендигини,
Сарагдан чагырылып гетирилендигини, өзүниңем яңы
отуз үч яшандыгыны айданларында депәм гөк дире-
ди. Ымаратчылыгың көне ёлунын йитмәндигине шү-
күр этдим. Халк бир хазына, зерурлык дуян гүни
дердине яражак адамлары гапыберйәр.

Бабагаммарын губрунын үч гарапы улы гонамчы-
лык, илерсинденем Мургап акып ятыр. Деряның ал-
кымы гиден токайлык, ховасы арасса, сергин. Гөм-
гөк багларын анырсындан ховалы гүммез гөрүңйәр.
Гадымыетин эртеке чалымдаш романтикасы калбына
доляр.

Бабагаммар сунгатын чешмесинден дөрән легенда,
роваят. Ол Хезрет Алынын мешхур Дүлдүлини саз
билен игледен уссат. Ат жанавар гөзүнден боюр-боюр
яш дөкүп, от-иймден бизар болуп, ыңсаның калбын-
дан мәхре югрулып чыкян овазын жанлы-жандары
хейжана гетирийәндигини айдын эдйәр. Бейле ахвала-
ты Хезрет Алының өзи-де гөрйәр. Сейис халына Дүл-
дүли хорланы үчин өзүни языклы саян Бабагаммар
ерин тейине сумат боланмыш диййәрлер. Сумат бо-
ланда дутарың гулагы сыпып галаңмыш, шонданам
дарагт өсенмиш, тәсин дарагтың шахажыклары дута-
рың гулагына чалым эдйәрмиш. Роваята гирен тәсин
дарагт бу гүне ченли гурап ёк болуп гитмәндир. Да-
рагтың төңнә өврүлен шахаларынам, дүйбүнден өсүп
гелйән яш пудакларынам, дутарың гулагына чалым-

даш чыкындыларынам зырата баранлар сынлап бия-
лерлер.

Бабагаммар хақында дөрән легенда бир дәл, бир-
нәче. Олар барада гүррүни узалдып отурман, пириң
үстүне кашан гүммези галдырмакда эсасы себәбиң
Пенди илинде саза болан сөйгиниң, хорматың жуда
илеридигини ныгтамакдан өтри, ене бир делили ай-
дайын. Муны мавзолейиң янында ятып-туруп, она
халыс йүрекден хызмат эдйән адамлар сөзүн герди-
шине гөрә айдып гойбердилер.

Бабагаммар гонамчылыгына голай этрапда яшаян
газакларам мерхум боланларыны жайлаян экенлер.
Мерхумларың үстүне үч саны гүммез галдырыпдыр-
лар, бири хасам белент гөрүнйәр. Газакларың өлене
эдйән белент хорматы түркменлериң биагырлыгыны
месаңа-мәлим эдәййәр. Пириң үстүне бир махал гал-
дырылан бина юмурлып ятыр, бейле янында-да хай-
батлы гүммез отыр. Гараз, «Түркмениң гапдалындан
гөч гечир» дийлени болупдыр. Ерли илат гайрата
галяр, сериште гайгырмандырлар.

Тәзе гүммез ачылан гүни бу ере йыгнанан адамың
саны такмын отуз-қырк мүне етендир дийдилер. Рес-
публикамызың дүрли күнжегинден гелен сазандалар
пире тагзым эдйәрлер. Шәгиртлер уссатлардан ак
пата алярлар. Инди Бабагаммарың башындакы улы
йыгнанышыгы дәбе өвүрмеги максат эдиййәрлер. Эл-
бетде, ёкардан ругсат берлерине гарашып дурман
эдибермели, инди бу затлар халкың ислегине баглы.
Мавзолейи галдырың дийип ёкардан гөркезме берен
ёк, я-да оңа сериште гойберилмәндир. Халкың ислеге
билен, халкын йыгнан пулуның хасабына, төверекдә-
ки обаларың көмеги билен битен иш.

Мавзолейиң төверегинде режелейиш ишлери до-
вам эдйән экени. Зыратчыларың гечжек ёдаларына
асфальт дүшелиндир, гапдалларына гүл экмек хыял-
лары бар. Текизленен мейдана пеллер чекилипдир.
Ерли моллалар, яшулулар шол ере сазак отурдылай-
са диййәрмишлер. Догрусы, мен-ә бейле геклиби уна-
мадым. Гүммезиң ёкары гапдалында әнет сазак дүйп-
лериңиң телимси гөгерип отыр, мазарыстанлыгын гум
тарапында-да сазак, черкез, йылгын гыт дәл. Биз
өвлүйә дийилсе хөкман йылгындыр сазагы, чөп-чала-
мы гөз өнүне гетирйәрис. Шу меселеде довам эдиң

Гелйән түркменчиликден эл чекмәге вагт болан болса герек. Гечмиште түркменлер мазарларың чалтрак йитип гитмегини исләдирлер, бу ислег дөврүң пажыгалы пурсатлары билен баглы дөрәпдир. Хатда чарвалар мазарларын үстүнден гоюн сүрүлерини гечирип, йитер ялы эдйән экенлер. Егса чозуп гелен рехимсиз душманың мазарлары хараплап, өленлери габрындан чыкарып зыңян пурсатлары аз болмандыр. Айратынам, ил арасында белли сердарларын, батырларын мазарларына вехим салныпдыр. Шол зерарлы халк Говшут хан, Нурберди хан ялы адамларың үстүне гүммез галдырмакдан әтиях эдипдир.

Инди ол дөвүр өтди, түркмен отурымлы халк, өвлүйәмизи ташлап башга ере гөчмек ховпы ёк. Хер бир тутум өз дөврүниң кадасына, ислегине, дурмуш йөрелгесине габат гелсе ягшы. Эгер гөзүңе якымлы гөрүниән тәзе гүммез гүлзарлыкда, гөм-гөк багларың арасында отурса, баранларын гөвни ачылмазмы! Өвлүйә дийлен ер хөкман өлүмиң, кыяматың хесретини яда салып дурмалыдыр өйдүп дүшүнмелиң. Өзүмиз-ә ол дүниәде адамың жайы женнетде болсун дийип, шонун өвезине дога окаярыс. Адам пакыр женнети яда саян аламаты бу ягты яланчыда-да гөрсүн ахыры, ёгса бизин өвлүйәлеримизи сынлаңда женнетден озал довзах ядыңа дүшйәр.

Хәзир халк арасында динин тәсири гүйчленйәр. Бу хадыса молла адыны гөтермәге далаш эдйән адамларын кимдигине, хакын ёлуны тутушларына, алланың бендесинин яшайшына хемаят бермекде оларын нәдережеде тагаалла әдишлерине үнс гүйчлендирйәр. Умуманам, түркменлер дин хадымлары хакында тее-нели сөзлер айтмакдан чекинмәндир. «Молланың дие-нини эт, эденини этме» диең ялы сөзлери ятлаң. Тарыха гөз айлаңда-да бизин халкымыз динхорлыкда тапавутланан халк дәл. Бу меселеде тарыхы шертлер улы роль ойнапдыр. Дөвлетин болмазлыгы белли бир дережеде ысламын дәплеринин дүйпли көк урмагына шертлер дөрөтмәндир, ысламын меркезлери билен гатнашык аз болупдыр. Шонун үчинем дине гаглымат, пелсепе хөкмүндә гарап, худай хакындакы абстракт дүшүнжелерә үнс берип, келле дөвүп отурмак түркменлере махсус болмадык зат. Оларын дине болан гатнашыгынын эсасы элчеге гүнделик яшайшын

дөрвайыслыклары билен кесгитленипдир. Өленлер жайлананда, ясада, садакада, никада дини дәплериң зерурлыгыны билип, онам гурпларының етишине гөрә бержай әдипдирлер. Алла сыгынмагын хас инче ёлларыны тутмага, сопучылык ёлуна махсус аскетизми ерине етирмәге, Гурханың манысыны селжермекден өтри баса отурмага әли дегмәндир дийсегем хақыкатдан даш дүшдүгимиз болмаз.

Гурханың дүйп манысына етип, шеригатың ёлуны селжермек энтек моллачылыгың гутарныклы берка-
рар әдилдиги дәлмикә дийёерин. Бизде Гурханы ят тутан адамлара молла диймек эндиги бар. Хәзир дини ынанчлара ёл ачылан махалы ил ичинде яз ягшын-
дан соң көмелек ялы көпелип барян моллаларың арасында бу чака ченли кисесинде партия биледини гөтерип, дүрли везипелерде ишләп, индем пенсия чыкандан соң ол дүйёсини ятламага йыкгын әдйән, хемишеки хожайынлык мертебесини күйсәп, молла болмакданам чекинмежеклер бар. Мен шол зейилли адамларың моллачылыгына-да, ынанжына-да бил багламок. Бу гүне ченли партия биледини гөтерип, дини идеологияны инкәр әдип гелен адамың ыслама йүзурмагы үчин жуда улы себәп болмалы. Онсоңам ол адамлар хақыкы коммунист болуп, шонун хақыкы боржуна лайык яшан болсалар, индиден соң ол дүйёсини ятлап йөрмәге зерурлык ёк дийип дүшүнйән. Әгер мунча йыл нәдогры яшап, ынсаба бижлик эдеп болсаң, галан өмрүңе окажак намазың гүнәни ювармыка? Тоба гелип, иле хайыр иш этмек дине намаз окамак билен гутаранок, гөзе гөрнер ялы хайыр иш гыт дәл, әдибер. Етиме көмек эт, әжизе голтгы бер.

Медреселерин, метжитлерин юрулмагы, етмиш йыллап дине гаршы алнып барлан дөвлет сыясаты бизде ортодоксал ысламың дәплериниң ёк болмагына гетирди. Бухара, Хыва кысмы дөвлет болнуп яшалан юртлардакы ялы чун болмаса-да, гараз, революциядан озал йүзлейрәгем болса, бизде-де ысламың дүйплерине өерилйәрди, дини әдебият барды, ягдая гөрә окадылярды.

Дин билен баглы ахлак хем гуманистик пикирлер өне сүрмекде чепер әдебиятын векиллериниң хем кызматы аз болмандыр.

Бу ерде өни билен Дөвлетмәммет Азадының адыны

гутмалы боляр, сонра Магтымгулының. Азады адыл хәкимлиги гөс-гөни Алланың мерхеми билен баг-
лаяр. Онуң таглыматына гөрә, хакың нуры адалат-
дыр. Дин үчин жаныны түкениксиз жепалара гоян
Мухаммет Мустапа хакың нурундан шөхле аландыр,
адылдыр. Ол барча мусулмана адыллыгы буйрандыр.
Жаханда хәким боланлар адыл болса, олар ер йүзү-
не безег берер. Адыл патыша таңрының саясыдыр.
Онуң юрдундан мазлумлар мырат тапар. Онун мәх-
ри-де хак тагалланың мәхридыр, гахары-да хак та-
галланың газабыдыр. Адалатлы патыша дин өйүниң
сакчысыдыр. Ол халкың эмирини тутар. Адыл патыша-
ның эмирини бержай кылмак онун раятына буйру-
ландыр.

Азадының бу пикирлери дана Новайыдан гөзбаш
алып гайдыр. Новайының пәхими: «Эй, патыша, сен
хәкимлик мөхлетиниң жуда гысгадыгыны унутма! Пы-
гамберин саргыдыны унутма. Ол сана адамлары баг-
тыяр этмеги буйрандыр. Сениң багың-да, боссаның-
да сениң халкыңдыр, сен онуң өкде багбаны бол.
Сенин сүрин сенин халкыңдыр, сен онуң ыгтыбарлы
чопаны бол. Чопан бимахал ымызганса, сүрә гурт
дарар, сүрә ган чайканар. Багы-боссан ташланса,
агач гулар. Эгер зора янап, гедайдан иңне алсаң, иң-
нениң пычак болуп багыңа сүнжүлжегини унутма!
Гедайдан бир сапак алсаң, шожагаз сапагың дар
агажының багына өврүлип, бойнундан илжегини
унутма. Ал шерапдан серхош болуп, узак гижәни би-
гәнелер билен шады-хоррамлыкда гечирйән, харам
кейп үчин начарларың намысыны басгылаяң, ил-гү-
вүни талап, көшги-эйваныны лаглы-мерженден безән
хәким пыгамберин саргыдыны унудандыр, динини,
иманыны, ынсабыны ювдандыр. Ол худаың ыгтыяры
бирле хәким болса-да, халкың ондан гөрени хорлук,
зорлук, таланчылык болды. Эй, хәким, хакың ёлуна
долан, ахыретини ятла, галан өмрүн өкүнчде гечмесин!

Дөвлетмәммет Азады бет ише баш гошан хәки-
мин адалатсызлыгының гаршысына хакың гудратыны
гоймак билен, оны мысаллар аркалы берчинлейәр.
Бахрам ша баглара салгыт салмагы йүрегине дүвен-
де нарларың сувы, Кубат ша сыгыр үчин салгыт сал-
макчы боланда сыгырларың сүйдү чекилипдир.

Адалатлы хәким юрды эдара эден махалы раят-

ларын калбында хайыр-сахавата мейил артыр. Алла-
нын бендеси хайыр ишин кераматына дүшүнүп, оны
миннетсиз бержай эден халатында ровачлыга ак ёл
ачылар. Өңи билен адамын йүрегинде рехим-шепагат
болсун. Омар Хайям: «Бир гөвне тай гелмез йүз пал-
чык Кэбе» диен болса, Азады:

Нэбе вейран этмекден мүң мертебе,
Бир көңүл йыкмак ямандыр, ай деде! —

диййэр.

Ынсанперверлигин бу нусгасыны Магтымгулы алып
гөтөрийэр:

Гутулар сен хак ёлунда жан берсең,
Хүлле болар бир гарыба дон берсең,
Сая болар бир мөтөже нан берсең,
Бир ажы доурмак хаждыр, яранлар!

Умуман, Магтымгулынын «Кыямат» ады билен
белли эсерлери түркменлер үчин Гурхан болды дий-
сем өте гечмезмикэм диййэрин. Элбетде, оны молла-
лар халка яйратмады, оны багшылар иле яйды. Шол
эсерлер хенизем долы чап эдилип халка етириленок.

Үнс берип окасаңыз, Магтымгулынын кыямат гош-
гулары теркидүнйөлиге, умытсызлыга итерйән дэлдир,
дурмушын манысы хакында ойланмага, өз өмүр ёлу-
на сер салмага межбур эдйэндир. Үшүги, сэхел ынса-
бы болан адам олардакы бейик маныны динлөп, арас-
саланан ялы боляр. Шахырың ынсанлыга махсус йү-
рек ачмасы, боюн алмасы (исповеди) хер бир дин-
лейжиниң шахсы йүрек ачмасына өврүлийэр. Гурха-
нын сахыпаларындан чыкан адамлар бейик уссадын
дилинде чепер образа өврүлип, тэсин милли өвүшги-
не, хэсиете эе болярлар. Түркмен олары өзүне жуда
якын, ганыбир тутуняр.

Магтымгулы худаийн бендесини хайыр билен ше-
рин, женнет билен довзахын аралыгында гойяр, она
дурмушын ёвузлыгы ялы гөнүмеллик билен ынсан
өмүрини манысыны дүшүндирйэр. Махал-махал бу
хакыкаты гудратын дережесине етирип айдян адамын
өзи ынсана бир дегишли болдумыка диен пикир кел-
лөне гелйэр. Ол хакыкатданам ынсан дурмушуна
махсус шерден, гүнөден ёкары сайланяр. Оңа худаий
диесин гелйэр.

Дөвлетмәммет Азад, Магтымгулы Пырагы хакыя Ёлуна, Гурхана кемсиз дүшүнөн алым адамлар. Ёкар-да белләп гечишимиз ялы, олар дине дурмушдан үзнә чемелешмән, оны эсасан ики угур билен баглы ула-ныпдырлар. Биринжи, юрды эдара эдйән хәкимлигин адыллыгыны газанмак, икинжи, адамларын қалбын-да рехим-шепагаты, хайыр-сахаваты, соған ише көве-си артдырмак.

Етмиш йылын довамында ысламын дәплери йитди дийипдик, шол дәплери текрарламакдан өтри, акыл-дарларымызын язгыларына йүзленмек герек. Олар бизе диниң ынсанперверлиге эйленен образларыны, нусгаларыны хөдүрлейәрлер.

Мен шу гүнки молла дийип орта чыкыя адамлар-да гуманистик жәхтден пикир гинлигини, ынсаның мертебесинин кемсидилйән халатында оны горамага төвекгеллик дуямок. Оларын эсасы иши өлени жай-ламак, садаканы совмак ялы болуп дур. Бу ишин бейле бир улы зехин, артыкмач билим күйсемейәнини гөрүп, инди молла болмак аматлы ялы-ла диен хыял билен аягына меси гейип, метжитлердө мәхрәбе го-лай дуржак болянлар көпелйәр.

Дини хадымлыга баш гошян адамлар чуннур би-лиме мәтәч. Зехинли яшлары дини меркезлере окува ибермәге чекинип йөрмели дәл. Онсоңам, дөвлетиң дин билен гатнашык эдйән йөритө эдараларында шол угра сарпа гойян, шол угурдан дүйпли дүшүнжеси болан кадрлар ишлесе гөвнежай боларды, ёгса хәзир-ки ишлейәнлерин арасында дүйн дини яман идеоло-гия хөкмүнде язгарып, онун векиллерини ызарлан орган ишгәрлери хем душ гелйәр.

«Түркмени дүртмесен дуймаз». Бу накылы гайта-лаяндыгымызын себәби бар. Биз махал-махал дүртүл дурулса-да дуймазлыга саяярыс. Мысал үчин, Орта Азия хем Газагыстанда Новруз халк байрамы хөк-мүнде тәзеден беркарар эдилди. Ала-бөле бизиң гы-рада галышымыза мен дүшүнөмок. Алым Назар Гул-лаевин тассыкламагына гөрә, чомур илатдан баш-алып гайдан бу байрамчылыгы дөрән ери бизиң рес-публикамызын территориясы болупдыр. Ысламдан өң-отпаразларын худай хөкмүнде Гүнә сежде этмегинде дөрән, Тәзе Гүн адыны алан тәзе йылы түркмен хал-кы-да улы шатлык билен гәршылапдыр. Новруз гүн

адамлар ылын сылагы дийип биширилён тагамлардан дадыпдырлар, арэув-хыялларыны айдыпдырлар. Иыл анырдан геленде: «Хут-пут, говы гелсем газан сүйт, эрбет гелсем келлебашаяк үт» днермиш.

Яшлар гызыклы оюнлар ойнапдырлар, монжук атылыпдыр, лэле какылыпдыр.

Новруз гелди би гижэ,
Бижэ атарлар, бижэ...

диен сөз гадымдан галыпдыр.

Топрага мазалы йылы гидип, бахар паслының тебигата жан берен махалы, Гүн билен Гижэниң денлешип, ере тохум ташланын махалы байрам этмек якымлы дөлми нэме! Новруз байрамы тебигата баглы дөрөн байрам. Онуң гудратдыгына гөз етирмек ислейэн адам Омар Хайямың «Новрузнама» атлы трактатыны окасын. Дүнийэде, шол санда бизиң республикамызда-да, экология ягдайының ярамазлашан дөврүнде Новрузың байрам эдилмеги жуда дервайыс. Бу байрам адамларың калбында тебигата рехими артдырарды.

Гадым эййэмде Ажам илинде — Эйранда отпаразларың иң кераматлы худаиы Ыззат он ики перишдэни ярадыпдыр. Перишделериң дөрдүсини асмана ёллап, оlara асманы албассыдан горамагы табшырыпдыр. Бейлеки дөрт перишдэниң херсини Земиниң бир күнжегине ёллап, албассылары Кап дагындан бэри гечирмэн дийипдир. Галан дөрт перишдэ болса, асман билен Земиниң арасында айланың-да, арвах-жынлары адамлардан ковуң дийип буйрупдыр. Отпаразлар бу дүнийэ башга бир улы дүнийэниң ичинде ерлешйэр дийип, оны көне көшгүн ичинде салган тэзе жая мензедипдирлер. Кераматлыларың кераматлысы болан Ыззат ягтылыкдан Гүн ясапдыр, Гүнүң көмеги билен асманы, Земини дөредипдир, онун перманы билен Гүн еринден гозганыпдыр, херекете гелипдир. Гой, онуң шөхлеси әхли ере ягты сачсын!

Бу гадымы байрамы түркмен халкының сие дэбе өвүржегине ынанян, йөне гоңшулардан гижэ галып йөрсек, оларың: «Хэк, түркменлер-э түркменчиликлерини эдйэр-ов» диймеклери әхтималдыр. Индиден бейлэк бу сөзе якымсыз маны берилмегини мен-э жуда ёкуш гөрийэн.

Магтымгулының «Қыяматыны» манысына лайық өхен тапып, уссатлык билен айдан Гурт багшы айдым билен гечен узак гижәни хемише «Түркмениңи» айдып соңларды. Менем шу сапар багшының шол дәбини уланмалы болжак.

Гапыл галмаз, дөвүш гүни хар болмаз,
Гаргыша, назара грифтар болмаз.
Билбилден айрылып, солуп саралмаз,
Дайым анбар сачар гүли түркмениң.

1990-нжы йыл.

М А З М У Н Ы

П о в е с т ь	
Янан гелинлер	5
Х е к а я л а р	
Таган мугаллымың сөйгүси	143
Гайлы гүнде	152
Гудачылык	163
Кишиниң пикири	175
Багшының өлүми	187
Махымың ватанында	201
Таңрыгарган	223
Сиңек	240
Трагедия	248
Комедия	261
Зөхөр	269
Түркменчилик	280

Литературно-художественное издание

Джумагельдыев Туркиш

САМОСОЖЖЕНИЕ

Повесть и рассказы

На туркменском языке

Ашхабад, издательство «Туркменистан»

**Редактор С. Аннасехедов
Суратчы С. Эеберенов
Сурат редакторы Б. Кураев
Техники редакторы Д. Эменова
Корректор А. Сәхбетова**

ИБ № 1396

Иыгнамага берилди 07.12.90. Чап этмәге ругсат әдилди 12.04.91. Форматы 84×108^{1/30}. Типография кагызы № 2. «Әдеби» гарнитурасы. Екары чап әдилиш усулы. Шертли чап листи 15,96. Шертли-реңкли отгиски 16,38. Учәт-нешир листи 15,83. Тиражы 30000 экз. Заказ № 2645.
Бахасы 1 ман. 10 к. + 6 к.

ТССР Метбугат барадакы дөвлет комитетиниң
«Түркменистан» республикан неширят-чапхана бирлешиги
744013, Ашгабат шәхери, Ө. Кулыев көчесиниң 31-нжи жайы.
Түркменистан ССР Метбугат барадакы дөвлет комитетиниң
Мары область чапханасы.
745400, Мары шәхери, Ленинград көчесиниң 130-нжи жайы.